

STUDIA COMITATENSIA 38.

A FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM ÉVKÖNYVE

STUDIA
COMITATENSIA
38.

A FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM ÉVKÖNYVE

STUDIA COMITATENSIA 38.

A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE

SZERKESZTŐ: VÉRI DÁNIEL

FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM

SZENTENDRE
2020

TARTALOMJEGYZÉK

RÉGÉSZET

- **PATAY RÓBERT** 8
ÚJABB KÖZÉPSŐ RÉZKORI LELŐHELYEK PEST MEGYÉBEN I.: BIATORBÁGY, MOCSARAS-DÜLŐ
- **ZANDLER KRISZTIÁN - PÉNTEK ATTILA** 28
A HARANGEDÉNYES KULTÚRA PATTINTOTT KÖESZKÖZEI SZIGETSZENTMIKLÓS-FELSŐ
ÜRGE-HEGYI DÜLŐRŐL
- **OTTOMÁNYI KATALIN** 68
ÚJABB ADATOK A VISEGRÁD-GIZELLAMAJORBAN FELTÁRT, KÉSŐ RÓMAI ERŐD NYUGATI
ÉPÜLETSZÁRNYÁNAK KERÁMIÁJÁHOZ

TÖRTÉNELEM

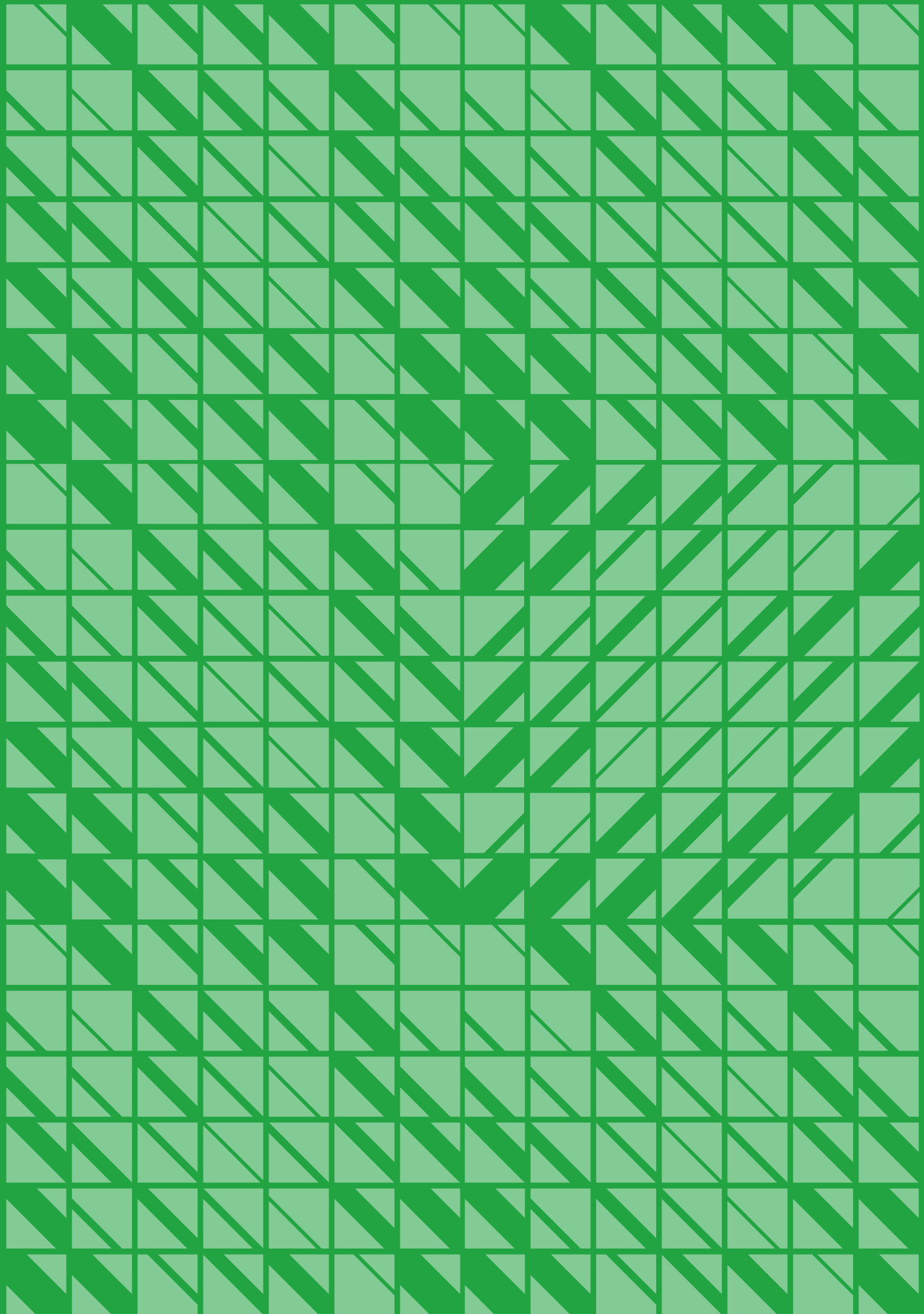
- **FÁBIÁN LAURA** 122
SEBÉSZKÉS SZENTENDRÉN.
KONFLIKTUSOK A SZENTENDREI CÉHES SEBÉSZEK KÖZÖTT A 18. SZÁZADBAN
- **ERDŐS ANDRÁS PATRIK** 136
HUSZADIK SZÁZADI TÖRTÉNET, MINDEN RÉSZLETÉBEN
- **BERÉNYINÉ KOVÁCS GYÖNGYI** 146
A FÓTI KÁROLYI CSALÁD MAGÁNGYŰJTEMÉNYÉNEK TÖRTÉNETE A 20. SZÁZADBAN

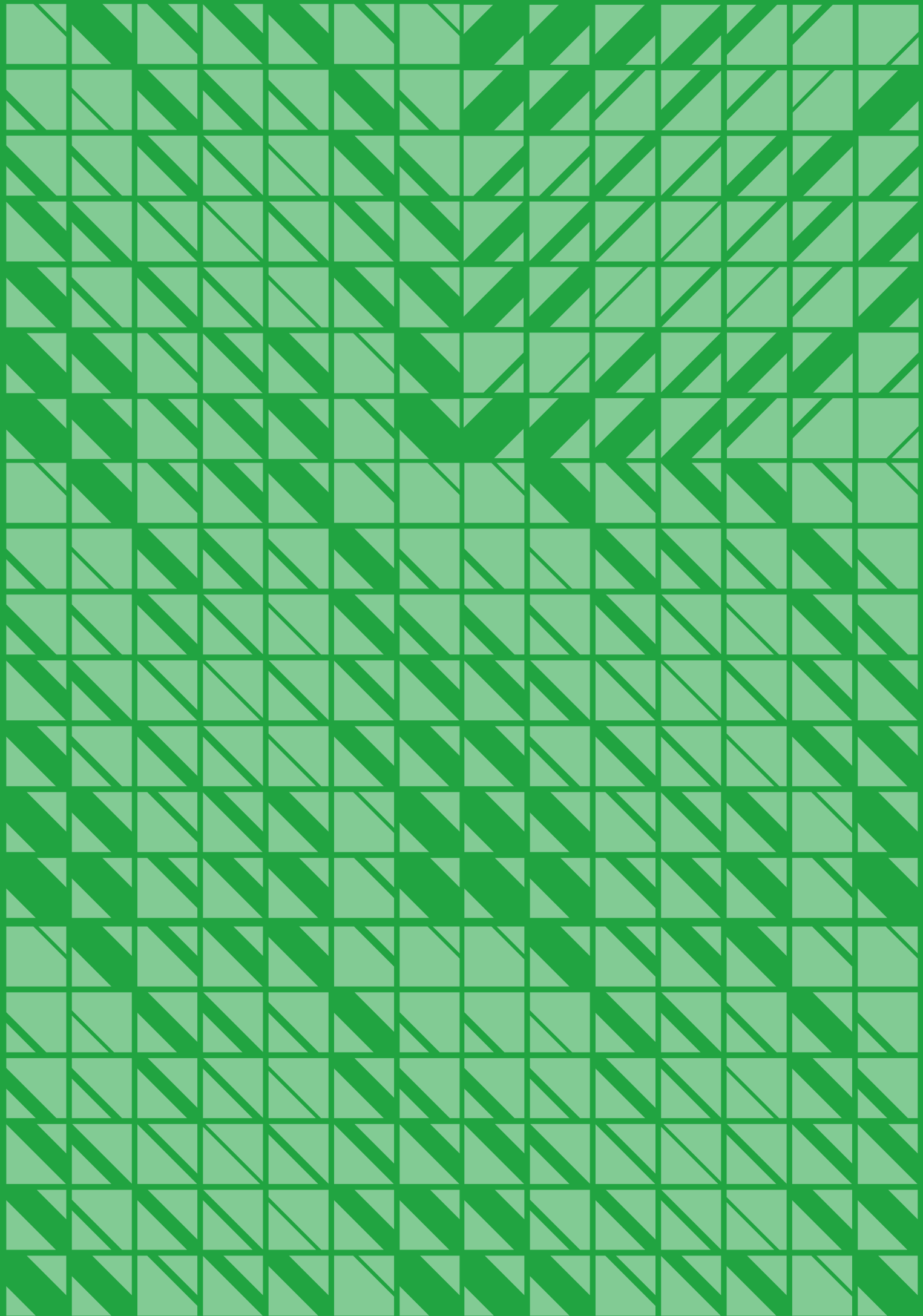
NÉPRAJZ

- **SZ. TÓTH JUDIT** 164
A LEGMÉLTÓSÁGOSABB ÜNNEP. ÚRNPJA A SVÁB NÉPI VALLÁSOSSÁGBAN

MÚZEUMPEDAGÓGIA

- **GYÖRGY GABRIELLA** 190
AZ EMOCIONÁLIS MÚZEUMI TÉR

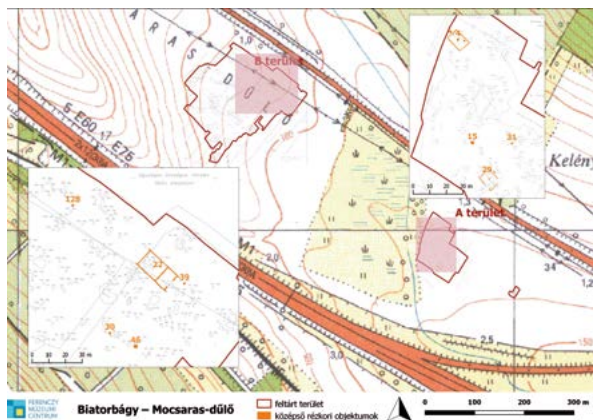
ÚJABB KÖZÉPSŐ RÉZKORI LELŐHELYEK PEST MEGYÉBEN I.: BIATORBÁGY, MOCSARAS-DÜLŐ*

▪ Patay Róbert
régész
Ferenczy Múzeumi Centrum
robert.patay@muzeumicentrum.hu

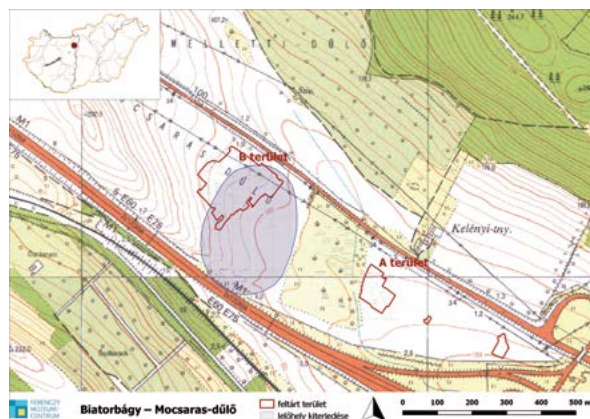
Az elmúlt évtizedekben Pest megyében folytatótt, nagy területen végzett megelőző feltárások során több középső rézkori lelőhely régészeti kutatására is lehetőség adódott. Az alábbiakban a Biatorbágy, Mocsaras-dűlőn 2006-ban zajlott ásatások eredményeit, az előkerült objektumokat és leletanyagukat mutatjuk be.

A lelőhely

A Biatorbágytól keletre elterülő Mocsaras-dűlőben (1. térkép) Repiszky Tamás¹ vezetésével folyt megelőző feltárás 2006-ban: középső neolit (zselízi kultúra), középső rézkori (Ludanice-kultúra, Furchenstich kerámia időszaka) és kora bronzkori (Makó-kultúra) telepeket tárt fel.² A lelőhely egy északnyugat-délkeleti irányú dombhát keleti, délkeleti oldalán található, 170–155 méter tengerszint feletti magasságban. Az ásatás több, egymástól külön álló területen folyt, ezek közül az A. (7600 m²) és a B. (37 000 m²) területen kerültek elő szórványosan középső rézkori objektumok (1. kép). Az A. és B. terület egymástól mintegy 400–500 méterre terült el. Az A. területen feltártak közül négy, a B. területen feltártak közül öt, összesen kilenc objektum sorolható a középső rézkorba.³

1. térkép: Biatorbágy, Mocsaras-dűlő, a lelőhely elhelyezkedése

1. kép: Biatorbágy, Mocsaras-dűlő, A. terület: a feltárás helyszínrajza a középső rézkori objektumokkal

A. terület

4. objektum (2. kép)

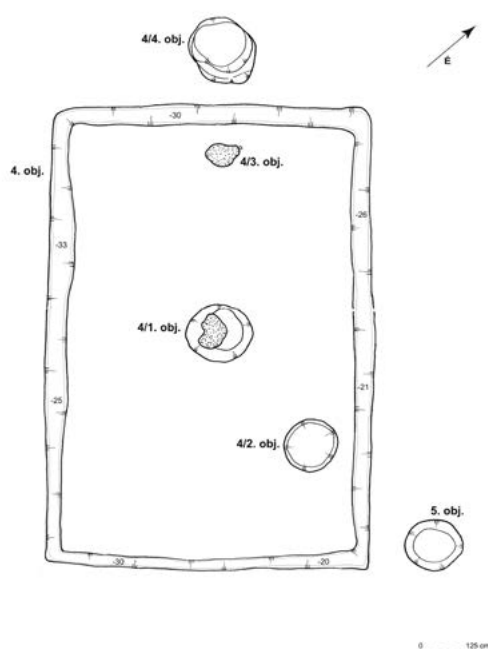
Az A. terület északnyugati szélén jelentkezett, északnyugat-délkeleti tájolású, 11,4 × 6,5 méteres, téglalap alakú épület U átmetszetű alapárka. Az alapárok szélessége 25–35 cm, mélysége a nyelési szinttől számított 25–30 cm, betöltése szürkésbarna agyag, néhol paticszemcsékkel keverve. Alapterülete körülbelül 64 m². Oszlophelyeket, bejáratot nem lehetett megfigyelni. Az alapárok belső területén és közvetlen közelében több objektumot is feltártak. Ezek közül négy gödör volt (4/2–4. obj., 5. obj.), kis mennyiségű, jellegtelen őskori kerámiaanyaggal. Az alapárok közepén egy 60–80 cm átmérőjű, vöröses, paticsos folt került elő (4/1. obj.). A paticsréteg elbontása után egy enyhén szűkülő falú, valószínűleg egyenes aljú, 70–80 cm mély gödört sikerült kibontani. Ez az objektum is csak jellegtelen őskori oldaltörödékeket tartalmazott. Az északnyugati rövidebb alapárok mellett szintén előkerült egy átégett paticsdarabokat tartalmazó, 80 cm átmérőjű kerek folt (4/3. obj.). A paticsdarabok elbontása után egy sekély, ívelt aljú gödör rajzolódott ki, leleteket nem tartalmazott. Elképzelhető, hogy ez a két objektum (különösen a 4/3. számú) az épülethez tartozó

■ * A térképet és az összesítő felszínrajzot Rupnik László, a tárgyrajzokat Kiss Katalin készítette, munkájukat ezúton is köszönöm. Szintén köszönöm Sima Gábornak a tanulmány megírásához nyújtott segítségét.

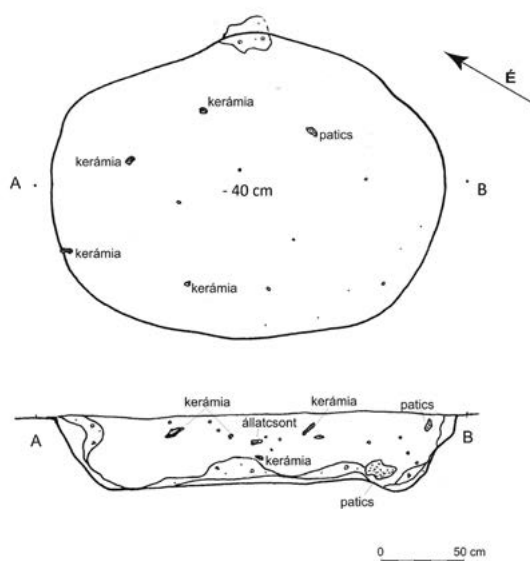
¹ Ezúton is köszönöm Repiszky Tamásnak, hogy a leletanyagokat számomra publikálásra átengedte.

² MRT 7: 331–332, 34/4. lh.; Repiszky 2006; Repiszky 2008, 18–19.

³ A lelőhelytől nyugatra, északnyugatra körülbelül 1700–1800 méterre található Biatorbágy-Szarvasugrás, ahol szintén Repiszky Tamás folytatott megelőző feltárást 2005-ben (MRT 7: 332, 34/10. lh.; Repiszky 2005). Itt összesen hét objektumból került elő középső rézkori leletanyag, köztük, valamint a biatorbágyi lelőhelyen feltárt archaeozoológiai anyag közlése jelen tanulmány folytatásaként a közeljövőben várható.

2. kép: Batorbágy, Mocsaras-dűlő, A. terület, 4. objektum

3. kép: Batorbágy, Mocsaras-dűlő, A. terület, 15. objektum

tűzhelyek maradványai lehetnek. A 4/1. objektum a benne talált bizonytalan korú kerámiaanyag miatt tartozhat a lelőhelyen előkerült neolit vagy kora bronzkori településhez is.

15. objektum (3. kép)

Hosszúak, ovális, enyhén szűkülő falú, egyenes aljú gödör. Betöltése viszonylag homogén, barna és barnásszürke agyag, néhol fehér agyagszemcsékkel és paticsal keverve, körülbelül $2 \times 1,6$ m, m: 40 cm.

Leletek: 1. Szürkésbarna színű, homokkal és aprókavicssal soványított, jól iszapolt és jól égetett peremtöredék a peremből induló átfúrt füllel (tejescöcsög?), $6 \times 3,5$ cm, a fül sz: 1,5 cm (1. tábla 1). 2. Szürke színű, homokkal és aprókavicssal soványított, jól iszapolt és jól égetett, vékony falú, cillindrikus felső részű, kónikus aljú tál perem- és oldaltöredéke, hasvonalán kerek, legömbölyített tetejű bütyökkel. Külső felülete polírozott, pá: 16,3 cm, a bütyök átm: 1,1 cm (1. tábla 2). 3. Ezeken kívül állatcsont is előkerült a gödörből.

29. objektum (4. kép)

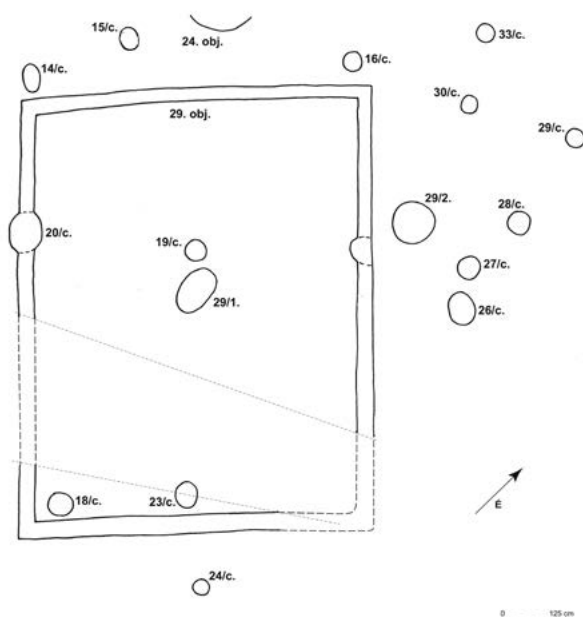
Az A. terület közepének déli részén jelentkezett, északnyugat-délkeleti tájolású, $10,45 \times 8,38$ méteres téglalap alakú épület U átmetszetű alapárka. Az alapárok szélessége 35–40 cm, mélysége a nyelési szinttől számítva átlagosan 15 cm, betöltése világosbarna agyag, apró kövekkel, kavi-

csokkal keverve. Alapterülete körülbelül 74 m^2 . Oszlophelyeket, bejáratot nem lehetett megfigyelni. Az alapárok által körülhatárolt területen és az alapárok közvetlen közelében több objektum (14–16., 18–20., 23–24., 26–30., 33. obj.), gödrök és cölöplyukak kerültek elő. Közülük a C18–19., C23. és 29/1. számú cölöplyukak tartozhattak az épülethez: a tetőzetet tartó oszlopsor részei lehetnek. A C20. számú nagyméretű cölöplyuk (?), gödör (?) esetében nem lehet eldönteni, hogy a falazat egyik tartóoszlopa volt, vagy egy, az épülettől független objektum. Az alapárok északi, északkeleti, északnyugati sarkainál feltárt további cölöplyukak teljesen rendszertelenül helyezkedtek el, nem tartjuk valószínűnek, hogy az épület struktúrájához (toldalékpítmény?) tartoztak.

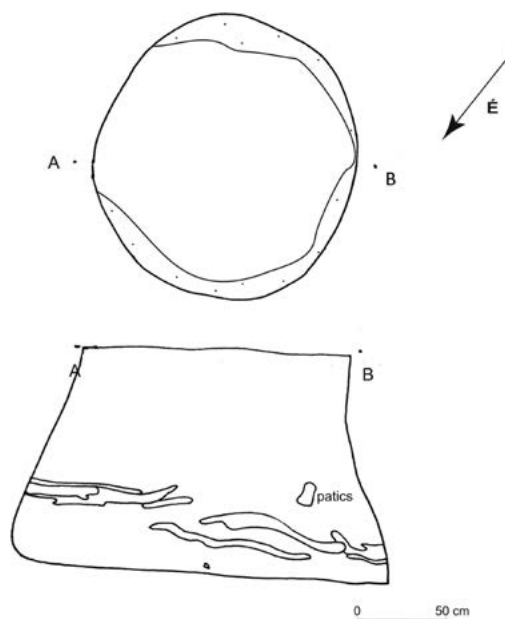
30. objektum (5. kép)

Ovális alakú, enyhén ívelt oldalú gödör. Alja valószínűleg egyenes, a talajvíz és a sár miatt nem lehetett teljesen kibontani. Betöltése homogén: sötétbarna, illetve déli részén sötétszürke, néhol agyagfoltos.

Leletek: 1. Belül szürkésbarna, kívül vörösesbarna és fekete foltos, homokkal soványított, enyhén behúzott peremű tál simított töredéke, pá: 25 cm, ma: 6 cm (1. tábla 3). 2. Belül fekete, kívül sötétbarna foltos, homokkal soványított, simított felületű, jól égetett edény fenék- és oldaltöredéke vízszintes állású szalagfüllel, fá: 15 cm,

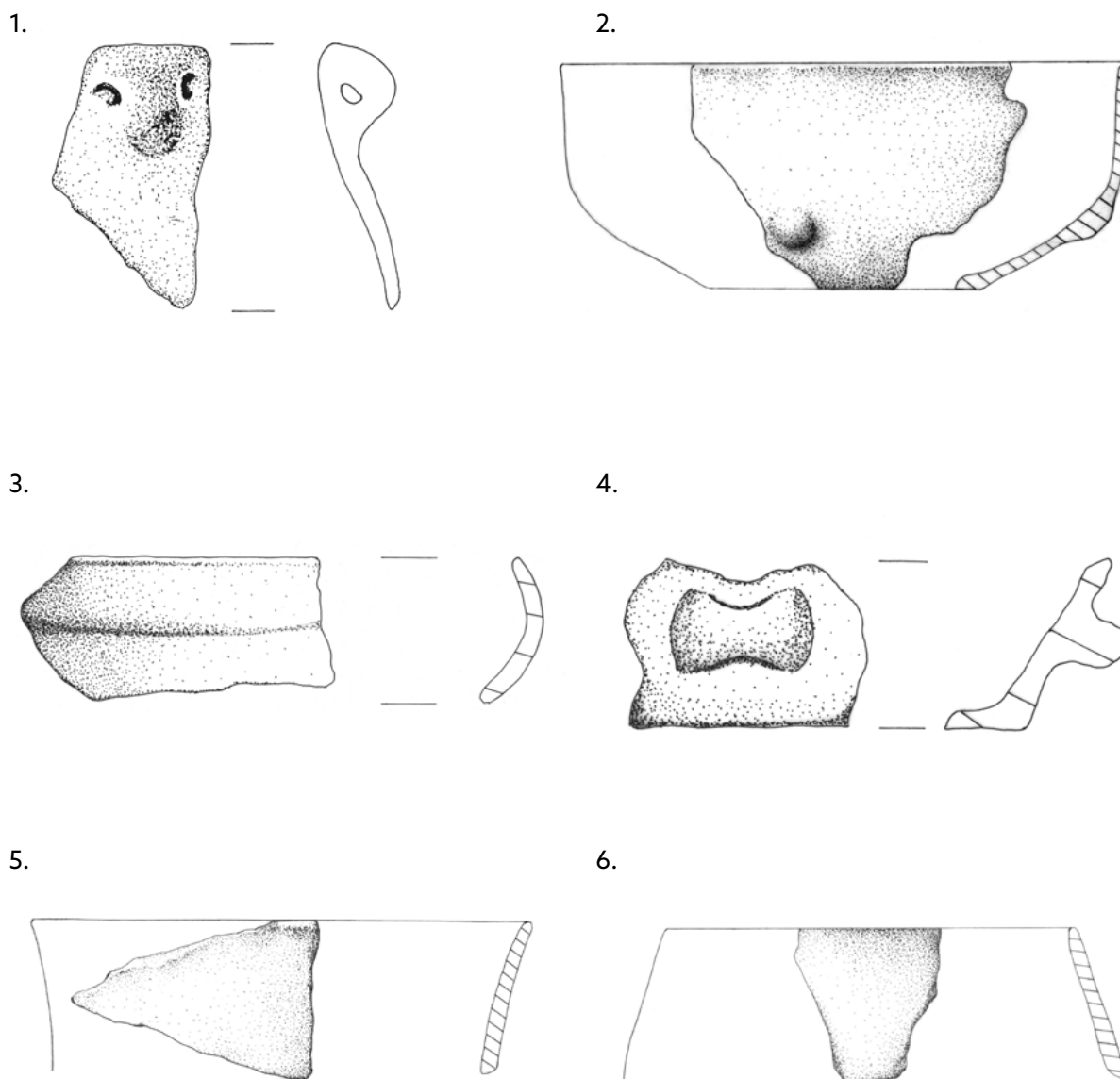
4. kép: Bátorbágy, Mocsaras-dűlő, A. terület, 29. objektum

5. kép: Bátorbágy, Mocsaras-dűlő, A. terület, 30. objektum

ma: 6,6 cm, a fül sz: 2,1 cm (1. tábla 4). 3. Barna és szürkésfekete foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, simított felületű edény kihajló peremtöredéke, ma: 5,7 cm (1. tábla 5). 4. Kívül sötétbarna, belül fekete, homokkal soványított, jól égetett edény simított, lekerekített peremtöredéke, pá: 11,5 cm, m: 5 cm (1. tábla 6). 5. Kívül világosbarna és vörösesfekete foltos, belül fekete, homokkal soványított, simított felületű edény enyhén kihajló perem- és hengeres nyaktöredéke, pá: körülbelül 15 cm, ma: 4,5 cm (2. tábla 1). 6. Szürkésfekete, homokkal soványított, jól iszapolt és jól égetett edény (csésze?) enyhén kihajló perem- és hengeres nyaktöredéke, pá: 7 cm, ma: 2,6 cm (2. tábla 2). 7. Világosvörös színű, homokkal soványított, jól iszapolt és jól égetett, simított felületű edény (félgömbös tál?) peremtöredéke, pá: körülbelül 20 cm, ma: 4,3 cm (2. tábla 3). 8. Sötétbarna és fekete foltos, homokkal soványított, enyhén behúzott peremű tál peremtöredéke, pá: 16 cm, ma: 3 cm (2. tábla 4). 9. Kívül vöröses sötétbarna, fekete foltos, belül fekete, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, enyhén behúzott peremű tál simított peremtöredéke, pá: 16 cm, ma: 2,7 cm (2. tábla 5). 10. Kívül világos vörösesbarna, belül sötétbarna és fekete foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, nagyméretű, öblös hasú edény kihajló, ferdén levágott perem- és hosszú, ívelt

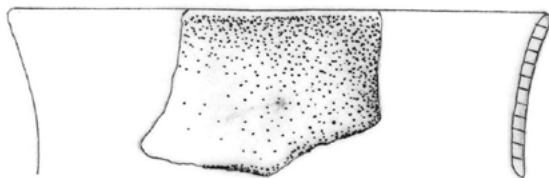
nyaktöredéke, ma: 7,9 cm (2. tábla 6). 11. Kívül fekete, sötétbarna és világosvörös, belül fekete és sötétszürke foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, enyhén behúzott peremű tál peremtöredéke a perem alatt függőleges állású bütyökkel, pá: 16 cm, ma: 5,5 cm, a bütyök h: 2,8 cm (3. tábla 1). 12. Kívül vörösesbarna, belül szürkésvörös foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, erősen behajló bikónikus tál peremtöredéke, pá: 11 cm, ma: 3,6 cm (3. tábla 2). 13. Kívül barnásszürke, belül szürkésbarna foltos, homokkal soványított, jól égetett, tölcséses nyakú edény lekerekített perem- és oldaltöredéke, pá: 17 cm, ma: 6,3 cm (3. tábla 3). 14. Világosvörös, sárga foltos, homokkal soványított, elvékonyodó peremű, hengeres nyakú, öblösödő vállú amfora (?) perem-, nyak- és válltöredéke, pá: 13 cm, ma: 5,5 cm (3. tábla 4). 15. Fekete és sötétbarna foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított félgömbös tál perem- és oldaltöredéke, pá: 16 cm, ma: 6 cm (3. tábla 5). 16. Kívül barna, sárga, sötétszürke foltos, belül fekete, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, jól égetett (tejesköcsög alakú?) edény kívül simított fenék- és oldaltöredéke a has alsó részén két kerek lyukkal áttörve, fá: 9 cm, ma: 5,6 cm (3. tábla 6). 17. Ezeken kívül kagyló-, kő- és tapasztásdarabok is előkerültek a gödörből.

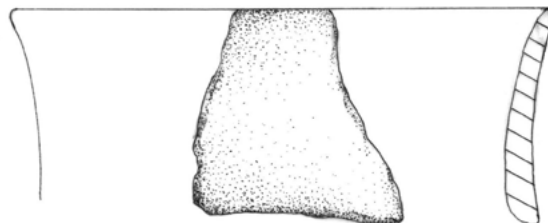
■ ■ ■

1. tábla: Biatorbágy, Mocsaras-dűlő, A. terület, kerámiatöredékek a 15. (1.) és a 30. objektumokból (2-6.)

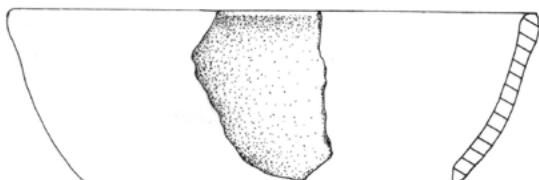
1.

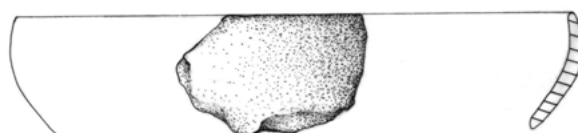
2.

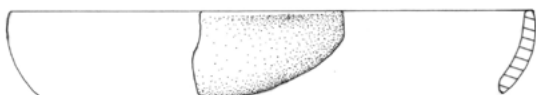
3.

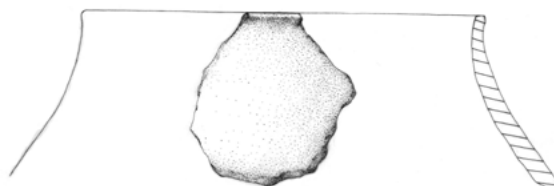
4.

5.

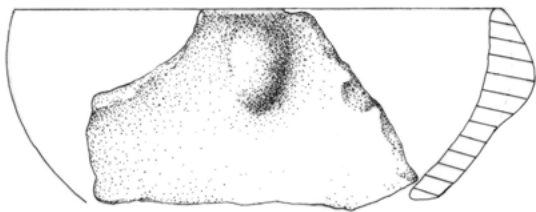

6.

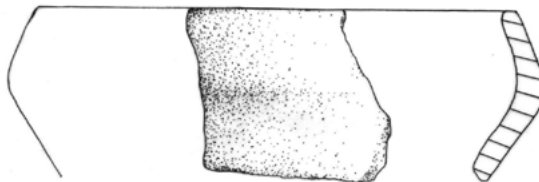

2. tábla: Biatorbágy, Mocsaras-dűlő, A. terület, kerámiatöredékek a 30. objektumból

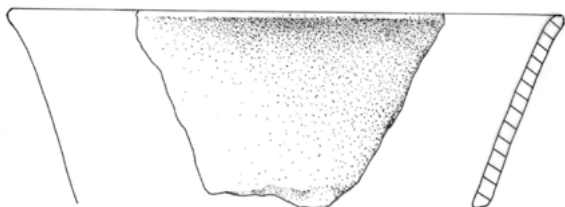
1.

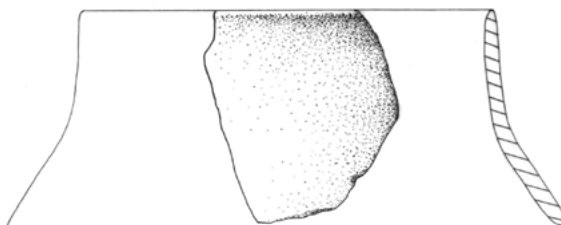
2.

3.

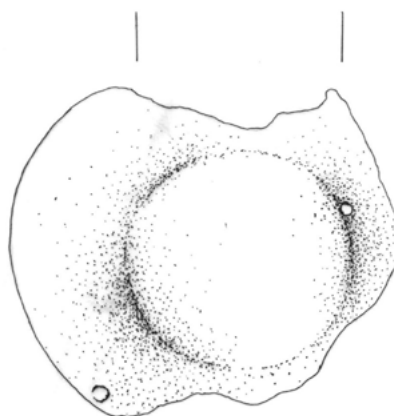
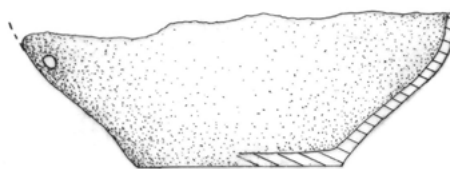
4.

5.

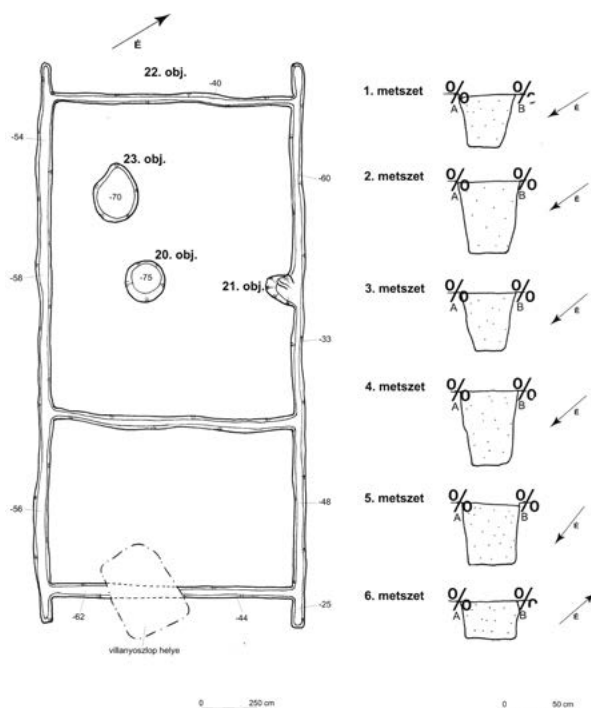
6.

3. tábla: Biatorbágy, Mocsaras-dűlő, A. terület, kerámiatöredékek a 30. objektumból

B. terület**22. objektum (6. kép)**

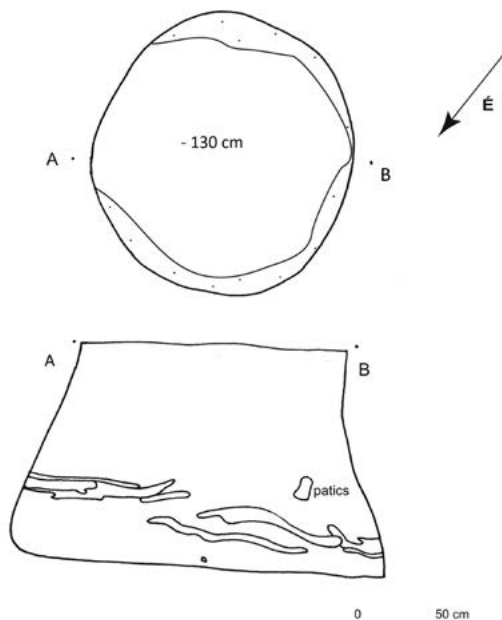
A B. terület északkeleti részén jelentkezett, északnyugat-délkeleti tájolású, 23,4 m hosszú, 12,5-13,2 m széles, kétsztrátu építmény U átmet-szetű alapárka. Alapterülete körülbelül 260 m². Az alapárok szélessége 45-65 cm, mélysége a nyesési szinttől számítva 30-60 cm, betöltése szürkésbarna agyag. Az osztófal nagyjából 2/3-1/3 arányban osztotta ketté a belső teret. A nagyobb helység hossza (az alapárkok nélkül) 15 m, alapterülete körülbelül 176 m², a kisebb helység hossza (az alapárkok nélkül) 7,1 m, alapterülete körülbelül 84 m². A hosszanti oldalakhoz mindkét irányban összesen négy támfal csatlakozik, a támfalak hossza 1,3-1,5 m, szélességük megegyezik a hosszanti oldalak szélességével. Oszlophelyeket, bejáratot nem lehetett megfigyelni. A délkeleti fal egy szakaszát egy villanyoszlop miatt nem lehetett kibontani. Az alapárok vágta a 21. számú középső neolit objektumot. A 20. és 23. számú objektumok az alapárok által közrefogott terület-ről kerültek elő. Közülük a 20. számúból került elő kevés jellegtelen őskori oldaltöredék. A középső rézkori épület struktúrájához való tartozásuk nem valószínű.

6. kép: Biatorbágy, Mocsaras-dűlő, B. terület, 22. objektum

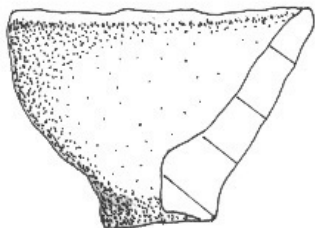
30. objektum (7. kép)

Kerek, enyhén szűkülő, -30 cm-től bővülő, ívelt oldalú, egyenes aljú gödör, m: 130 cm. Betöltése szürkésbarna, alsó fele kevertebb, állatjártas. Metszetfalában lentebb sárga agyagréteg nyoma. Leletek: 1. Kívül fekete, belül szürkésbarna színű, homokkal soványított, csonka kúp alakú, lekerékített peremű, profilált aljú, simított felületű, kisméretű tál, pá: 5 cm, ma: 3 cm, fá: 2 cm (4. tábla 1). 2. Fekete színű, homokkal soványított, jól égetett, simított, harangos csőtálpas tál csőtálpának töredéke, a felső töredékes (tál)rész átm: 7,5 cm, ma: 10 cm, fá: 12,3 cm (4. tábla 2). 3. Fekete, barna, sötétbarna foltos, homokkal soványított, jól égetett, simított felületű, harangos csőtálpas tál csőtálpának töredéke, a felső töredékes (tál)rész átm: 10,3 cm, ma: 11 cm, fá: 17 cm (4. tábla 3). 4. Fekete és vöröses foltos, homokkal soványított harangos csőtálpas tál csőtálpának töredéke, ma: 8,2 cm (4. tábla 4). 5. Sötétbarna, vörösesfekete foltos, homokkal soványított, jól égetett, simított felületű, harangos csőtálpas tál csőtálpának töredéke, a felső töredékes (tál) rész átm: 8,2 cm, ma: 5,8 cm (4. tábla 5). 6. Fekete, kívül szürke foltos, homokkal soványított, jól égetett, vékony falú, simított, egyenes peremű,

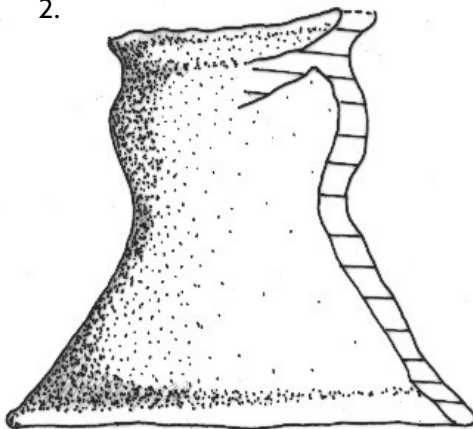

7. kép: Biatorbágy, Mocsaras-dűlő, B. terület, 30. objektum

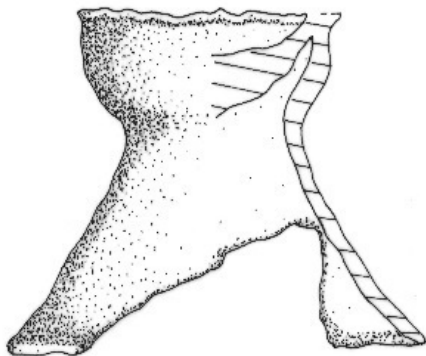
1.

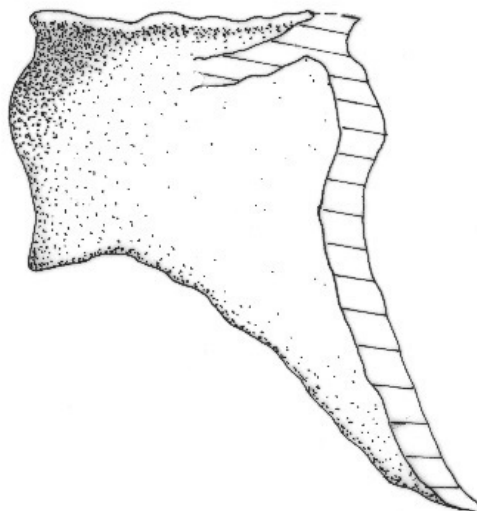
2.

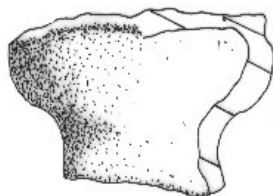
3.

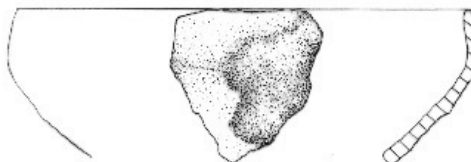
4.

5.

6.

4. tábla: Biatorbágy, Mocsaras-dűlő, B. terület, kerámiatöredékek a 30. objektumból

erősen behúzott peremű tál perem- és oldaltöredéke, pereme elvékonyodó, pá: 14 cm, ma: 5,8 cm (4. tábla 6). 7. Sötétszürke, homokkal soványított, jól égetett, vékonyfalú, simított felületű, behúzott peremű tál (?) perem- és oldaltöredéke, pereme elvékonyodó, ma: 5,8 cm. 8. Kívül sárga, barnászürke, fekete, belül vöröses- és sárgásszürke, barnásfekete foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, alacsony, csonka kúpos, profilált aljú, simított felületű tál perem- és oldaltöredéke, pereme elvékonyodó, a perem alatt ovális, ujjbenyomkodással tagolt bordával, pá: körülbelül 30 cm, ma: 5,7 cm, fá: 24 cm (5. tábla 1). 9. Kívül világosvörös és sötétbarna, belül halványsárga és szürke foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, simított, kívül gyengén fényezett, bikónikus tál perem- és oldaltöredéke a vállvonal alatt függőleges állású, hosszúkas bütyökkel, pá: 25 cm, ma: 6,7 cm (5. tábla 2). 10. Világosszürke és szürkésfekete foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, simított, gyengén fényezett bikónikus tál perem- és oldaltöredéke, pá: 30 cm, ma: 6 cm. 11. Szürkésfekete, kívül sötétbarna foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, simított felületű, kihajló peremű, ívelten tölcséres nyakú, széles vállú amfora perem- és oldaltöredéke a peremről induló, rövid szalagfüllel, pá: 13 cm, ma: 7 cm (5. tábla 3). 12. Sárga, belül szürke foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, simított felületű, ívelt falú edény váll- vagy has-töredéke ovális, hosszúkas bütyökkel, $3 \times 6,2$ cm. 13. Ezeken kívül sok patics és állatcsont is előkerült a gödörből.

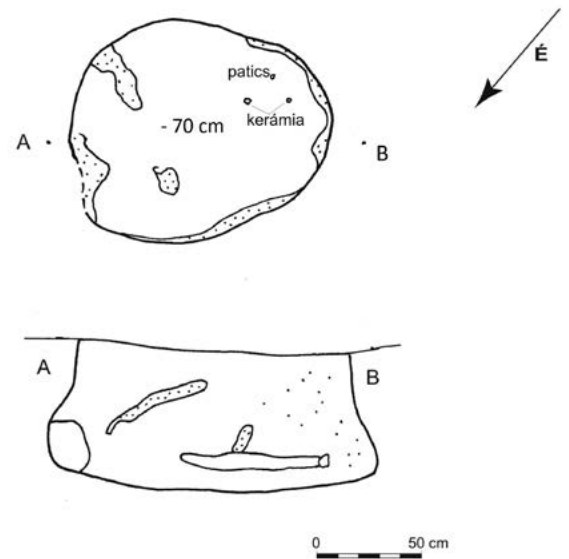
39. objektum (8. kép)

Kerek, méhkas alakú, egyenes aljú gödör, m: 70 cm. Betöltése szürkésbarna, szélein kevert.

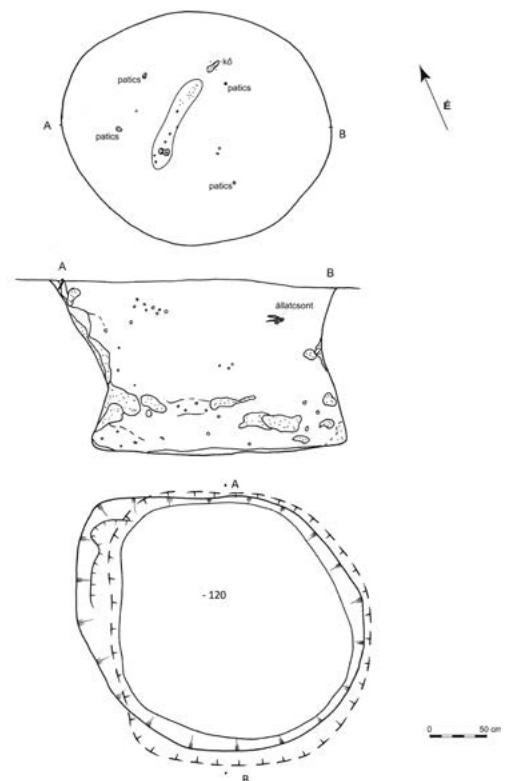
Leletek: 1. Barnászürke, peremén vörös foltos, homokkal soványított, simított felületű, lekerekített peremű, félgömbös kis tál perem-, oldal- és fenéktöredéke, pá: 8 cm, ma: 4,5 cm, fá: 4 cm (5. tábla 4). 2. Szürkésfekete foltos, homokkal soványított, jól égetett tejesköcsög alakú edény enyhén kihajló perem- és nyaktöredéke peremből induló szalagfüllel, pá: 8 cm, ma: 5,3 cm, a fül sz: 2,8 cm (5. tábla 5). 3. Világosvörös, homokkal soványított, simított felületű edény oldaltöredéke szalagfüllel, $5,3 \times 6,7$ cm (5. tábla 6). 4. Ezeken kívül kő és patics is előkerült a gödörből.

46. objektum (9. kép)

Kerek, méhkas alakú, egyenes aljú, nagyméretű gödör, m: 120 cm. Betöltése szürkésbarna, alsó felében jóval kevertebb.

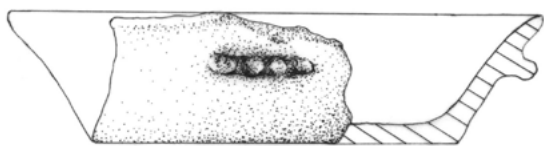

8. kép: Biatorbágy, Mocsaras-dűlő, B. terület, 39. objektum

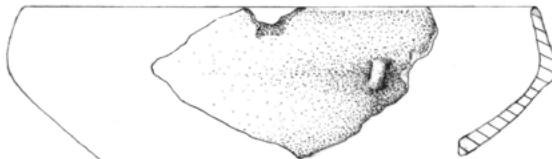

9. kép: Biatorbágy, Mocsaras-dűlő, B. terület, 46. objektum

1.

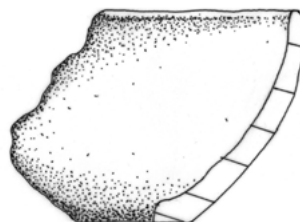
2.

3.

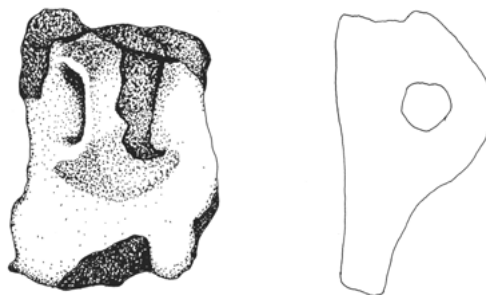
4.

5.

6.

5. tábla: Biatorbágy, Mocsaras-dűlő, B. terület, kerámiatöredékek a 30. (1-3.) és a 39. (4-6.) objektumokból

Leletek: 1. Világos vörösesbarna, belül barnás-fekete foltos, homokkal soványított, rétegesen égett, simított felületű, nagyméretű tárolóedény lekerekített perem- és oldaltöredéke, pá: 35 cm, ma: 11,3 cm (6. tábla 1). 2. Fekete, kívül sötétbarna foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, simított felületű, jól égetett, félgömbös tál elvékonyodó, lekerekített perem- és oldaltöredéke, pá: 18 cm, ma: 5,1 cm (6. tábla 2). 3. Szürke, kívül sárga foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, rétegesen égett, hordó alakú edény simított, kissé behúzott perem- és tojásdad válltöredéke, pá: 18 cm, ma: 4,6 cm (6. tábla 3). 4. Ezeken kívül patics, kő és állatcsont is előkerült a gödörből.

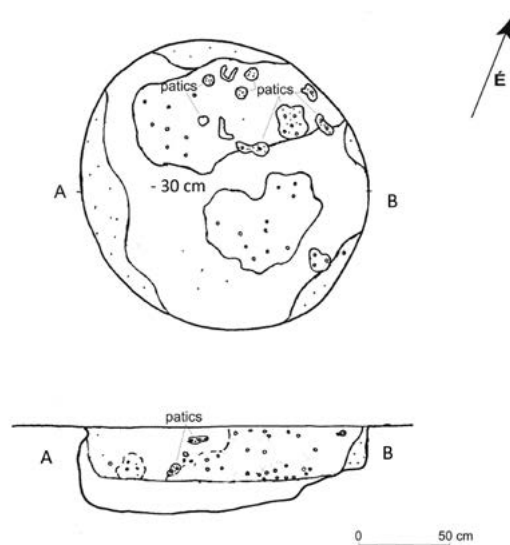
128. objektum (10. kép)

Kerek, kissé szűkülő oldalú, egyenetlen aljú gödör, m: 30–40 cm. Betöltése –30-ig vöröses szürkésbarna, kevert.

Leletek: 1. Világosvörös, szürkés-sárga, barna, szürke és fekete foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, simított felületű, enyhén kihajló, lekerekített peremű, ívelt nyakú, tojásdad vállú puttonyedény perem- és oldaltöredéke a vállán vízszintes állású szalagfüllel, pá: 38 cm, ma: 26 cm (6. tábla 4). 2. Kívül vörössárga és szürkésfekete, belül fekete és sötétbarna foltos, homokkal soványított, jól égetett, simított felületű, enyhén kihajló, lekerekített peremű, hosszú, kissé homorú nyakú, hordó alakú edény töredéke a nyak alján vízszintesen átfúrt, hegyesedő bütyökfüllel, 15,7 × 12,3 cm (6. tábla 5). 3. Szürkésfekete, vörös foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, simított felületű, enyhén kihajló peremű, félgömb alakú tál töredéke kissé a perem fölé húzott, rövid, függőleges, bordával tagolt szalagfüllel, pá: 22 cm, ma: 10 cm (6. tábla 6). 4. Szürkésfekete, kívül sötétbarna foltos, homokkal soványított, jól égetett, simított felületű, alig behúzott peremű tál perem- és oldaltöredéke, pá: körülbelül 25 cm, ma: 12,3 cm (6. tábla 7). 5. Ezeken kívül paticsdarabok kerültek elő a gödörből.

Épületek

A biatorbágyi lelőhelyen középső neolit, a zselízi kultúrába, valamint a középső rézkor végére, a Furschenstich díszű kerámia időszakába tartozó objektumok is előkerültek.⁴ Ezek az épületektől

10. kép: Biatorbágy, Mocsaras-dűlő, B. terület, 128. objektum

többszörre távolabb helyezkedtek el. Hiányoznak belőlük a középső neolit időszak házáira nagyon jellemző elemek (három belső oszlopsor, Landsgrubbe), így a közölt három épület középső neolit datálása kizárható. A középső rézkor végső időszakából ugyan ismerünk alapárkos épületet,⁵ a mocsaras-dűlői épületek azonban jellegük, párhuzamaik alapján – amint azt a következőkben bemutatjuk – a középső rézkorba tartoznak.

A Biatorbágyon előkerült mindhárom épület (2., 4., 6. kép) tájolása egységesen északnyugat-délkeleti volt. Bejáratukra utaló nyom nem került elő, alapárkuk folyamatos. Hasonló jelenséget megfigyelték már Brançon⁶ és Szombathely-Metro lelőhely 1. számú házánál is.⁷ Az épületek falazatának tartószerkezetére, a falszövet szerkezetére, tetőszerkezetükre vonatkozóan a feltárás során csak nagyon kevés adatot sikerült szerezni. Az A. terület 29. számú alapárkának belsejéből előkerült objektumokról (4. kép: C18–19., C23., 29/1.) feltételezhetjük, hogy a tetőszerkezetet tartó oszlopok, ágasok oszlophelyei lehettek, az alapárkokban azonban oszlophelyeket nem sikerült megfigyelni. Ennek ellenére az épületeket oszlopos szerkezetű, szelemenés, illetve szarufás fedélszékes, nyeregtetős építményekként képzelhetjük el.⁸ Az épületek környezetéből előkerült kis mennyiségű patics az agyaggal tapasztott vesszőfonatos

■ ⁴ A középső rézkor végére datálható leletegyüttes feldolgozását a szerző végzi, publikálása a közeljövőben várható.

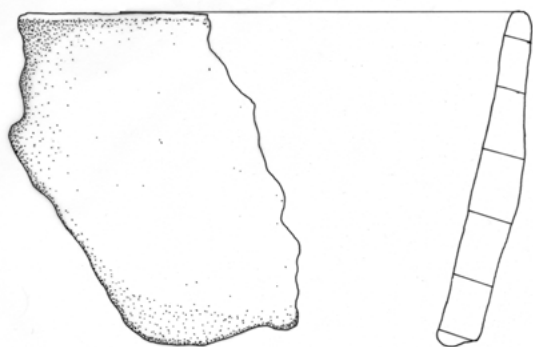
⁵ Pavúk 2001.

⁶ Vladár-Lichardus 1968: Abb. 44–47.

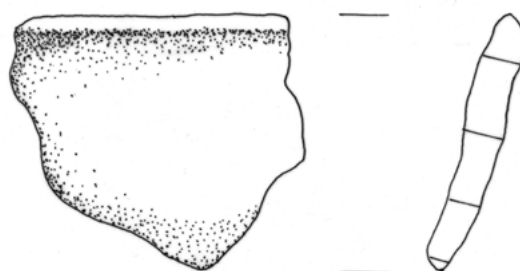
⁷ Ilon-Farkas 2001: 2. ábra.

⁸ Kiss-Réti 2005: 78–87; Raczky-Anders-Sebők 2005: 25–27; M. Virág 2005: 63–68.

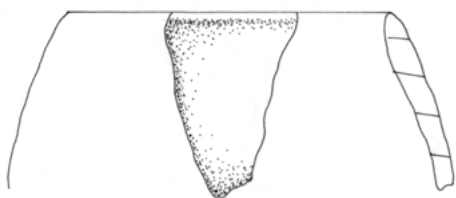
1.

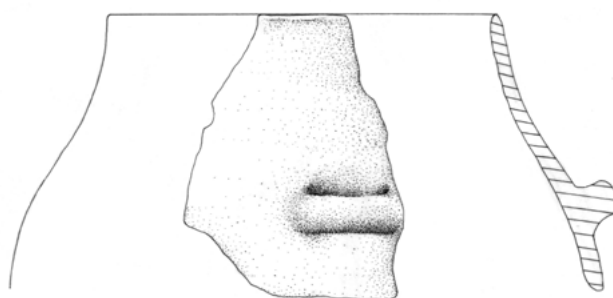
2.

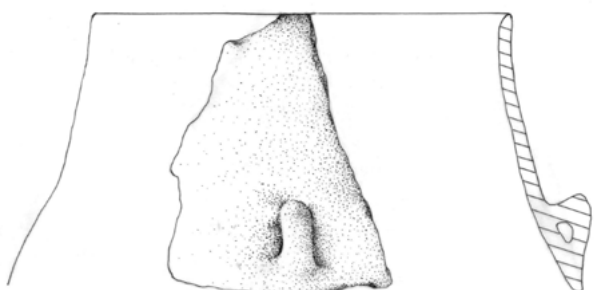
3.

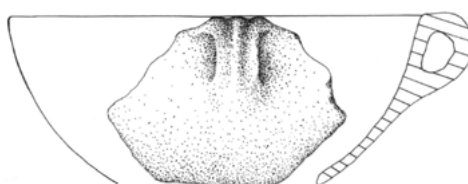
4.

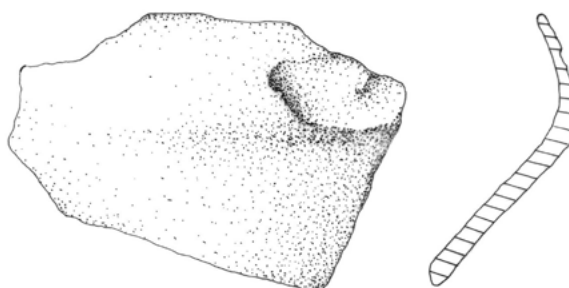
5.

6.

7.

6. tábla: Biatorbágy, Mocsaras-dűlő, B. terület, kerámiatöredékek a 46. (1-3.) és a 128. (4-7.) objektumokból

falakra utal. Az A. terület 4. számú alapárkának közepén előkerült átégett, paticsos folt (2. kép: 4/3. obj.) lehet egy, az épülethez tartozó tűzhely maradványa.

A biatorbágyi épületeket két típusba sorolhatjuk. Az A. terület 4. és 29. számú épületeihez (2., 4. kép) leginkább hasonló, egyterű, téglalap alakú épületek ugyan ismertek a lengyeli kultúra kései fázisából, például: Szombathely, Reiszig-erdő alatti dűlőből,⁹ de igazából a középső rézkorban a Ludanice- és Balaton-Lasinja-kultúrák időszakában válnak jellemzővé. Többek között Lébény, Bille-domb,¹⁰ Zalavár-Basasziget,¹¹ Győr-Marcaltó,¹² Zalaegerszeg-Andráshida, Gébárti-tó II.,¹³ Győr-Szabadrétdomb,¹⁴ Mosonszentmiklós-Pálmajor¹⁵ lelőhelyekről ismertek. A Zalaegerszeg-Andráshida, Gébárti-tó II. lelőhelyen előkerült hasonló épületeket gazdasági funkciójú melléképületként interpretálják.¹⁶ Pavúk csak a 20 m²-nél kisebb alapterületű épületeket tartja gazdasági funkciójának.¹⁷ Ehhez képest a biatorbágyi 4. számú ház 64 m², a 29. számú pedig 74 m² alapterületű volt. A biatorbágyi egyterű, téglalap alakú házak nagyobbak, mint a korszak hasonló épületei.

A B. terület 22. számú objektuma (6. kép) egy igen nagyméretű (alapterülete 260 m²) kétosztatú épület volt. Hosszanti falai a rövidebb falakon mintegy 1,3–1,5 méterrel túlnyúlnak. Hasonló megoldásra több lengyeli, Ludanice és Balaton-Lasinja korú házból is ismerünk példákat: Branč,¹⁸ Wetzleinsdorf,¹⁹ Jelšovce,²⁰ Győr-Marcaltó,²¹ Győr-Szabadrétdomb,²² Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő.²³ Az épület belső tere nagyjából 1/3–2/3 arányban lett felosztva. Ilyen arányban felosztott belső terű épületek mind a Dunántúl, mind a mai

Ausztria területén kerültek elő a korai és középső rézkorból. A biatorbágyi épület párhuzamai között említhetjük a Lébény, Bille-dombi,²⁴ münchen-dorfi,²⁵ Győr-Szabadrétdombi²⁶ épületeket.

A kétféle típusú – egyterű, téglalap alakú és nagyméretű kétosztatú – épületek egy településen való, együttes előfordulására szintén ismerünk példákat: Mosonszentmiklós-Pálmajor,²⁷ Lébény, Billedomb,²⁸ Győr-Marcaltó.²⁹

A kerámiaanyag értékelése

A kerámiaanyag nem túl nagy mennyiségű, és formavilága sem túl változatos. Általánosságban elmondható róla, hogy az egyes darabok soványítása homokkal és különböző méretű kerámiaüzalékkal történt, ami a középső rézkorban általános eljárás.³⁰ Felületük eltérő mértékben, de polírozott, színük változatos (szürke, szürkésbarna, világosbarna, vöröses).

A lelőhelyen előkerült főbb kerámatípusok a következők:³¹

1. Tálak:

- a.) bikónikus tálak (3. tábla 2, 5. tábla 2–3)
- b.) cillindrikus felső részű, kónikus aljú tál (1. tábla 2)
- c.) behúzott peremű tálak (1. tábla 3, 2. tábla 4–5, 3. tábla 1, 6. tábla 7)
- d.) félgömbös tálak (3. tábla 5, 5. tábla 4, 6. tábla 6)
- e.) lapos, enyhén kihajló peremű tál, pereme alatt benyomkodott bordával (5. tábla 4)

2. Csőtálas tálak szétterülő aljjal, harangos középső résszel (4. tábla 2–5)

■ ⁹ Ilon 2004: 40, 28. ábra
¹⁰ Németh 1994: 243, Abb. 10–11.
¹¹ M. Virág 2003: 377–379, Fig 2; M. Virág 2005: 63, 7–8. kép.
¹² Egry 2001: 59, 3. térkép B.
¹³ Barna-Kreiter 2006: 56–57, 14–17. kép.
¹⁴ M. Virág-Figler 2007: 352, 354, Fig. 2.: 5, 9–11.
¹⁵ M. Virág-Figler 2007: 356–357, 360, Fig. 6.: 5–6.
¹⁶ Barna-Kreiter 2006: 56–57.
¹⁷ Pavúk 2003: 467.
¹⁸ Vladár-Lichardus 1968: 290–292, Abb. 43–47.
¹⁹ Urban 1980: Taf. 1.: 3, Taf. 3.
²⁰ Pavúk-Bátora 1995: Abb. 3–4, Abb. 9, 11.
²¹ Egry 2001: 59, 3. térkép C.
²² M. Virág-Figler 2007: 347, 350, Fig. 2.: 3.
²³ Kiss-Réti 2005: 85, 4, 7–8. kép.
²⁴ Németh 1994: 244, Abb. 12.
²⁵ Carneiro 2002: Abb. 2.
²⁶ M. Virág-Figler 2007: 347, 350, Fig. 1.: 3.
²⁷ M. Virág-Figler 2007: 354–360, Fig. 6.
²⁸ Németh 1994: 243–244, Abb. 10.
²⁹ Egry 2001: 58–60, 3. térkép
³⁰ M. Virág 1995; Oross et al. 2010: 389; M. Virág 2013: 75.
³¹ A lelőhelyek kerámiaanyagának leírásához M. Virág Zsuzsanna (M. Virág 1995; M. Virág 1997) és Horváth László András (Horváth 2010) tipológiáját használtam.

3. Tejesköcsög alakú edények (1. tábla 1, 3. tábla 6, 5. tábla 5)
4. Amfora (3. tábla 4, 5. tábla 3)
5. Hordó alakú edények (6. tábla 3, 5)
6. Puttonyedény (6. tábla 4)
7. Miniatur edény (4. tábla 1)

A fülek közül megjelenik a sima szalagfűl (1. tábla 4, 5. tábla 6), a kissé perem felé emelkedő, bordával tagolt szalagfűl (6. tábla 6), valamint a függőleges állású, hegyesedő bütyökfűl (6. tábla 5). A díszítések között kizárólagosak a plasztikus díszek. Megtalálhatóak a legömbölyített tetejű (1. tábla 2), valamint a függőleges állású hosszúkás (3. tábla 1, 5. tábla 2) bütykök. Egy táltöredéken vízszintes, tagolt borda található (5. tábla 1). A leletek többsége — bikónikus, cillindrikus felső részű, behúzott peremű és félgömbös tálak, csőtálpas tálak, tejesköcsög alakú edények, amfora, hordó formájú edények, puttonyedény, nagyméretű, durvább kidolgozású tárolóedények kerek átmetszetű fülekkel, plasztikus bütyökdíszek — a Ludanice-kultúra Budapest környékéről származó leletanyagának általános típusai közül való.³² A fülek közül ki kell emelni a függőleges állású, hegyesedő fület (6. tábla 5). A csőtálpas edények szétterülő alja a Balaton-Lasinja-kultúra felé mutató jellegzetesség.³³

Összefoglalás

Biatorbágy, Mocsaras-dűlőben többek között egy középső rézkori település alapárkos épületeit és gödreit sikerült feltárni. Az épületek közül kettő (A. terület 4. és 29. objektumok: 2., 4. kép) egyterű, téglalap alakú volt. Párhuzamaik mind a korai, mind a középső rézkorból ismertek. Alapterületük viszont jóval nagyobb, mint amekkorát a kutatás gazdasági célú épületeknek feltételez, így ennek az épülettípusnak a funkciója továbbra is kérdéses.³⁴ A harmadik épület (B. terület 22. objektum: 6. kép) egy nagyméretű, kétosztatú épület volt, párhuzamai szintén mind a korai, mind pedig a középső rézkorból ismertek a Dunántúlról, valamint a mai Ausztria és Szlovákia területéről. Az épületek falazatának tartószerkezetére, a falszövet szerkezetére, tetőszerkezetükre vonatkozóan a feltárás során csak nagyon kevés adatot sikerült szerezni. Az A. terület 29. számú alapárkának belsejéből előkerült objektumokról (4. kép: C18–19., C23., 29/1.) feltételezhetjük, hogy a tetőszerkezetet tartó oszlopok, ágak oszlophelyei lehettek, azonban az alapárkokban oszlophelyeket nem sikerült megfigyelni. Az A. terület 4. számú házának belsejében talán tűzhelyre utaló nyomok kerültek elő. Az épületek mellett a településen gödröket is feltártak. Ezekből nem túl nagy mennyiségű, formailag nem igazán változatos és jellegzetes, de ennek ellenére biztosan a Ludanice-kultúra Budapest környékéről származó leletanyagával párhuzamosítható, középső rézkori kerámiaanyag került elő. A középső rézkori objektumok elszórtan helyezkedtek el a két feltárt felületen, így a biatorbágyi települést a korszakban általánosnak mondható tanyaszerű településként írhatjuk le.³⁵

A lelőhelyről ¹⁴C adatokkal nem rendelkezünk. A feltárt jelenségek és leletanyag párhuzamai alapján azonban a biatorbágyi telepet a középső rézkor időszakába, ezen belül pedig a Ludanice-kultúrába soroljuk. A középső rézkor és a kultúra eddig ismertté vált adatai alapján³⁶ a lelőhelyet nagyjából a 4300–4000 cal BC időszakra keltezhetjük.

³² Pavúk-Bátora 1995: 52–64; M. Virág 1995; M. Virág 1997; Horváth 2010; M. Virág 2013.

³³ M. Virág 2013: 77.

³⁴ M. Virág 2013: 81.

³⁵ M. Virág 2013: 81.

³⁶ Oross et al. 2010: 401; M. Virág 2013: 82.

A tanulmányban használt rövidítések

fá: fenékatmérő
 h: hossz
 m: mélység
 ma: magasság
 pá: peremátmérő
 sz: szélesség

Hivatkozott irodalom**BARNA-KREITER 2006**

P. Barna Judit – Kreiter Eszter: Középső rézkori települések Zalaegerszeg-Andráshida, Gébárti-tó (II.) lelőhelyen. In: *Zalai Múzeum* 15 (2006): 47–78.

BOGNÁR-KUTZIÁN 1972

Bognár-Kutzián, Ida: *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpatian Basin*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.

CARNEIRO 2002

Carneiro, Angela: Das neolithische Haus von Münchendorf. Drei Mahden in Niederösterreich. In: *Archaeologia Austriaca* 86 (2002), 45–53.

EGRY 2001

Egry Ildikó: Beszámoló a Győr-Ménfőcsanak-bevásárlóközpont területén végzett megelőző régészeti feltárásokról. In: *Arrabona* 39 (2001), 57–78.

HORVÁTH 2010

Horváth László András: Régészeti kutatások a Kiscelli utcában. In: *Budapest Régiségei* 42–43 (2009–2010), 7–39.

ILON 2004

Ilon Gábor: *Szombathely őskori településtörténetének vázlata*. Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004.

ILON-FARKAS 2001

Ilon Gábor – Farkas Csilla: Késő lengyeli település házai Szombathely határában. In: *Arrabona* 39 (2001), 49–56.

KISS-RÉTI 2005

Kiss Viktória – Réti Zsolt: Középső rézkori alapárkos ház Zamárdiból. (A háromdimenziós számítógépes grafika alkalmazásának lehetőségei régészeti rekonstrukciók készítésénél.) In: *Ősrégészeti Levelek* 7 (2005), 73–90.

MRT 7

Torma István (szerk.): *Magyarország Régészeti Topográfiája 7. A budai és a szentendrei járás (XIII/1)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.

M. VIRÁG 1995

M. Virág Zsuzsanna: Die Hochkupferzeit in der Umgebung von Budapest und in No-Transdanubien (Das Ludanice-Problem). In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 47 (1995), 61–94.

M. VIRÁG 1997

M. Virág Zsuzsanna: Adatok Budapest középső rézkorához. A Remete-barlang középső rézkori leletgyűjtése. In: *Budapest Régiségei* 31 (1997), 5–40.

M. VIRÁG 2003

M. Virág Zsuzsanna: Settlement historical research in Transdanubia in the first half of the Middle Copper Age. In: Jerem Erzsébet – Raczy Pál (Hrsg.): *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*. Budapest: Archaeolingua, 375–400.

M. VIRÁG 2005

M. Virág Zsuzsanna: Középső rézkori épületek rekonstrukciós lehetőségeiről. In: *Ősrégészeti Levelek* 7 (2005), 60–72.

M. VIRÁG-FIGLER 2007

M. Virág Zsuzsanna – Figler András: Data on the settlement history of the Late Lengyel period of Transdanubia on the basis of two sites from the Kisalföld (Small Hungarian Plain). In: Kozłowski, K. Janusz – Raczy Pál (eds.): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków-Budapest: Polish Academy of Arts and Sciences – Eötvös Loránd University, Institute of Archaeology, 2007, 345–364.

M. VIRÁG 2013

M. Virág Zsuzsanna: Középső rézkori település részlete Budapesten, a Nánási úton. In: *Budapest Régiségei* 46 (2013), 67–115.

NÉMETH 1994

T. Németh Gabriella: Vorbericht über spätneolithische und frühkupferzeitliche Siedlungsspuren bei Lébény (Westungarn). In: *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 36 (1994), 241–261.

OROSS ET AL. 2010

Oross Krisztián – Marton Tibor – Whittle, Alasdair – Hedges, Robert E. M. – Cramp, Lucy J. E.: Siedlung der Balaton-Lásinja-Kultur in Balatonszárszó-Kis-Erdei-dűlő. In: Šuteková, Jana Mellnerová – Pavúk, Peter – Kalábková, Pavlína – Kovár, Branislav (eds.): *Panta Rhei. Studies on the Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory Presented to Juraj Pavúk on the Occasion of his 75th Birthday*. (Studia Archaeologica et Mediaevalia 11.). Bratislava: 2010, 379–405.

PAVÚK 2001

Pavúk, Juraj: Hausgrundriss und Furchenstichkeramik der Gruppe Bajž-Retz aus Čataj in der Slowakei. In: Roman, Petre – Diamandi, Savia (Hrsg.): *Cernavoda III-Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen Oberrein und der Unteren Donau. Symposium Mangalia/Neptun 18. 24. oktober 1999*. București: 2001, 563–578.

PAVÚK 2003

Pavúk, Juraj: Hausgrundrissen der Lengyel-Kultur in der Slowakei. In: Eckert, Jörg – Eisenhauer, Ursula – Zimmermann, Andreas (Hrsg.): *Archäologische Perspektiven. Analysen und Interpretationen im Wandel. Festschrift für Jens Lüning zum 65. Geburtstag*. Rahden: Verlag Marie Leidorf, 2003, 455–469.

PAVÚK–BÁTORA 1995

Pavúk, Juraj – Batora, Jozef: *Siedlung und Gräber der Luda-nice-Gruppe in Jelšovce*. Nitra: Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 1995.

RACZKY–ANDERS–SEBŐK 2005

Raczky Pál – Anders Alexandra – Sebők Katalin: Újkőkori ház kísérleti rekonstrukciója Polgár-Csőszhalom településről. In: *Ősrégészeti Levelek* 7 (2005), 24–49.

REPISZKY 2005

Repiszky Tamás: Biatorbágy-Szarvasugrás. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti Kutatások Magyarországon 2005*. Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – Magyar Nemzeti Múzeum, 2005, 187–188.

REPISZKY 2006

Repiszky Tamás: Biatorbágy, Mocsaras-dűlő. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006*. Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – Magyar Nemzeti Múzeum, 2006, 160.

REPISZKY 2008

Repiszky Tamás: Neolit és rézkori telep Biatorbágyról. In: Ottományi Katalin (szerk.): *Képek a múltból. Az elmúlt évek ásatásaiból Pest megyében*. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008, 18–19.

URBAN 1980

Urban, Otto: Ein lengyelzeitlicher Hausgrundriss aus Wetz-leinsdorf, Niederösterreich. In: *Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte* 29 (1980).

VLADÁR–LICHARDUS 1968

Vladár, Jozef – Lichardus, Jan: Erschforschung der frühäneolithischen Siedlungen in Branč. In: *Slovenská Archeologia* 16/2 (1968), 263–352.

PATAY RÓBERT

RÓBERT PATAY

Újabb középső rézkori lelőhelyek Pest megyében I.: Biatorbágy, Mocsaras-dűlő

Further Mid-Copper Age Sites in Pest County, I: Biatorbágy, Mocsaras-dűlő

Az elmúlt évtizedekben Pest megyében folytatott, nagy területen végzett megelőző feltárások során több középső rézkori lelőhely régészeti kutatására is lehetőség nyílt. A tanulmány egy sorozat első részeként a Biatorbágy, Mocsaras-dűlőn 2006-ban zajlott ásatások eredményeit, az előkerült objektumokat és leletanyagukat mutatja be (1. térkép, 1. kép).

A lelőhelyen két különálló területen több más korszak mellett kilenc középső rézkori objektum került elő: három épület (2., 4., 6. kép) és hat gödör (3-5., 7-10. kép). Mindhárom épület alapárkos, de az alapárkokban oszlophelyeket nem sikerült megfigyelni. Az épületek közül kettő téglalap alakú volt (2., 4. kép). Párhuzamaik mind a korai, mind a középső rézkorból ismertek. Alapterületük viszont jóval nagyobb, mint amekkorát a kutatás gazdasági célú épületek esetében feltételez, így ennek az épülettípusnak a funkciója továbbra is kérdéses. A harmadik épület (6. kép) egy nagyméretű, kétosztatú épület volt, párhuzamai szintén mind a korai, mind pedig a középső rézkorból ismertek a Dunántúlról, valamint a mai Ausztria és Szlovákia területéről. Az épületek falazatának tartószerkezetére, a falszövet szerkezetére, tetőszerkezetükre vonatkozóan a feltárás során csak nagyon kevés adatot sikerült szerezni. Az A. terület 29. számú alapárkának belsejéből előkerült objektumokról (4. kép) feltételezhetjük, hogy a tetőszerkezetet tartó oszlopok, ágasok oszlophelyei lehettek, az alapárkokban azonban oszlophelyeket nem sikerült megfigyelni. Az A. terület 4. számú házának (2. kép) belsejében talán tűzhelyre utaló nyomok kerültek elő.

A település gödreiből nem túl nagy mennyiségű, formailag nem igazán változatos és jellegzetes, de ennek ellenére biztosan a Ludanice-kultúra Budapest környékéről származó leletanyagával párhuzamba állítható, középső rézkori kerámiaanyag került elő (1-3., 4-6. tábla). A középső rézkori objektumok elszórtnan helyezkedtek el a két feltárt területen, így a biatorbágyi települést a korszakban általánosnak mondható, tanyaszerű településként írhatjuk le.

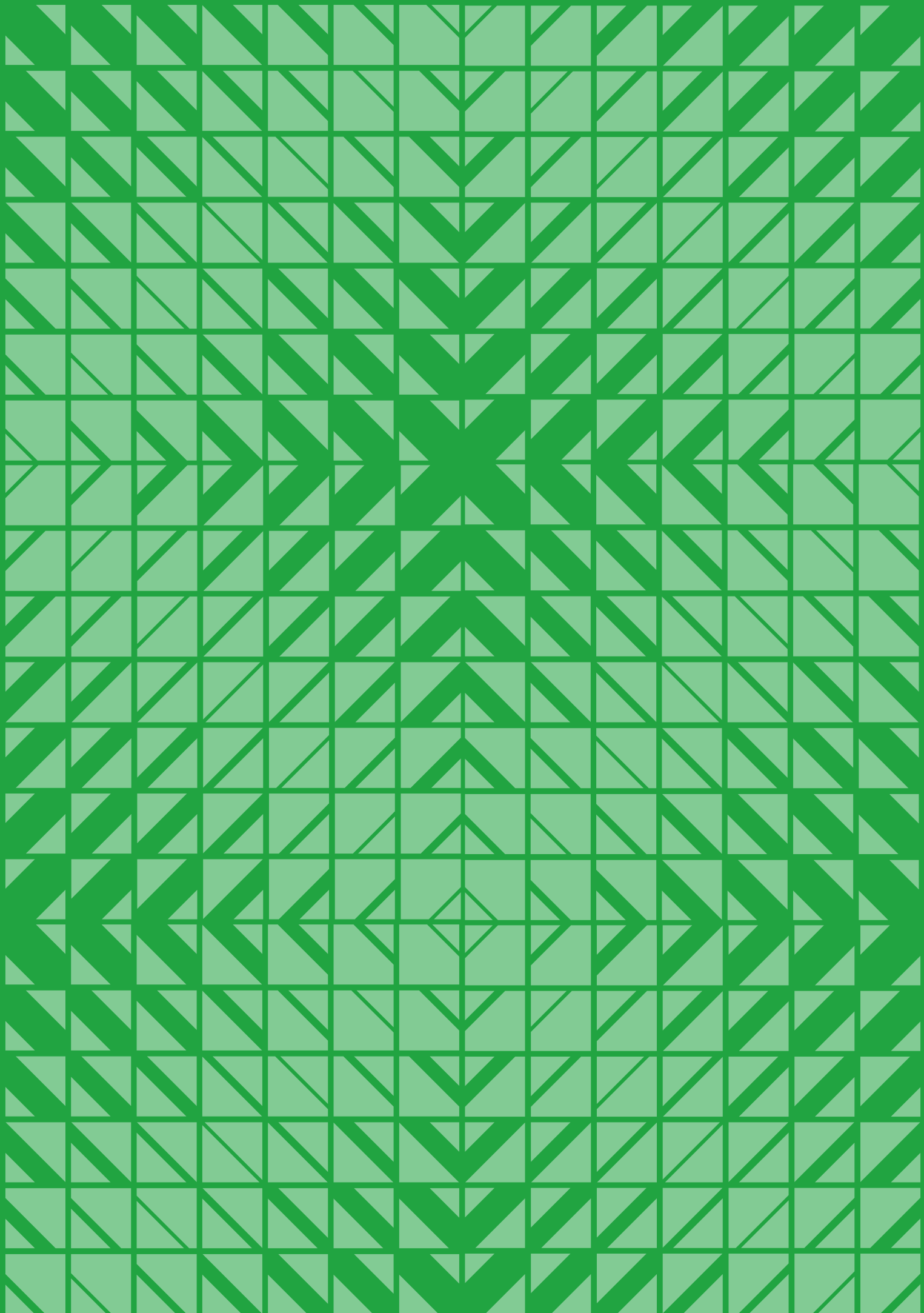
A lelőhelyről ¹⁴C adatokkal nem rendelkezünk. A feltárt jelenségek és a leletanyag párhuzamai alapján azonban a biatorbágyi telepet a középső rézkor időszakába, ezen belül pedig a Ludanice-kultúrába soroljuk. A középső rézkor és a kultúra eddig ismertté vált adatai alapján a lelőhelyet nagyjából a 4300-4000 cal BC időszakra keltezhetjük.

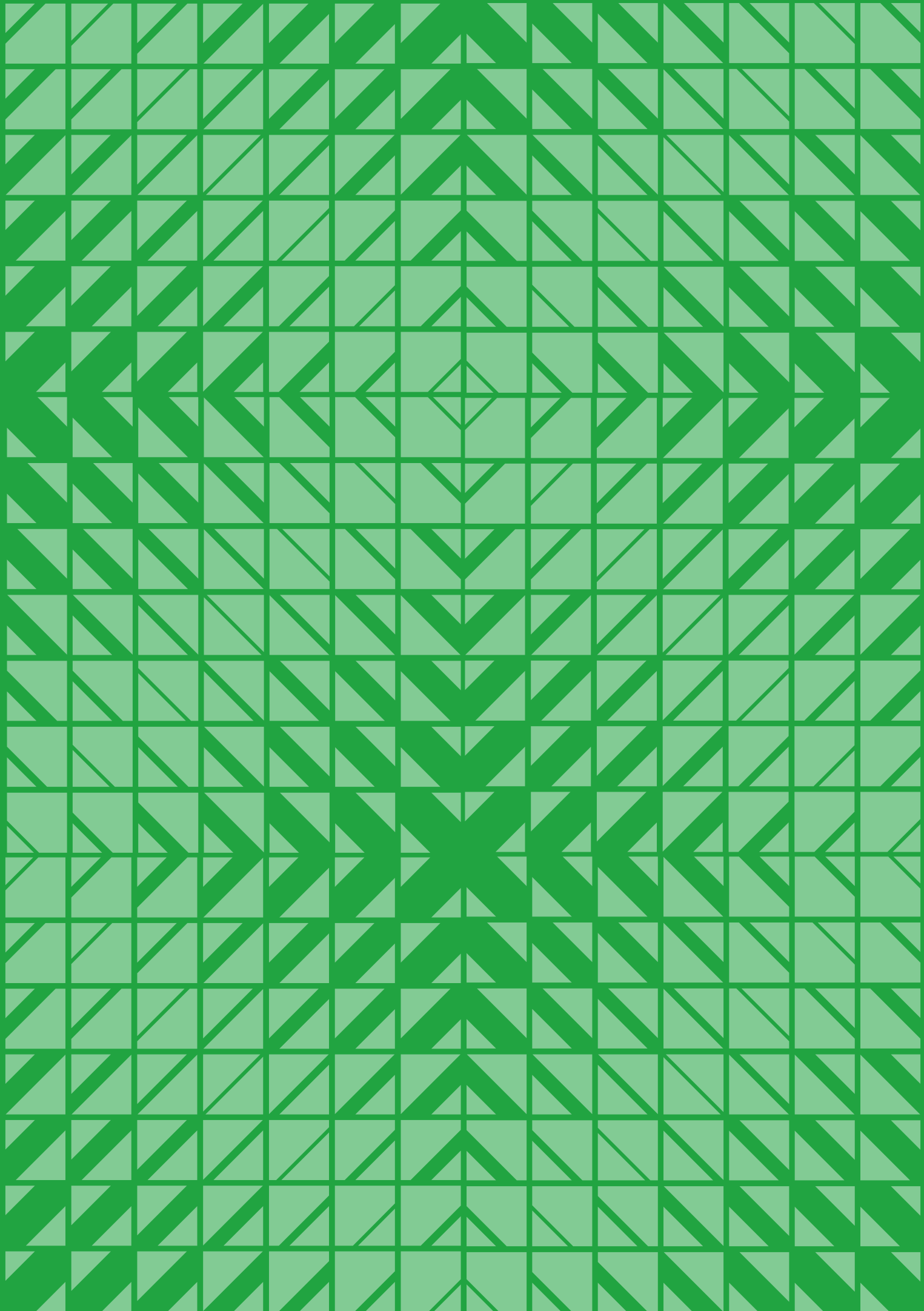
During the preceding excavations in large areas in Pest County in the recent decades, there were opportunities for archaeological exploration of several Mid-Copper Age sites. As the first part of a series, this paper introduces the results and the found objects, and the finds of the excavations at Biatorbágy, Mocsaras-dűlő in 2006 (Map 1, Image 1).

At the site in two separate places, among several other periods, nine objects turned up from the Mid-Copper Age period: three buildings (Fig. 2, 4, 6) and six pits (Fig. 3-5, 7-10). All three buildings have foundation trenches but places for pillars could not be observed. Two of the buildings were of rectangle shape (Fig. 2, 4). Their parallels are known both from the Early and the Mid-Copper Age periods. However, their floor area is significantly larger than researchers expect in the case of agricultural buildings, which means that the function of this building type is still unclear. The third building (Fig. 6) is a large, dichotomous building that also has parallels both from the Early and the Mid-Copper Age period from the Transdanubia and the area of Austria and Slovakia. During the excavation very little information was gathered regarding the framework of the walling of the buildings, the structure of the walls, and the roof-timbers. We suppose that the objects from foundation trench 29 in Area A (Fig. 4) were the pillar places for the supporting pillars and branches of the roof, although there were no pillar places observed in the trenches. In the interior of building 4 in Area A (Fig. 2) probably signs of a fireplace were uncovered.

In the pits of the settlement a small quantity of rather homogeneous and characteristic pottery from the Mid-Copper Age period was found that show clear parallels with the Ludanice culture from the surrounding area of Budapest (Table 1-3, 4-6). The Mid-Copper Age objects were scattered in the two excavated areas, so we can describe the Biatorbágy settlement as a farm-like settlement which was common in the period.

From site we do not have any ¹⁴C data. Based on the excavated occurrences and the parallels of the finds we can put the Biatorbágy settlement in the Mid-Copper Age period, and within it to the Ludanice culture. Based on the data known until today the site can be dated around 4300-4000 cal BC.

A HARANGEDÉNYES KULTÚRA PATTINTOTT KÖESZKÖZEI SZIGETSZENTMIKLÓS– FELSŐ ÜRGE-HEGYI DÜLŐRŐL*

In memoriam Dákó Balázs (1992–2020)

- Zandler Krisztián
régész
Ferenczy Múzeumi Centrum
krisztian.zandler@muzeumicentrum.hu
- Péntek Attila
szoftverfejlesztő, független kutató
Kistarcsa
attila.pentek@yahoo.com

Bevezetés

A harang alakú edények kultúrája (továbbiakban harangedényes kultúra) Csepel-csoportjának települését és temetőjét 2006–2007-ben tárta fel Patay Róbert Szigetszentmiklós–Felső Ürge-hegyi dűlőben. A lelőhely a Csepel-sziget északnyugati részén található. Az itt előkerült 223 sír nagy része (215) a harang alakú edények kultúrájához köthető. A temető *birituális* (hamvasztásos és csontvázás rítusú) volt, amelyben a hamvasztásos sírok voltak gyakoribbak. A temető kora a Kr. e. 2600–2000 közötti időszakra tehető.

A településen 493 objektum köthető a kora bronzkorhoz. Összesen 40 pattintott és csiszolt kőeszköz, gyártási hulladék és nyersanyagdarab került elő. A leletanyagban az eszközök aránya meglepően magas (vakarók, retusált penge és szilánk, valamint őrlőkő). A megfigyelt eszköztípusok háztartási munkákhoz köthetőek. A temető sírjaiból 367 pattintott és csiszolt kőeszköz ismert. Az eszközök arányszáma alacsonyabb a település kőeszközüanyagához viszonyítva, viszont több a félkész termék (retusálatlan penge és szilánk). Az eszközök közül a nyílhegyek és sarlóbetétek – ezek a településen nem találhatók meg – a sírokban nagy számban vannak jelen. Kis mennyiségben megtalálhatók a leletanyagban szintén megjelenő retusált pengék és szilánkok, továbbá vakarók és kaparók.

Földrajzi leírás

A harangedényes kultúra szigetszentmiklói telepe és temetője földrajzilag a Csepeli-sík kistáj területén helyezkedik el, a Csepel-sziget északnyugati részén, a jelenlegi Duna-parttól mintegy 200 méter távolságra, a II/a. teraszon (1. térkép). A kistáj teraszokkal tagolt, 94,4–126 méter közötti tengerszint feletti magasságú hordalékkúpsíkság. A kistájon a pannóniai üledékekre dunai eredetű durvaszemcséjű folyami üledéksor települt. A 10–20 méter vastag kavicsos rétegsor felszínközeli helyzetű.¹ A lelőhely relatív magassága a Duna szintjéhez viszonyítva 10 méter.

1. térkép: Szigetszentmiklós–Felső Ürge-hegyi dűlő, a lelőhely elhelyezkedése (Patay 2013: 288, Fig. 1 nyomán)

Kutatástörténet

A Vátya-kultúra urnasírait tárta fel Vicze Magdolna 2002-ben.² 2006–2007 folyamán Patay Róbert végzett feltárást, amelynek során közel 50 000 m²-en a kora bronzkori harangedényes kultúra korábban ismeretlen telepét és temetőjét, valamint késő bronzkori és középkori objektumokat dokumentáltak (2. térkép).³ A feltárt 223 sír nagy része (215) a harangedényes kultúrához, néhány a szintén kora bronzkori nagyrévi kultúrához, egy sír pedig a késő bronzkori urnamezős kultúrához volt köthető. A kora bronzkori sírok egy északkelet–déli nyugati irányú dombháton helyezkedtek el. A sírok fele csontvázás, másik fele hamvasztásos rítusú volt. Ezek közül is a szórt hamvas sírok voltak jellemzőek. A hamvakat a sírgödör közepére szórták, és köré helyezték az edényeket, egyéb mellékleteket. Több jelképes temetkezés is előkerült. A harangedényes kultúra sírjait 30 esetben körárokka l vették körül. Az árkok átmérője 4–5 méter, az árkok szélessége 30–40 centiméter volt, szórt hamvas és vázas síroknál egyaránt előfordultak. A sírok mellékletei főleg agyagedények, csuklóvédő lemezek, pattintott háromszög alakú nyílhegyek, csontamuletek, csontgombok és -gyöngyök, réztörök és -árak. Öt sírban a koponyák környékén aranykarikák és -lemezek feküdtek.⁴

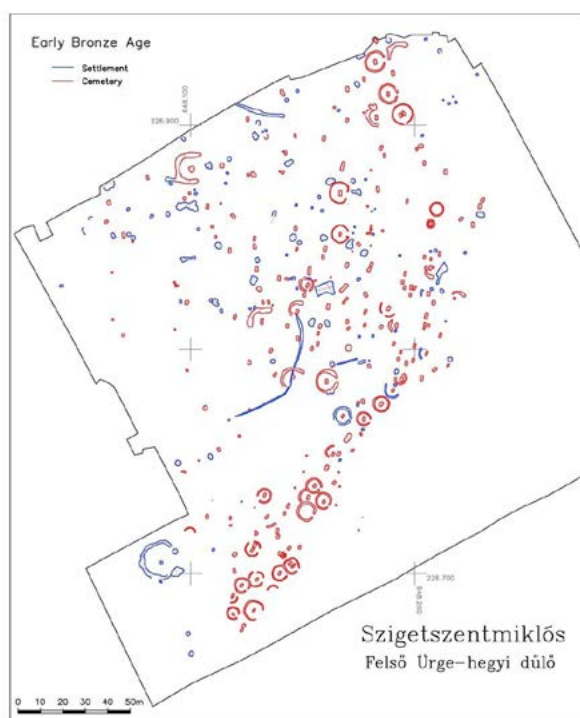
■ * Szeretnénk köszönetet mondani Patay Róbert régésznek, aki lehetőséget adott a leletanyag feldolgozására és Köhler Kitti régésznek, aki hozzájárult az antropológiai elemzés eredményeinek felhasználásához.

¹ Dövényi 2010: 34–35.

² Vicze 2003: 155.

³ Patay 2008; 2009; 2013.

⁴ Patay 2008: 285–286.

2. térkép: Szigetszentmiklós-Felső Ürge-hegyi dűlő, az ásatás alaprajza (Patay Róbert)

A haragedényes temető használata a Kr. e. 2600–2000 közötti időszakra tehető.⁵ 493 objektum a bronzkori és középkori településekhez tartozott. A telepjelenségek jelentős része jellegtelen és kevés őskori edény- és állatcsont-töredéket tartalmazott. Egy gödör a középső újkőkori zselízi kultúra edénytöredékeit tartalmazta. A legtöbb meghatározható leletanyaggal szolgáló gödör a késő bronzkori urnamezős kultúrához köthető. Ismert még két középkori veremház és kemenecobor, valamint karámokat kerítő árkok.⁶

A régészeti leletanyagban található nyersanyagok

A lelőhelyek és a potenciális nyersanyagforrások közötti távolságokat figyelembe véve a Simán Katalin féle osztályozás egy némileg módosított, leegyszerűsített változatát alkalmazzuk.⁷ A módosított osztályozás alapján gyakorlatilag minden nyersanyag helyi (*lokális*) eredetű, ha

3. térkép: Szigetszentmiklós-Felső Ürge-hegyi dűlő, a lelőhely pattintott kőanyagának nyersanyagforrásai (Péntek Attila)

a lelőhelyhez viszonyítva 25 kilométernél nem nagyobb távolságból gyűjthető. Ebbe a csoportba sorolhatók a budai szarukő, a homokkő, a kvarcit, továbbá az ortokvarcit (3. térkép, sárga csillaggal jelölve). A regionális (*mezolokális*) csoportba sorolandók a 25–100 kilométer távolságról beszerezhető nyersanyagok: a különböző hidro- és limnokvarcit változatok a Cserhát hegység területéről vagy a Nyugati-Mátraalja, Gyöngyös környékéről. Továbbá ide sorolandók a különféle dunántúli (Gerecse, Bakony) radiolarit változatok is (3. térkép, piros csillaggal jelölve). A távolsági (*extralokális*) csoportot alkotják a 100 kilométernél messzebből származó nyersanyagfélések. Ide sorolható a kárpáti radiolarit, az obszidián és valamennyi tűzkőfészeség (3. térkép, kék csillaggal jelölve).

Budai szarukő: általában dolomit közé ékelődik, dió vagy akár ököl nagyságú gumókban, esetleg néhány centiméter vastag telérekben, kiválásokban. Szürke, aprókristályos, csak élein áttetsző. Szilánkos törésű.⁸ Több típusban és színárnyalatban volt megtalálható. Ez arra utalhat, hogy valószínűleg több bányaforrásból származik, a Budai-hegység területéről.⁹ A lelőhelyen használt szarukövek azonban nagy valószínűséggel a farkasréti alsó miocén, helvét emelet korú kovakő bányából származhatnak, amelyet már az érdei neandervölgyi ősember is ismert.¹⁰

⁵ Patay 2009: 224; 2013: 309, Fig. 19.

⁶ Patay 2008: 287.

⁷ Simán 1991.

⁸ T. Dobosi 1978: 14; T. Biró-Pálosi 1983: 419; T. Biró 1984: 48.

⁹ Horváth 2013: 166; Faragó et al. 2018.

¹⁰ Gáboriné Csánk 1985: 6–7; Gábori Csánk 1989: 13–21; T. Biró 2002: 131, 136.

Homokkő: üledékes kőzet, egyes kutatók törmelékes üledékként határozzák meg. A mechanikus üledékek csoportjába tartozik. Az elegyrészei: kvarc, földpát, csillám és kalcit szabad szemmel is megkülönböztethetők. A kovás homokkődarabok a Budai-hegység középső–déli részén szálan megjelenő felső oligocén korú Hárshelyi Homokkő Formációból származnak, valószínűleg a feltárások körüli görgetegekből.¹¹

Kvarcit: a SiO_2 kristályos módosulata, igen kemény, ellenálló kőzet. Egyenetlenül törik, üvegfényű. Szerkezete lehet tömöttebb vagy lazább. Ha teljesen tiszta, akkor színtelen, de gyakoriak benne a szilárd (a kvarcnál idősebb ásványok kristályai) vagy légnemű (esetleg folyadék-) zárványok. A gáz- és folyadékzárványok tömege fehérre színezi. Sok helyen előfordul, változatos korú üledékekben. Hazánkban nagyon ritkán szálan álló kőzetként is megtalálható. Nyersanyagbeszerzés és megmunkálás szempontjából előnyösebb a kavicsforma.¹² A településen előkerült nyersanyagok kizárólag kavicsformából származnak, amelyek a Duna medréből és övzátanyaiból származhatnak, akárcsak Budakalász–Csajerszke, M0/12. lelőhely esetében.¹³

Ortokvarcit: olyan törmelékes üledékes kőzet, amely szinte kizárólag kvarchomokból keletkezett (üledékes eredetű kvarcit vagy tiszta kvarc homokkő). Általában hiányzik a másodlagos átkovácsolás során keletkező finomszemcsés mátrix. Rendszerint olyan homokkővet jelent, amely több mint 90–95% kvarcot és jól rendezett, lekerekedett és elsősorban kovasavval (néha karbonáttal) cementált kőzettörmelékes kovaszemcséket tartalmaz.

Hidro- és limnokvarcit (a továbbiakban összefoglaló néven limnoszilicit).¹⁴ A két kvarcitféleség eltérő módon keletkezik. Utóvulkáni folyamatokhoz kapcsolódnak, a magyarországi pattintott kőeszközök nyersanyagainak legváltozatosabb, legproblematisabb csoportját képezik.¹⁵ A hid-

rokvarcit források, a limnokvarcit álló édesvizek üledéke. A kőzet üveges csengésű, kissé érdes tapintású, szélein, vékony lemezekben áttetsző. Apró hézagok, üregek, erek vannak benne. Színe rendkívül változatos. Az északról érkező folyók völgyében a felső pleisztocén löszfelszín több helyen szakítják meg pliocén végi nyirok- és miocén hidrokvarcit foltok.¹⁶ Több változata is elkülöníthető. Jelentős előfordulásai találhatók a Cserhát hegységben. A Püspökhatvan és Galgagyörk térségében ismert előfordulása többnyire hólyagüreges andezitbe települt nagyméretű tömbök, gumók formájában fordul elő. Ennek a változatnak a színe frissen kékesszürke, sárgásbarna és ezek árnyalatai, többnyire sok zárványt, növényi maradványokat tartalmaz. A jobb minőségű, réteges-táblás megjelenésű darabok legismertebb előfordulási helye Buják településtől délre a Körtefa-tábla oldalban és a Rózsás-tető dombháton található. Ez a változat jellemzően sötétszürke-barnás színű, szerkezetében viszonylag homogén.¹⁷ A mátrai hidrokvarcit fontosabb előfordulási helyei Gyöngyöspata, Gyöngyössolyos, Gyöngyöstarján, valamint Mátraderecske környéke. A magas jáspistartalom következtében gyakran vörös színárnyalatú. Többnyire azonban fehér, sárgásfehér színű patinával fordul elő.¹⁸ A Budakalász–Csajerszke, M0/12. lelőhelyen előforduló áttetsző, narancssárgás opál vagy limnokvarcit lehetséges forrásaként Horváth Tünde a Dunazug-hegység területét valószínűsíti, de nem zárja ki a lehetőséget, hogy a Duna hordalékából származik.¹⁹ A Dunazug-hegység neogén vulkanizmusa jól ismert, nincsen azonban tudomásunk pattintható kőzet-előfordulásokról a területen.²⁰

Radiolarit: biogén kovakőzet, kovavázú szervezetek (radioláriák, azaz sugárállatok) vázrészeiből halmozódik fel. Általában karbonátos kőzetekbe beágyazva, pados-réteges formában jelenik meg.²¹ Főleg barna színű, de előfordul szürke, sötétbarna, sőt, sárga árnyalatokban is. Élénkvrös, homogén változata Szentgál és Bakonycsérnyé környékén található. Elsődleges nyersanyagfor-

¹¹ Horváth 2013: 145.

¹² T. Dobosi 1978: 15; T. Biró 1984: 51.

¹³ Horváth 2013: 145.

¹⁴ Přichystal 2010.

¹⁵ T. Biró 2008: 19; 2011: 215.

¹⁶ T. Dobosi 1978: 12; T. Biró 1984: 47–48.

¹⁷ Markó 2005.

¹⁸ Szabó 2012; Varga et al. 1975; Dávid 1997; Dávid 2011.

¹⁹ Horváth 2013: 166.

²⁰ Lengyel 1951; 1953; Zelenka 1960; Wein 1977.

²¹ T. Dobosi 1978: 12; T. Biró et al. 2002.

rásaitól nagy távolságokra is eljutott. A balaton-
őszödi lelőhelyen a Dunántúli-középhegység és
a Mecsek sekélytengeri üledékes kovaközetek
találhatók meg. A Bakonyból, Szentgál, Úrkút,
Bakonycsernye környékéről alsó liász korú, Úrkút
és Eplény környékéről felső liász korú változataik
ismertek. Ez utóbbi helyekről távolabbi régészeti
lelőhelyekre is eljutnak, de már csak kisebb meny-
nyiségben. Ismertek sekélytengeri, szivacsma-
radványos és nyílt tengeri, radioláriás tűzkövek
mind geológiai, mind régészeti anyagból. Számos
radioláriás tűzkő-előfordulás közelében bányákat
is sikerült beazonosítani: Bakonycsernye, Tata,
Hárskút, Margit-hegy.²² Szigetszentmiklós-Felső
Ürge-hegyi dűlő lelőhelyen a mecseki változat
csak kis mennyiségben fordul elő, természetes
nyersanyagforrása Hosszúhetény-Csengőhegyről
ismert. A porcelanit a bakonyi radiolaritokban
zárványok, lerakódások formájában található,
homogén, fehéres, szintén jól megmunkálható,
kagylós törésű kőzet.²³

Obszidián: kiömlési (*effuzív*) kőzet, a riolit teljesen
üveges változata. Általában savanyú kőzetek-
kel jellemezhető, kis mélységből feltörő vulká-
nosság terméke. Fekete, barnásfekete, szürke,
ritkán vöröses kőzetüveg, 1% víztartalommal.
Mechanikai tulajdonságaiban a kovaközetekhez
hasonlít: jól megmunkálható, kagylós törésű, ke-
mény, kopásálló, átlátszó-áttetsző.²⁴ Közép-Euró-
pa területén a Tokaj-Eperjesi-hegységben fordul
elő. Szigetszentmiklós-Felső Ürge-hegyi dűlő
lelőhely többféle változatából az úgynevezett
kárpáti 1. típusú ismert, amely átlátszó, fekete
vagy sötétszürke színű. Kelet-Szlovákiában Vi-
ničky vagy Mala Bara környékéről származhat.²⁵
Sírmellékletekben megtalálható a kárpáti 2E tí-
pusú obszidián, amely fekete színű, nem átlátszó,
Tokaj-Erdőbénye környékén található. A kárpáti
2T típus szintén fekete színű, nem átlátszó, fe-
lületét szürke patina borítja. Tolcsva környékén
fordul elő, mintegy 120–150 kilométer távolságra
lelőhelyüinktől.²⁶

Kovaközetek: szerves vagy szervetlen eredetű,
különböző kristályszerkezetű kvarcváltozatok
gyűjtőneve. A leletanyagban több típusa is elő-
fordul.

Teveli tűzkő: Magyarországon az egyetlen szoros
értelemben vett tűzkő, amelynek előfordulási
helye Pápa környékén, a Nagytevel határában ta-
lálható Tevel-hegy. Felső kréta korú, fehér pados
mészköben fordul elő, nagyméretű, akár 30–40
centiméter nagyságú gumók formájában. Színe
szürke, koncentrikus sávosan sötétülő mintázat-
tal, kerge fehér.²⁷

Lidit: fekete színű sugáralkatkák (*radiolaria*) váz-
elemeiből álló, valószínűleg idősebb (prekamb-
rium vagy ópaleozoós) kovaközet. Szálban álló
kőzetként az Uppony környékén és a Balaton-fel-
vidéken fordul elő, kavics formában azonban gya-
koribb a Velencei-hegységben.²⁸

Északi (erratikus) tűzkő: kréta korú mészkőben,
gumók, gömbök formájában fordul elő, sárgás-
szürke, barnásszürke színű, homogén szerkeze-
tű, élein kissé áttetsző. Tömör, kagylós törésű.
Finom, vékony kéreg borítja. Patinás felszíne
kékesfehér színű. Származási helye Alsó- vagy
Felső-Szilézia, mintegy 400–450 kilométer tá-
volságra a lelőhelytől.²⁹

Krakkói kova: sötétszürke színű, jura korú kép-
ződmény, geológiai előfordulási helye mintegy
300–350 kilométer távolságra található a lelő-
helytől.³⁰

Szerpentin/palaféle: az összehasonlításra alkal-
mas Budakalász-Csajerszke, M0/12. lelőhelyen a
kőbalták az elvégzett makroszkopikus vizsgálat
alapján távoli, import nyersanyagokból készül-
tek (Kárpátokból származó szerpentin-, illetve
palafélék), a nyersanyaglelőhelyek pontosabb lo-
kalizálása a nyersanyagok alaposabb petrográfiai
vizsgálata nélkül nem lehetséges.³¹

²² T. Biró 1984: 48–49.

²³ T. Biró–T. Dobosi 1990; T. Biró et al. 2000.

²⁴ T. Dobosi 1978: 10; T. Biró 1981: 194; 1984: 47; Williams–Thorpe et al. 1984; 1986.

²⁵ T. Biró 1981: 201; 2004: 5.

²⁶ T. Biró 1981: 194–205; 1984: 47.

²⁷ T. Biró 2008: 21; T. Biró et al. 2010.

²⁸ T. Biró–Pálosi 1983: 419; T. Biró 2008: 20.

²⁹ T. Dobosi 1978: 12–14.

³⁰ Kozłowski 2013: 65.

³¹ Horváth 2013: 166.

**A pattintott kőanyag ismertetése
a harangedényes kultúra településéről**

A harangedényes kultúra településének objektumaiból 40 db pattintott és csiszolt kőeszköz, gyártási hulladék és nyersanyagdarab került elő. Az összesített leletszámhoz képest meglepően magas az eszközök (kilenc darab pattintott kőeszköz, többnyire vakarók, retusált pengék és szilánkok) és egy darab csiszolt kőeszköz (őrlőkő) aránya (25%). Háromszög alakú nyílhegyek, *bifaciális* (kétoldali) megmunkálású kések, csuklóvédők (vadászat vagy harcászat) és sarlóbetétek (mezőgazdasági munka) sem ismertek a telepobjektumokból, csak a háztartáshoz kapcsolódó munkák végzésére alkalmas típusok (1. táblázat).

Vakarók: a három példányból kettő szilánkon (1. tábla 1), egy pedig pengén (a hosszúság legalább a szélesség kétszerese) készült (1. tábla 2). A pengén készült példány talonja (a leütési felszín maradványa) *facettált* (apró preparációs szilánkok által előkészített), mindkét hosszanti éle megmunkált, a baloldali él retusált, a jobboldali él fogazott. Nyersanyaga jó minőségű krakkói jura tűzkő (1. tábla 2). A két szilánkon készült példány nyersanyaga helyi ortokvarcit és regionális, valószínűleg bakonyi (Szentgál típusú) radiolarit (1. tábla 1).

Megmunkált pengék, lamellák (keskeny, kisméretű penge): mindhárom példány talonja *facettált*. A kárpáti 1. típusú obszidiánból készült penge egyik élén látható használati retusnyom (1. tábla 3). Az egyik lamella nyersanyaga szentgáli radiolarit, mindkét élén használati retusnyom látható. A másik, budai szarukőből készült lamella jobb oldali élének disztális végén völgyelés látható.

Retusált szilánkok: a három példány közül csak az egyik talonja állapítható meg, amely *facettált*. Nyersanyaguk eltérő: budai szarukő, szentgáli radiolarit és kárpáti 1. típusú obszidián.

Penge vagy lamella: a pattintási hiba következtében túlfutó penge radiolaritból készült. A *facettált* talonú lamella nyersanyaga kárpáti 1. típusú obszidián, a másik lamella ortokvarcitből készült.

Szilánkok: 19 példány ismert. Az egyik példányon pattintási hiba figyelhető meg, amelynek következtében a szilánk túlfutó (*outrépassé*³²). Egy példány tipikus kéregtelenítő szilánk (*entame*³³). Négy példány talonja állapítható meg, kettőé sima, kettőé pedig *facettált*. Leggyakoribb nyersanyag a radiolarit (8 db), közel egyenlő arányban van budai szarukő és kárpáti 1. típusú obszidián (4, illetve 5 db), *erratikus* tűzkőből és szarukőből csak egy-egy példány került hulladékgödörbe. Az egyetlen kisméretű példány (pattinték) nyersanyaga kréta korú *erratikus* tűzkő.

Magkő: az egyetlen szilánkmagkő-maradvány nyersanyaga budai szarukő.

Nyersanyagtöredékek, kavicsok: a megmunkálatlan kvarcitkavics és egy radiolarit kavics mellett egy-egy kvarcitkavics és radiolarit nyersanyagtöredék, valamint két homokkőtöredék a részlegesen megmunkálás nyomát mutatja.

Őrlőkő: az egyetlen csiszolt kőeszköz, amely szemcsés kvarcitkavicsból készült.

Összességében a telep pattintott kőanyagának negyede (9 db, 22,5%) eszköz, a sarlóbetétek hiánya szembeötlő, a többi eszköztípus (vakarók, retusált szilánkok, pengék) mind háztartási tevékenységekhez (bőrmegmunkálás, háncsolás, faragás, vágás, szeletelés) köthetőek. A 40 darab között hat példány penge vagy lamella. Csak sima (2 db) és *facettált* (7 db) talon volt megfigyelhető, amelyek a kemény és lágy ütő együttes használatát jelzik. Két esetben látható hőhatás nyoma, amely lehet szándékos, pattintást megkönnyítő eljárás következménye, de akár véletlen égés is. Pattintási hibák közül két túlfutó és egy kifutó leütés fordul elő.

A telepen főleg a dunántúli, főként a gerescei radiolarit változatokat használták. A távolsági obszidián és a helyi, rosszabb minőségű budai szarukő közel egyenlő arányban fordul elő. A távolsági nyersanyagok közül krakkói tűzkőből egyetlen eszköz ismert csak; a két *erratikus* tűzkő szilánk (különösen a kisméretű retusálási szilánk) jelenléte helyi eszközkészítésre és (vagy) eszközmegújításra utal. További helyi nyersanyagokból,

■ ³² Inizan et al. 1995: 154.

³³ Inizan et al. 1995: 145.

különbféle kvarcitokból és homokkőből egy-két darab fordul csak elő (1. táblázat).

A pattintott kőanyag ismertetése a harangedényes kultúra temetőjéből

Vakarók: az egyetlen pengevakaró jura kori krakkói tűzkőből készült. A két szilánkvakaró nyersanyaga budai szarukő, illetve kvarcitkavics (3. tábla 4).

Kaparók: a szilánkon készült egyszerű kaparó éle bifaciálisan retusált, nyersanyaga budai szarukő. Egy másik egyszerű kaparó nyersanyaga dunántúli radiolarit.

Megmunkált pengék: az öt darab retusált penge közül a budai szarukőből készült példány mindkét élén retusált. A limnoszilicitből készült penge

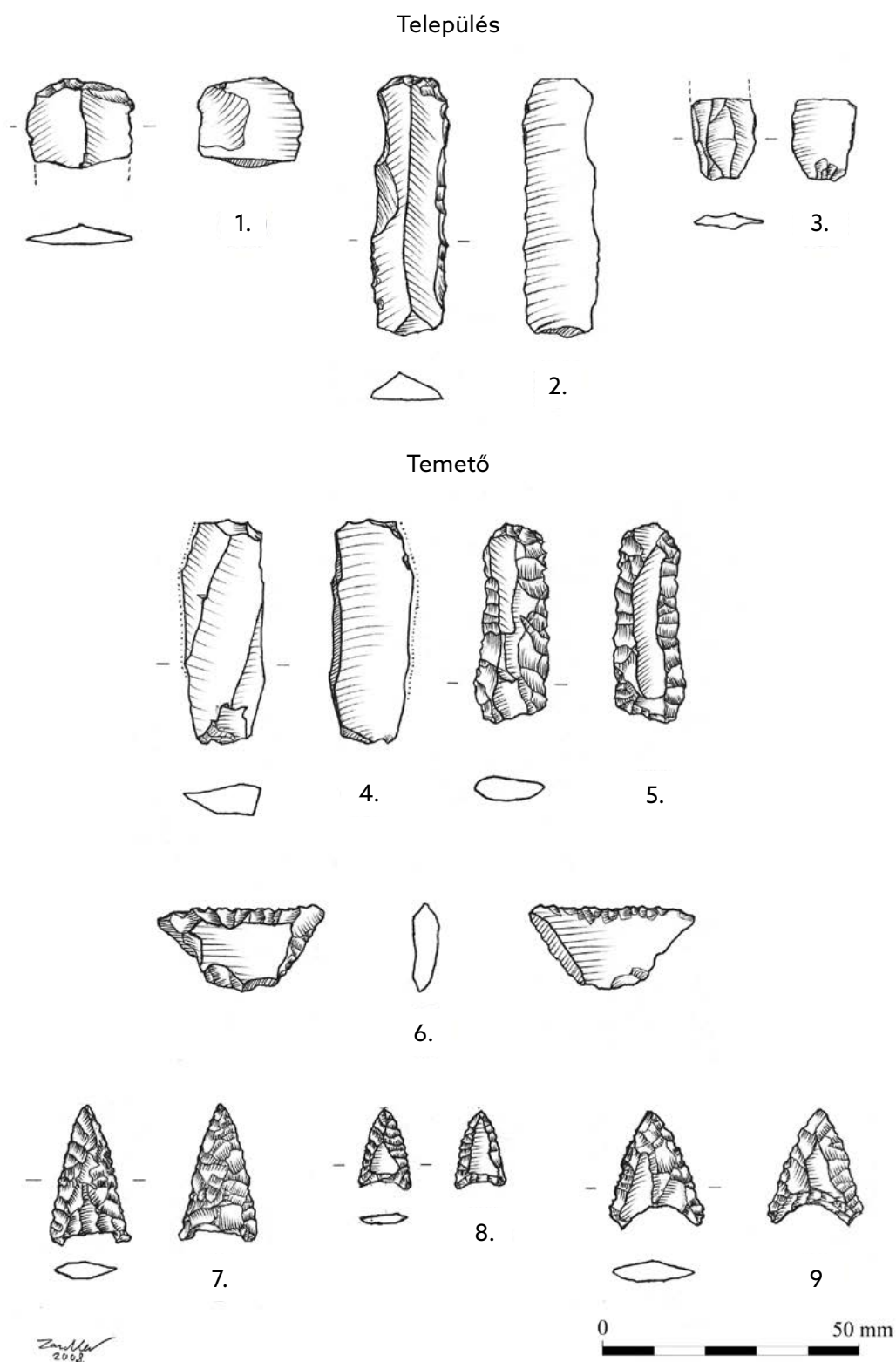
inverz (hátlapi) retusú, és használati fény is megfigyelhető rajta. A dunántúli radiolaritból készült darab bal éle bifaciálisan retusált (3. tábla 12). Az egyik erraticus tűzkő penge bal oldalélén használati fény látható – sarlóbetétként is funkcionálhatott (1. tábla 4; 3. tábla 13). A két darab fűrész közül az egyik kovakavics pengén készült és bifaciálisan retusált, a másik északi tűzkő unifaciálisan (egyik lapján) retusált (3. tábla 14). Kovakavics a nyersanyaga a csonkított pengének.

Megmunkált szilánkok: retusált szilánkból egyetlen, budai szarukőből készült darab került elő sírmellékletként (3. tábla 9). Az egyetlen völgyelt-retusált szilánk nyersanyaga teveli tűzkő.

Sarlóbetétek: a sarlóbetétként használt nyolc darab nagyobb része szilánkon, kisebb része pengén készült (1. tábla 4-5; 2. tábla 14; 3. tábla 5-8, 13).

1. táblázat: A település típus- és nyersanyag-felhasználása

	helyi nyersanyagfajták				regionális nyersanyagfajták		távolsági nyersanyagfajták			#	%
	budai szarukő	ortokvarcit	kvarcit	homokkő	szarukő	dunántúli rad.	C1 obszidián	krakkói tűzkő	északi tűzkő		
pengevakaró								1		1	2,5
szilánkvakaró		1				1				2	5
retusált penge							1			1	2,5
retusált lamella						1				1	2,5
völgyelt lamella	1									1	2,5
retusált szilánk	1					1	1			3	7,5
penge						1				1	2,5
lamella		1					1			2	5
szilánk	4				1	8	5		1	19	47,5
pattinték									1	1	2,5
szilánkmagkő	1									1	2,5
kavics			1			1				2	5
nyersanyagtöredék			1	2		1				4	10
csiszolókö										0	0
órlókő			1							1	2,5
#	7	2	3	2	1	14	8	1	2	40	100
%	17,5	5,0	7,5	5,0	2,5	35,0	20,0	2,5	5,0	100	

1. tábla: Szigetszentmiklós–Felső Ürge-hegyi dűlő, válogatott pattintott kőeszközök a településről (1–3) és a temetőből (4–9): 1: vakaró (ltsz. 2009.11.541., obj. 541); 2: pengevakaró (ltsz. 2009.11.237.1., obj. 237); 3: retusált penge (ltsz. 2009.11.163., obj. 163); 4: sarlófényes penge (ltsz. 2009.11.133.3., obj. 133); 5: sarlóbetét (ltsz. 2009.11.626.4., obj. 626); 6: trapéz (ltsz. 2009.11.341.1., obj. 341); 7: nyílhegy (ltsz. 2009.11.85., obj. 85); 8: nyílhegy (ltsz. 2009.11.85., obj. 85); 9: nyílhegy (ltsz. 2009.11.85., obj. 85) (rajz: Zandler Krisztián)

Jelképes, szórt hamvas, urnás és csontvázas sírokban egyaránt előfordul egy-egy példány. Egyik vagy mindkét élük, esetleg egész felületük bifaciálisan retusált (8 db), éleik sarlófényesek (3 db) (1. tábla 4, 3. tábla 13). Hét esetben a munkaél fogazott (3. tábla 5-8), egy esetben teljesen retusálatlan, de sarlófényes. Hat darab nyersanyaga budai szarukő, egy-egy darabé helyi kovakavics, illetve dunántúli radiolarit.

Nyílhegyek: az eszközök közül a legnagyobb számban (37 db) előforduló sírmellékletek, de csak 10 sír (jelképes, szórt hamvas és csontvázas sírok) tartalmazott ilyen tárgytypust (1. tábla 7-9; 2. tábla 1-13). Urnás sírba nem helyeztek mellékletként nyílhegyet. A nyílhegyek száma síronként általában egy-négy darab. A legtöbb nyílhegy (13 db) a 85. sírban feküdt (2. tábla 1-13) egy fűrészélű penge (2. tábla 14) és 30 db szilánk társaságában. A felhasznált nyersanyag elsősorban budai szarukő (17 db). Ezt követi a dunántúli radiolarit (13 db, ezen belül 4 db biztosan gerecsei radiolarit), limnoszilicit (5 db), lidit és a távolsági nyersanyagnak számító északi tűzkő (1-1 db). A legtöbb esetben a nyílhegyek mindkét lapja teljes felületen retusált, ritkábban csak az előlap, míg a hátlap csak a peremek mentén. A bázis a legtöbb esetben enyhén vagy erősen konkáv, néhány esetben trapéz alakú és egy esetben egyenes. A hosszanti vágóélek legtöbbször egyenesek, míg viszonylag gyakoriak az ívelt élek is. A vágóélek gyakran fűrészkes vagy fogazott képzésűek. A nyílhegyek szilánkon készültek, az eszköztengely gyakran nem esik egybe a morfológiai tengellyel. A talon a nyílhegy egyik sarkán, szakáján látható és rendszerint sima. A nyílhegyek részletesebb morfológiai és metrikus elemzését lásd alább.

Trapéz: az egyetlen példány hosszabbik éle bifaciálisan megmunkált és budai szarukőből készült (1. tábla 6; 3. tábla 8). A méretei alapján (32 × 16 × 6 mm) valószínűleg sarlóbetét lehetett.

Kés: a limnoszilicit nyersanyagból készült kés mindkét élén bifaciálisan retusált.

Retusálatlan pengék/lamellák: 11 db volt mellékletként a sírokban, több mint a fele budai szarukőből készült, de a nyersanyagok között megtalálható a radiolarit (3. tábla 1) és a lidit is. Az egyetlen lamella nyersanyaga budai szarukő.

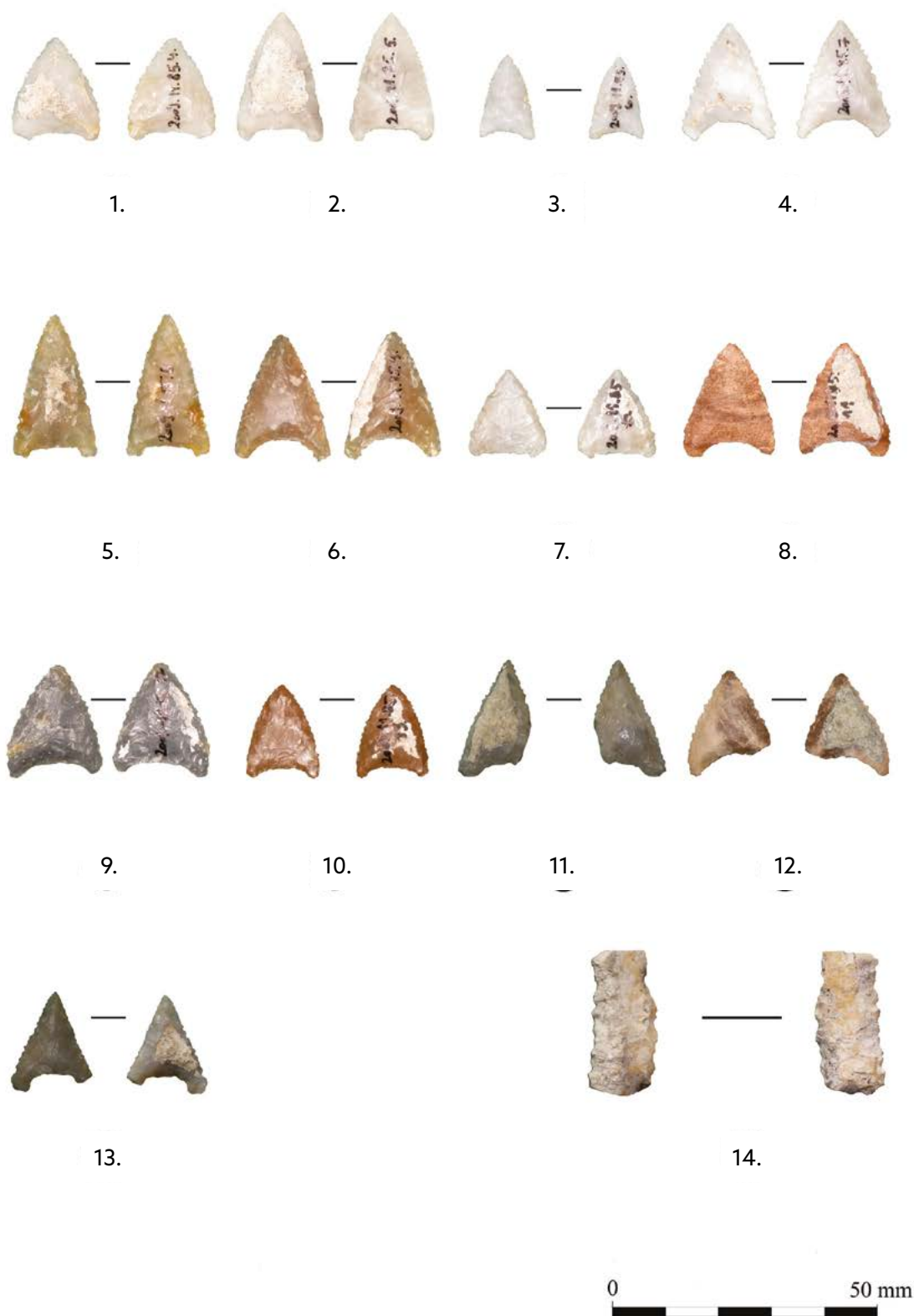
Retusálatlan szilánkok: 270 db került mellékletként a sírokba. Legnagyobb számban a helyi budai szarukövet használták fel (213 db), ezt követi a dunántúli, valószínűleg a Gerecse hegységből származó radiolarit (37 db). A helyi kavicskibúvásokból, a Duna hordalékából származó nyersanyagok aránya alacsony, a leletek között nyolc kovakavics, három kvarcit és egy ortokvarcit szilánk található. A három lidit szilánk eredete a Mátra hegység előtere vagy a Dunazug-hegység lehet. Ismeretlen eredetű két szarukő szilánk nyersanyaga. A távolsági nyersanyagok között egy-egy kárpáti 1. típusú obszidián és kárpáti radiolarit szilánk található. A három kisméretű szilánk (pattinték) közül egy nyersanyaga budai szarukő. A másik kettőé dunántúli radiolarit.

Magkő: két, szilánkok leválasztására alkalmas példány került mellékletként sírba, az egyik nyersanyaga kovakavics, a másiké kárpáti 2T típusú obszidián.

Szerszámkövek: a sírokból két kvarcitkavics ütőkő, kilenc csiszolókö (hat kvarcitkavics és három homokkő), valamint egy kovakavics őrlőkő került elő (4. tábla 1-4).

Nyersanyagdarabok: öt darab (3 db budai szarukő, 1-1 db limnoszilicit, illetve dunántúli radiolarit) került elő a sírokból.

Összességében a temető kőanyagának több mint fele (73,6%) megmunkálatlan szilánk. Az eszközök száma 69. Ez 25%-a a teljes temető teljes kő leletanyagának. Az eszközök és a szilánkanyag fele budai szarukőből készült, utána már jóval kisebb számban a dunántúli radiolaritok következnek. Más, helyi és távolsági nyersanyagok már csak néhány darabbal képviseltetik magukat. Sziléziai kovából 4 db eszköz készült, amely kereskedelmi kapcsolatra utalhat. A telepanyagból hiányzó nyílhegyek (37 db) és sarlóbetétek (10 db) a sírok mellékleteként jelen vannak. A 85. sírban lévő nagyszámú nyílhegyre jelenleg nem tudunk magyarázatot adni. Sírban feküdt az egyetlen bifaciális kés is, illetve egy obszidián magkő. A temetőanyag pattintott kőeszközeinek közel harmada készült pengén, a teljes kő leletanyagban viszont csak 5% körüli a laminaritás (2. táblázat).

2. tábla: A 85. sír válogatott nyílhegy és sarlóbetét sírmellékletei, ltsz. 2009.11.85.3.-2009.11.85.16. (tárgyfotó: Zandler Krisztián, szerkesztés: Péntek Attila)

2. táblázat: A temető típus- és nyersanyag-felhasználása

	<i>helyi nyersanyagfajták</i>					<i>regionális nyersanyagfajták</i>					<i>távolsági nyersanyagfajták</i>					#	%
	<i>budai szarukő</i>	<i>ortokvarcit</i>	<i>kvarcit</i>	<i>homokkő</i>	<i>kovakavics</i>	<i>szarukő</i>	<i>limnoszilicit</i>	<i>lidit</i>	<i>teveli tűzkő</i>	<i>dunántúli rad.</i>	<i>C1 obszidián</i>	<i>C2T obszidián</i>	<i>kárpáti radiolarit</i>	<i>krakkói tűzkő</i>	<i>északi tűzkő</i>		
pengevakaró														1		1	0,27
szilánkvakaró	1		1													2	0,54
kaparó	1															1	0,27
retusált penge	1						1								1	3	0,82
ret. penge + haszn. fény										1					1	2	0,54
fűrészpenge					1										1	2	0,54
csonkított penge					1											1	0,27
retusált szilánk	1															1	0,27
völgyelt-retusált szilánk									1							1	0,27
sarlóbetét	6				1					1						8	2,18
nyílhegy	17						5	1		13					1	37	10,08
trapéz	1															1	0,27
bifaciális kés							1									1	0,27
penge	7							1		3						11	3,00
lamella	1		1													2	0,54
szilánk	213	1	3		9	2		3		37	1		1			270	73,57
pattinték	1									2						3	0,82
szilánkmagkő					1							1				2	0,54
kavics			1													1	0,27
nyersanyagtöredék	3						1			1						5	1,36
ütőkő			2													2	0,54
csiszolókö			6	3												9	2,45
őrlőkő					1											1	0,27
#	253	1	14	3	14	2	8	5	1	58	1	1	1	1	4	367	100
%	68,9	0,3	3,8	0,8	3,8	0,5	2,2	1,4	0,3	15,8	0,3	0,3	0,3	0,3	1,1	100	

A kő leletek mellékletként való elhelyezésének részletezése*Jelképes sírok**Csuklóvédő, nyílhegy és esetlegesen tör melléklettel*

76–77. sír: két-két csuklóvédőt és tört tartalmazott a sír alsó (északi) és felső (déli) harmadának magasságában. A török közvetlenül a csuklóvédő lemezek mellett feküdtek, amelyek talán inkább fenőkként, mint íjászathoz való csuklóvédőként funkcionáltak. Ettől függetlenül az alkarra lehetnek erősítve bőr szíjakkal. A pattintott nyílhegyek, valamint két arany hajkarika a sír közepén helyezkedtek el. Néhány edénymellékletet is helyeztek a sírba, annak felső részén és alsó harmadában.

433. sír: egy csuklóvédőt, egy állatcsontokkal teli edényt és pattintott köveket (41 szilánkot, 4 nyílhegyet és 1 pengét – 3. tábla 12) tartalmazott két kupacban, a sír északi és déli harmadában elkülönítve. A csuklóvédő a két mellékletkupac között helyezkedett el.

463. sír: egy tör és három pattintott kő nyílhegy volt a sír középső harmadában egy csuklóvédő mellett. A nyílhegyek valószínűleg nyilvessző nélkül kerültek a sírba, hegyük különböző irányokba nézett. A sír déli harmadában egy harangedény feküdt.

Csuklóvédő pattintott kő melléklettel

146. sír: 12 db szilánkot tartalmazott a gödör alján a mellékelt edények között. A sír felső (déli) részén egy csuklóvédő lemez is volt.

505. sír: egy kő csuklóvédő volt a sír északi harmadában, különböző nyersanyagú szilánkok feküdtek az edények mellett a sír déli harmadában.

Csuklóvédő edénymelléklettel

216. sír: északi harmadában egy csuklóvédő lemezt, déli harmadában edényeket tartalmazott.

374. sír: egy csuklóvédő az északi, az edény a déli harmadban feküdt.

385. sír: egy csuklóvédő az északi, az edény a déli harmadban feküdt.

409. sír: egy csuklóvédőt és két harang alakú edényt helyeztek a sír középső harmadába.

Nyílhegyek edénymelléklettel

85. sír: az összes sírmellékletet a sír felső (déli) részén helyezték el. Ez a sír tartalmazta a legtöbb, összesen 13 nyílhegyet (2. tábla 1–13) egy kupacban a sírgödör alján. A nyílhegyek különböző irányokba mutattak, nyilvessző nélkül, talán egy bőr- vagy vászonzsákban kerülhettek a sírba.

A további mellékletek, 30 db szilánk és egy fűrész-élű penge (2. tábla 14) külön kupacban voltak egy tál és egy harang alakú edény mellett.

Pattintott kövek edénymelléklettel

349. sír: a mellékelt edények mellett a sír számos szilánkot és két csiszolókövet (4. tábla 4) tartalmazott. Az egyik csiszolókö egy edény mellett, a másik egy edény alatt hevert. A mellékletek mennyisége alapján elképzelhető, hogy kettős, jelképes sírról van szó.

407. sír: szilánkokat és csiszolóköveket tartalmazott az edények mellett. A pattintott kövek az északi, a csiszolókö az edényekkel a sír déli harmadában feküdtek.

*Szórt hamvas sírok**Csuklóvédő edénymellékletekkel*

84. sír: felnőtt egyén sírjában a csuklóvédőt közvetlenül a hamvak mellé helyezték a sír középső harmadában. A sír déli harmadában az edények mellett egy kupac szilánk volt.

225. sír: felnőtt férfi és felnőtt egyén kettős sírjában a sír déli harmadába helyezett hamvak között egy csuklóvédő feküdt, edénymellékletekkel.

339. sír: felnőtt férfi sírjában a csuklóvédő a hamvak között feküdt a sír közepén, az edénymellékletek a sír déli harmadában voltak.

362. sír: öt egyén hamvait tartalmazó sírban a csuklóvédő a sír északi végében a hamvak és edénymellékletek mellett feküdt. A maradványok közül három biztosan felnőtté volt, ezek közül kettő férfi hamvai lehetett.

637. sír: felnőtt egyén sírja, egy csuklóvédőt tartalmazott a sír középső részén, a hamvak közt, a mellékelt edények mellett.

Csuklóvédő törrel és pattintott kő mellékletekkel

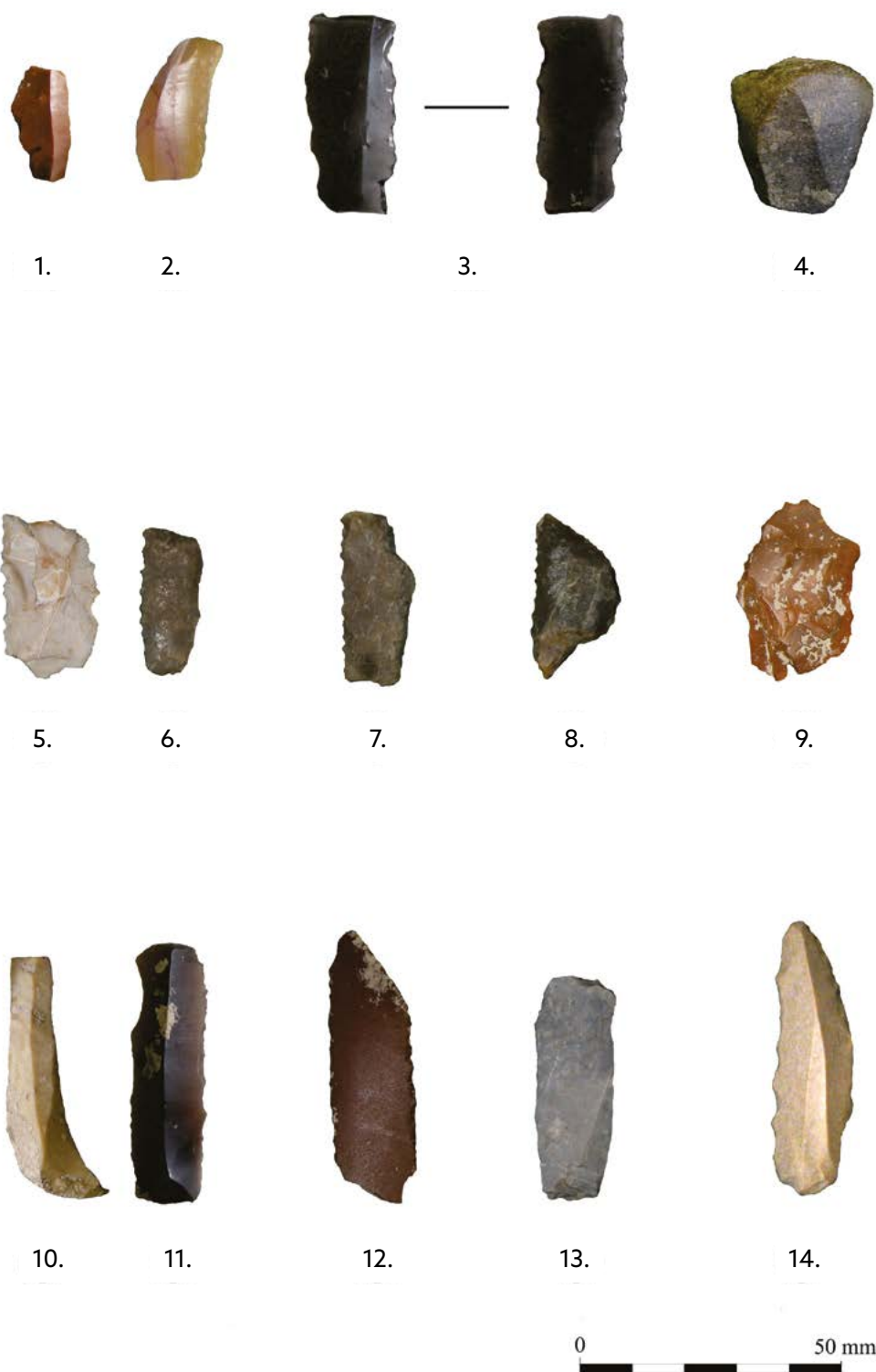
128. sír: az idős férfi sírjában egy tör a sír északi harmadában, egy csuklóvédő a hamvak közt, a sír középső harmadában, az edénymellékletek pedig a déli harmadban feküdtek. A sír betöltésének földjéből egy obszidián szilánk került elő.

544. sír: egy felnőtt férfi mellékleteként csuklóvédő, tör és pattintott kőszilánkok heverték a hamvak között a sír közepén. Az edények mellett két csiszolókö volt a sír déli felében (4. tábla 3).

Csuklóvédő törrel

164. sír: a felnőtt férfi hamvai között a sír északi felében egy csuklóvédő és egy tör feküdt. Az edénymellékletek a sír déli felében voltak.

314. sír: a halott neme és kora nem volt meghatározható. A sír egy csuklóvédőt és egy tört

3. tábla: Válogatott pattintott kőeszközök: 1: penge (ltsz. 2009.11.192.1., obj. 192); 2: penge (ltsz. 2009.11.278.5., obj. 278); 3: retusált obszián penge (ltsz. 2009.11.235.1., obj. 235); 4: szilánkvakaró (ltsz. 2009.11.590.5., obj. 590); 5: sarlóbetét (ltsz. 2009.11.377.2., obj. 377); 6: sarlóbetét (ltsz. 2009.11.341.6., obj. 341); 7: sarlóbetét (ltsz. 2009.11.341.4., obj. 341); 8: sarlóbetét (ltsz. 2009.11.341.1., obj. 341); 9: retusált szilánk (ltsz. 2009.11.639.1., obj. 639); 10: túlfutó penge (ltsz. 2009.11.227.1., obj. 227); 11: retusált penge (ltsz. 2009.11.237.1., obj. 237); 12: retusált penge (ltsz. 2009.11.433.17., obj. 433); 13: ferdén csonkított penge (ltsz. 2009.11.133.3., obj. 133); 14: retusált penge (ltsz. 2009.11.626.1., obj. 626) (tárgyfotó: Zandler Krisztián, szerkesztés: Péntek Attila)

1.

2.

3.

4.

4. tábla: Válogatott ütő- és szerszámkövek: 1: szerszámkő (ltsz. 2009.11.459.4., obj. 459); 2: ütőkő (ltsz. 2009.11.459.6., obj. 459); 3: szerszámkő (ltsz. 2009.11.544.4., obj. 544); 4: szerszámkő (ltsz. 2009.11.349.17., obj. 349) (tárgyfotó: Zandler Krisztián, szerkesztés: Péntek Attila)

5. tábla: Néhány válogatott sír a temetőből: 1: obj. 341; 2: obj. 423; 3: obj. 463; 4: obj. 626. (fotó: Patay Róbert)

tartalmazott a hamvak között a sír középső harmadában. Az edénymellékek a sír déli harmadában voltak.

Pattintott kő edénymelléklettel

333. sír: a felnőtt egyén sírja egy nyersanyagdarabot tartalmazott az edénymellékek mellett a hamvak között.

392. sír: a felnőtt sírjában két ütőkő volt egy-egy edényben a sír közepén.

459. sír: a felnőtt férfi sírjában a hamvak a sír északi végében voltak. Az edények és két csiszolókö a sír déli felében feküdtek (4. tábla 1-2).

Csuklódódó és sarlóbetét

418. sír: a felnőtt sírban a csuklódódó a sír középső részén, az edénymellékek mellett, a hamvak között feküdt a sarlóbetéttel és szilánkokkal együtt.

Nyílhegy és tör

439. sír: egy felnőtt férfi és egy másik felnőtt egyén mellékleteként két nyílhegy, 36 pattintott kőszilánk és két pattintott kőpenge a hamvak között feküdt. Egy tör volt a sír északi felében.

634. sír: gyermek és felnőtt férfi kettős sírjának északi részén lévő hamvak között csuklódódó és tör feküdt. A sír déli részén lévő hamvak és edények mellől három nyílhegy, valamint pattintott kőszilánkok és pengék kerültek elő.

Urnás sírok

136. sír: felnőtt egyén sírja egy pengét és nyersanyagdarabot tartalmazott az urnán kívül, a sírbetöltés földjében.

214. sír: a felnőtt férfi hamvai között radiolarit sarlóbetétet feküdt.

251. sír: a felnőtt férfi sírja egy szilánkot tartalmazott az urnán kívül a sírbetöltés földjében.

472. sír: felnőtt férfi sírjában, az urnában a hamvak között feküdt a bifaciális kés.

629. sír: a felnőtt női sír egy nyersanyagdarabot tartalmazott az edények mellett a sírbetöltés földjéből.

Urnás hamvasztásos és csontvázas (birituális) sírok

Csuklódódós sírok törrel vagy nemesfémmel pattintott kő nélkül

49. sír: idős férfi mellékleteként egy csuklódódó a bal alkarnál, egy tör a lapockánál a bordák alatt feküdt. Az edények a sír északi végén az egyén lábánál voltak.

107. sír: egy idős férfi csontváza és egy fiatalabb férfi hamvai mellett a csuklódódó az alkar közelében, az arany hajkarika pedig a felkar közelében feküdt. Edények és edénytöredékek a sír északi részén a koponya mellett, a sír keleti részén a test mellett és a sír déli részén a láb alatt voltak.

162. sír: egy-egy felnőtt férfi csontvázas és szórt hamvas melléke egy csuklódódó borostyán- és csontgyöngyökkel, csontgombokkal.

Csuklódódó nyílhegygel vagy pattintott kővel

533. sír: idős férfi mellé egy nyílhegy, három pattintott kőszilánk és egy edény a térdnél, egy csuklódódó a bal alkarnál került mellékletként elhelyezésre.

Csuklódódó, ékszer, tör és pattintott kő nélkül

383. sír: a gyermeket egy csuklódódóval az alkarján és egy bögrével a lábánál helyezték a gödörbe.

Nemesfémékszer és pattintott kő

447. sír: az idős nő melléke egy pattintott kőszilánk a lábánál lévő edény mellett, három aranylemez a fej környékén.

Nyílhegy és sarlóbetét

626. sír: a felnőtt férfi sírmellékletekben gazdag sírja egy mindkét élén retusált északi tűzkő pengét, öt nyílhegyet, 42 szilánkot (főleg budai szarukőből), két sarlóbetétet, egy kaparót, két pengét tartalmazott (1. tábla 5; 3. tábla 14).

Nyílhegy és kerámia

423. sír: a felnőtt férfi sírja két nyílhegyet tartalmazott, egy a felkarnál, egy a medencénél volt. Egy kerámiakorsó a lábánál feküdt.

Sarlóbetét

133. sír: az idős férfi sírjába egy északi tűzkőből készült sarlófényes pengét helyeztek a kar közelébe. Egy bögre és egy tál a halott lábánál feküdt (1. tábla 4).

341. sír: felnőtt férfi sírja mellé három trapéz alakú sarlóbetét, 15 különböző nyersanyagú (budai szarukő, radiolarit, lidit) pattintott kőszilánk került. A mellékletek, talán egy bőrzsákba helyezve, a halott lábánál egy kupacban feküdtek (1. tábla 6; 3. tábla 7-8).

377. sír: a felnőtt női sír egy sarlóbetétet és két szilánkot tartalmazott a koponya alatt és a felkar mellett.

410. sír: idős férfi sírja egy sarlóbetétet és két simítókövet tartalmazott a halott lábánál lévő edénytöredékek mellett.

Pattintott kő és edénymelléklet

10. sír: a sír északi végében egy szilánk és egy retusált szilánk feküdt az idős nő csontvázának lábánál lévő edény mellett. A sír déli végén a koponya mellett egy edény, a halántéknál egy rézkarika volt.

52. sír: idős férfi sírja egy nyersanyagdarabot tartalmazott a halott medencéje mellett. Az edények a halott lábánál feküdtek.

80. sír: felnőtt férfi sírjában a pattintott kőszilánk helyzete nem ismert, az edények a halott lábánál feküdtek a sír délnyugati végében.

252. sír: gyermek sírjában a szilánk a sírbetöltésből került elő, az edény a halott lábánál volt a sír keleti végében.

264. sír: a felnőtt férfi sírja a sírbetöltésben egy szilánkot, valamint néhány edénymellékletet tartalmazott a halott lábánál a sír déli végében.

365. sír: gyermek sírja a sírbetöltésben egy szilánkot tartalmazott. Öt korsó és egy tál a halott lábánál a sír déli részében és a koponya mögött volt elhelyezve.

380. sír: az idős nő sírjában egy szilánk és két penge volt a sírbetöltésben. A sír északi végében, a halott lábánál edények voltak.

579. sír: a fiatal nő sírjában az edényekkel együtt a halott lábánál két szilánk feküdt. A koponya alatt gyöngyök voltak.

581. sír: az idős nő sírjában egy lamella és egy kisméretű szilánk (pattinték) volt. Az edények a halott lábánál, a sír északi és a koponyánál, a sír déli végében helyezkedtek el.

606. sír: az idős nő sírjában egy kavics volt az alkar közelében, az edény a halott lábánál feküdt.

649. sír: idős felnőtt sírjában hét szilánk, négy penge és az edények a halott lábánál feküdtek a sír déli végében.

672. sír: a felnőtt egyed sírja egy szilánkot és két edényt tartalmazott. A szilánk a medence mögötti edény alatt feküdt. A másik edény a halott lábánál volt.

Pattintott kő melléklet

628. sír: idős férfi sírja egy szilánkot és egy edénytörödéket tartalmazott a térdnél.

Csiszolt kőszerszám edénymelléklettel

50. sír: idős nő sírja fenő- vagy csiszolókövet tartalmazott a halott lábánál lévő edény mellett a sír déli végében. Ruhadíszek voltak a testen, edény a koponyánál a sír északi végén is volt.

Összegzés

A harangedényes kultúra temetőjének 54 elhunythoz kapcsolódó 59 sírjából összesen 367

darab pattintott és csiszolt kőeszköz, gyártási hulladék és nyersanyagdarab került elő sírmellékletként (2. táblázat). A temető kőanyagának mennyisége a telepen talált kőleleteknek mintegy kilencszerese. Az összesített leletszámhoz viszonyítva a pattintott kőeszközök aránya (61 db, 16,62%) a telepanyag eszközarányánál alacsonyabb. Ezeknek közel fele (28 db) budai szarukőből, egynegyed részük (15 db) dunántúli radiolaritból készült. A sírokba nagyobb arányban kerültek félkész termékek, gyártási hulladékok, mint a telep hulladékgödreibe. Az eszközök közt a telepanyagból teljesen hiányzó nyílhegyek (37 db) és sarlóbetétek (8 db) dominálnak. Említést érdemel még egy bifaciálisan megmunkált kés, amely szintén hiányzik a hulladékgödrök anyagából. A többi eszköztípusból, amelyek a telepanyagban is előfordulnak, retusált szilánkok, pengék, vakarók, kaparók alig egy-két darabbal képviseltetik magukat. Szerszámkövekből (ütő-, csiszoló- és őrlőkőből) is több található a sírokban mellékletként (12 db). A pengék, illetve lamellák aránya (*laminaritás*) a temetőanyagban 6,81%; a megmunkált darabok közül közel egyötöd (12 db, 19,67%) szupportja penge.

A temető 59 sírja közül 13 jelképes rítusú, 15 szórt hamvas, 5 urnás és 26 csontvázas sír volt. A halott korát 51 egyed (kilenc nő, 27 férfi és négy gyermek) esetében lehetett megállapítani.

Kortól, nemtől függetlenül a legtöbb sír tartalmazott edénymellékleteket, rendszerint az észak-déli tájolású síroknál, a halott lábánál a sír déli végében.

Csuklóvédő 10 jelképes sírban volt, négy esetben pattintott kő nyílhegyekkel, három esetben törrel is. A török mindig a csuklóvédő közelében feküdtek. A szórt hamvas síroknál kilenc halotthoz tartozott csuklóvédő, minden esetben a hamvak között: feltételezhetően a ruházat vagy a felszerelés része lehetett, amivel együtt hamvasztották el az elhunytat. A szórt hamvas síroknál mindig felnőtt melléklete, hat esetben férfié. Négy esetben törrel és pattintott nyílhegygel vagy más kővel, három esetben csak pattintott kővel volt a hamvak közé helyezve.

A csontvázas síroknál négy férfi és egy gyerek sírjában volt csuklóvédő az alkar mellett, néha megfigyelhetően az alkar külső részénél. Ez egy íjász csuklóvédő esetében szokatlan elhelyezés, de amennyiben fenésre vagy élezésre használták, akkor ez megfelelő helyzet a testen.

Csuklóvédő csak három esetben fordul elő törrel, netán valamilyen réz- vagy aranyékszerrel, ruhadísszal és csak egy esetben pattintott nyíl-

hegyekkel. Nyílhegyeket öt jelképes, két szórt hamvas és három csontvázas sír tartalmazott. A jelképes sírok közül a 85. sírt érdemes kiemelni, amely a legtöbb nyílhegyet tartalmazta (13 db) egy kupacban a sírgödör alján.

A további mellékletek (30 db szilánk és egy fűrészlű penge) külön kupacban voltak egy tál és egy harang alakú edény mellett. A gazdag sírmellékletek alapján elképzelhető, hogy az elhunyt egy megbecsült vadász vagy harcos volt. A szórt hamvas síroknál két esetben törrel fordul elő, egy alkalommal egy férfi és gyermek kettős sírjában, illetve külön egy férfiában. A csontvázas sírokban nyílhegyek mind a három esetben férfi mellékletei voltak. Sarlóbetét egy felnőtt szórt hamvas sírjában csuklóvédővel együtt és egy esetben felnőtt férfi sírjában nyílhegygel fordult elő. Csuklóvédő és nyílhegy nélkül három férfi és egy nő sírjában fordul még elő, valamint egy férfi urnás sírjában. Egy esetben nő sírjában is megtalálható. Más esetben női sírokban főleg megmunkálatlan szilánkok fordulnak elő.

A nyílhegyek elemzése

A Szigetszentmiklós-Felső Ürge-hegyi dűlő teljes pattintott kő leletegyüttese összesen 37 nyílhegyet tartalmaz. Valamennyi nyílhegy sírokból származik. Csak egyetlen (talán pattintási hiba miatt) törött és három kissé sérült darab található közöttük. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban mind a 33 sértetlen darabot együtt kezeljük (3. táblázat). A nyílhegyek nyersanyagában makroszkóposan hat különböző nyersanyagtípus volt megkülönböztethető. Miután a teljes pattintott kő leletanyagban előforduló nyersanyagokat fentebb már ismertettük, itt a részletektől eltekintünk. A budapest-farkasréti kőbányából vagy annak közvetlen környékéről származó budai szarukő dominanciája egyértelmű (15 db, 45,45%). Ez a dominancia azonban nem annyira kifejezett, mint az elvárható lenne, miután az elsődleges geológiai forrás távolsága a lelőhelytől csak körülbelül 20 kilométer. Ennek a nyersanyagnak a vártnál mérsékelt felhasználása magyarázható rosszabb pattintási minőségével, noha olyan kisméretű leletek, mint a nyílhegyek esetében a nyersanyag minősége feltételezhetően csak korlátozott jelentőséggel bírhatott. A különböző dunántúli eredetű radiarit típusok közül a középbarnáti a vörösesbarnáig terjedő színváltozat valószínűleg a Bakony hegységből (8 db, 24,24%, Szentgáli és

Hárskúti típusok), a lelőhelytől mintegy 100–110 kilométer távolságból; a szürkés színű változat a Gerecse hegységből (4 db, 12,12%), 75–80 kilométer távolságból származhat. A limnoszilit (4 db, 12,12%) eredete a Galga-völgy lehet, a lelőhelytől 50–55 kilométerre, ahol Galgagyörk és Püspökhatvan közelében ennek a nyersanyagnak viszonylag gazdag előfordulása található. A számos zárvány, növényi maradvány és kövület miatt ez a nyersanyag viszonylag gyengébb pattintási minőségű. Egy lelet nyersanyaga fekete színű lidit. Egyetlen nyílhegy készült „északi tűzkőből”, makroszkóposan azonban nem volt megállapítható, hogy a nyersanyag a Felső-Odera medencéjében származó kréta korú erratikus tűzkő, vagy a Krakó–Częstochowa-fennsíkon található jura korú tűzkő. A nyílhegyek nyersanyag-felhasználása tekintetében elmondható, hogy a lelőhely (a telep és a temető leletanyagát is beleértve) nyersanyag-felhasználásához hasonlóan alapvetően nagyon kiterjedt, kifejezett „szélrózszerű” nyersanyagbeszerzési mintát mutat. Valójában a nyersanyagcserének egy viszonylag kiterjesztett rendszere feltételezhető. A távolsági nyersanyag, az „északi tűzkő” jelenléte közvetett bizonyíték erre a feltételezésre. Két nyílhegy kivételével az összes többi bifaciálisan megmunkált. A harangedényes kultúra nyílhegyei részben lágy ütős, részben nyomásos technikával készültek.³⁴ Részletes technológiai elemzés nélkül nem lehetett eldönteni, hogy a darabokat melyik technikával készítették. A két kivételes, csak az egyik oldalán megmunkált darab azonban nem tekinthető félkész terméknek. Ventrális oldaluk kissé domború, ennek a morfológiának köszönhetően csak az oldaléleket retusálták, nyilvánvalóan nem volt szükség a teljes felület retusálására. Az élek retusálása nagyon jellemző, úgynevezett „fűrészrű” retusálás. A darabok felülete nem repedezett, ami arra utal, hogy nem érte őket hőhatás.

A nyílhegyek morfológiája

A nyílhegyek morfológiáját illetően néhány alapvető elemzési megközelítést átvettünk Jan Olivik diplomamunkájának publikálatlan kivonatából.³⁵ A megkülönböztető makroszkopikus tulajdonságok alapján a régészeti leleteket morfológiai kategóriákba sorolhatjuk. Szigetszentmiklós-Felső Ürge-hegyi dűlő pattintott kő leletegyüttesének feldolgozása során morfometrikus adatokat gyűjtöttünk egy leegyszerűsített morfometriai elemzés elvégzése céljából. A leletanyagban

³⁴ Apel 2011.

³⁵ Olivik 2006.

ZANDLER KRISZTIÁN - PÉNTEK ATTILA
HARANGEDÉNYES KULTÚRA PATTINTOTT KŐESZKŐZEI SZIGETSZENTMIKLÓS-
FELSŐ ÜRGE-HEGYI DÚLÓRÓL

3. táblázat: A 33 nyílhegy adatai

sorszám	leltári szám	nyersanyag	hosszúság (L) mm	szélesség (W) mm	vastagság (T) mm	L/W arány	oldalelek alakja	oldalelek hossza	bázis alakja	szélesség (1 mm)	szélesség (2 mm)	mélység (mm)
1	2009.11.77.11.	gerecsei rad.	29	19	5	1,52632	na.	szimm.	homorú	10		2
2	2009.11.77.17.	gerecsei rad.	26	19	5	1,36842	na.	aszimm.	homorú	10		2
3	2009.11.77.18.	gerecsei rad.	17	15	5	1,13333	na.	szimm.	homorú	11		1
4	2009.11.77.19.	gerecsei rad.	19	16	5	1,18750	na.	aszimm.	homorú	9		1
5	2009.11.85.4.	budai szarukő	20	17	6	1,17647	domború	szimm.	homorú	10		1
6	2009.11.85.5	budai szarukő	27	17	5	1,58824	domború	szimm.	trapezoid	11	7	2
7	2009.11.85.6.	budai szarukő	16	11	3	1,45455	na.	szimm.	homorú	8		1
8	2009.11.85.7.	budai szarukő	23	18	4	1,27778	egyenes	aszimm.	homorú	13		4
9	2009.11.85.8.	limnoszilit	27	16	4	1,68750	na.	szimm.	trapezoid	10	8	2
10	2009.11.85.9.	limnoszilit	24	18	4	1,33333	egyenes	szimm.	homorú	13		5
11	2009.11.85.10.	budai szarukő	17	14	3	1,21429	domború	szimm.	homorú	9		1
12	2009.11.85.11.	bakonyi rad.	22	17	5	1,29412	domború	szimm.	homorú	11		3
13	2009.11.85.12.	budai szarukő	21	18	5	1,16667	domború	szimm.	homorú	13		2
14	2009.11.85.13.	bakonyi rad.	18	14	4	1,28571	domború	szimm.	homorú	10		2
15	2009.11.85.15.	bakonyi rad.	21	15	6	1,40000	domború	szimm.	homorú	na.		na.
16	2009.11.85.16.	budai szarukő	19	17	4	1,11765	egyenes	aszimm.	trapezoid	9	6	3
17	2009.11.423.1.	budai szarukő	14	17	4	0,82353	egyenes	szimm.	egyenes	na.		na.
18	2009.11.423.3.	északi tűzkő	27	14	4	1,92857	domború	szimm.	homorú	9		2
19	2009.11.433.19.	bakonyi rad.	24	18	6	1,33333	domború	aszimm.	homorú	11		3
20	2009.11.433.20.	budai szarukő	22	17	8	1,29412	domború	szimm.	trapezoid	11		1
21	2009.11.439.2.	budai szarukő	22	20	5	1,10000	na.	szimm.	homorú	12		3
22	2009.11.439.6.	budai szarukő	14	14	3	1,00000	na.	szimm.	homorú	7		2
23	2009.11.463.2.	bakonyi rad.	20	16	4	1,25000	egyenes	szimm.	homorú	9		1
24	2009.11.463.3.	budai szarukő	31	20	5	1,55000	egyenes	szimm.	homorú	13		4
25	2009.11.463.4.	lilit	30	18	4	1,66667	domború	szimm.	homorú	13		6
26	2009.11.533.2.	budai szarukő	13	11	5	1,18182	na.	szimm.	homorú	6		1
27	2009.11.626.4.	budai szarukő	16	17	5	0,94118	na.	szimm.	homorú	12		1
28	2009.11.626.7.	limnoszilit	28	21	4	1,33333	na.	szimm.	trapezoid	10		2
29	2009.11.626.9.	limnoszilit	20	16	4	1,25000	na.	szimm.	homorú	11		2
30	2009.11.626.10.	bakonyi rad.	21	16	3	1,31250	na.	szimm.	trapezoid	10		1
31	2009.11.634.8.	budai szarukő	17	14	3	1,21429	na.	szimm.	homorú	8		2
32	2009.11.634.14.	bakonyi rad.	22	19	5	1,15789	na.	aszimm.	homorú	na.		na.
33	2009.11.634.15.	bakonyi rad.	25	20	9	1,25000	na.	szimm.	homorú	na.		na.

domináns budai szarukő viszonylag gyengébb pattintási tulajdonságai miatt az ebből a nyersanyagból készült darabok kidolgozása általában nem olyan finom, ezért egyes tulajdonságokat egyáltalán nem lehetett mérni vagy megfigyelni. A nyílhegyek morfológiájával kapcsolatban az alábbi négy attribútumot tekintjük alapvetőnek.

1) Az *oldalélek alakja*: ez lehet egyenes, *konvex* (domború) vagy *konkáv* (homorú). A vizsgált leletanyaggal kapcsolatban kijelenthető, hogy az oldalélek a legtöbb esetben kissé szabálytalanok, ezért nem lehetett ilyen szűk besorolást végezni. A 17 többé-kevésbé egyértelműen meghatározható esetben 6 nyílhegynek egyenes oldaléle, 11 darabnak pedig kissé domború oldaléle volt.

2) Az *oldalélek hossza*: ha a két oldalél azonos hosszúságú, akkor a nyílhegyet szimmetrikusnak, ha az oldalélek némileg eltérő hosszúságúak (± 2 mm), akkor pedig aszimmetrikusnak nevezük. A nyílhegyek közül csak hat darabot határoztunk meg aszimmetrikusnak, az összes többi darab szimmetrikus. Az aszimmetrikus esetekben a hosszabb szaka (más néven *szakáll* vagy *fül*) valamivel szélesebb (zömökebb), és az enyhén szögletes végén általában megfigyelhető egy kicsiny, sima, pont alakú talon, a leütési felszín maradványa.

3) A *szakák végének az alakja*: ez lehet egyenes (többnyire szögletes), lekerekített, ferde és hegyes. A nyílhegyek között a lekerekített és kissé ferde szakák aránya nagyjából megegyezik. A szakák mindig vékonyítottak, de ez a vékonyítás néha szabálytalan, így a fenti két kategóriába való egyértelmű besorolás nem lehetséges.

4) A *bázis alakja*: a lehetséges változatok közül nem kevesebb, mint 13 típust tartalmazó átfogó lista található Jan Olivík tanulmányában.³⁶ Arie Dirk Verlinde cikkében különböző morfológiai alakú nyílhegyek választéka látható.³⁷ Az ott található formák közül nyelezett nyílhegy Szigetszentmiklós leletanyagában egyáltalán nem fordul elő. Luc Vergnaud állapította meg, hogy:

“The arrowheads with a concave base point to the eastern part of the Bell Beaker, while the barbed or tanged ones are western type. However, we find one case showing a barbed and tanged type associated with a concave base arrowhead, in grave B

from Předmosti (Přerov) (after Hájek 1966)”.³⁸

Ezt az állítást azonban nem lehet általánosítani, mivel számos kivétel létezik. Matthias Conrad megemlítette a Zwenkauból (Közép-Németország, Közép-Elba-Saale-vidék) származó két nyelezett nyílhegyet, ahol ezek a tárgyak ritkák. Tipológiaiilag a nyelezett nyílhegyeket a harangedényes kultúra legrégebbi szakaszához kell rendelni.³⁹ Bärbel Metzinger-Schmitz doktori disszertációjában említést tett néhány nyelezett nyílhegyről, például Borkovany I, Grabe 1/1959, illetve Prosiměřice-03/Körpergrab A.⁴⁰

A Szigetszentmiklós-Felső Úrge-hegyi dűlőről származó nyílhegyek többségének (26 db, 78,79%) a bázisa többé-kevésbé ívelt völgyelés. A völgyelés mélysége a nyílhegy általános alakjától függően 1–6 mm között változik. A meg lehetőségesen széles vagy vaskos darabok esetében csak kissé konkáv, de a kissé hosszabb darabok esetében a bevágás valóban mély és lekerekített lehet. Hat darab bázisán a völgyelt bevágás szabályos, egyenlő szárú trapéz alakú (*trapezoid*). A trapéz alapjának a hossza 9–11 mm között van, körülbelül 6 mm-rel kevesebb, mint a nyílhegy teljes szélessége, mivel a szakák szélessége általában 3 mm. Csak egy kiugró darab létezik, egy viszonylag hosszú és széles darab, ahol a trapéz alapjának a hossza 11 mm. Ennek a darabnak 5,5 mm széles oldalsó szakái vannak. A trapéz alakú völgyelések mélysége 1–3 mm között változik. Végül, egyetlen nyílhegy alapja egyenes. Az egyenes vagy ívelt völgyelt alappal rendelkező nyílhegyeket tipológiai szempontból idősebbnek kell tekinteni, mint a trapéz alakú bevágással rendelkezőket.⁴¹ Matthias Conrad említett ugyanakkor egy kivételt a Kölsa (Németország, Északnyugat-Szászország) 7. sorszámu sírja esetében.⁴² Az oldalélek alakjával Jerzy Kopacz és kollegái egyáltalán nem foglalkoztak. Részletesebben foglalkoztak ugyanakkor a szakák végének az alakjával. Lekerekített (vagy hegyes), illetve szögletes (ha legalább az egyik szaka szögletes) típusú nyílhegyeket különböztettek meg, megemlítve, hogy a két forma megkülönböztetése gyakran nem egyértelmű. A vizsgált 207 esetnek valamivel több, mint a fele (61,69%) szögletes forma. A szerzők megemlítik, hogy a vizsgált leletek egy részénél a szakák alakja különböző, különösen gyakori az a kombináció,

■ 36 Olivík 2006: 260.

37 Verlinde 1971: 32, Fig. 6.

38 Vergnaud 2013: 56.

39 Conrad 2007: 9.

40 Metzinger-Schmitz 2004: 121 (Hájek 1956 után), 142.

41 Conrad 2007: 9; Hille 2005: 133 után.

42 Conrad 2007: 9.

amikor az egyik szaka szögletes, a másik pedig hegyes vagy lekerekített. Miután véleményük szerint a szögletes vég kialakítása nagyobb pontosságot igényel, ezért döntőnek tekintik a fenti gyakori kombinációt.⁴³ Nem utalnak a kérdés esetleges technológiai vonatkozásaira.

Számunkra úgy tűnik, hogy az oldalélek és a szakák végének az alakja között mindenképpen létezik egy igen szoros kapcsolat, amelynek jellegét azonban csak nagyobb mennyiségű „félkész” nyílhegyet is tartalmazó leletanyag technológiai elemzése tudná feltárni.

Morfometriai elemzés

Viszonylag kevés publikáció és módszer létezik a bifaciálisan megmunkált nyílhegyek morfológiai elemzésével kapcsolatban. A legtöbb morfológiai módszer nagyméretű, bifaciálisan megmunkált eszközök, többnyire paleolitikus szakócák, illetve levéleszközök, levélhegyek elemzésével foglalkozik. Észak- és Dél-Amerika paleoindian lándzsa- és nyílhegyei nagyon kiterjedt, ma már szinte áttekinthetetlen irodalommal rendelkeznek.⁴⁴

A legtöbb publikáció azonban nagy mennyiségű, akár több száz bifaciálisan megmunkált hegygel foglalkozik, vagyis a nagy adathalmazok miatt az alkalmazott matematikai-statisztikai módszerek nagy statisztikai jelentőséggel bírnak. Az európai, fiatalabb őskori leletegyüttesek nyílhegyeinek morfológiai osztályozásával kapcsolatban az utóbbi években számos publikáció született.⁴⁵ Ma már általános a „landmark-based geometric morphometrics” módszer alkalmazása.⁴⁶ Összességében az alkalmazott módszerek vagy túl bonyolultak, vagy olyan részletező, eszköztípus tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek miatt nem voltak alkalmazhatóak a Szigetszentmiklós-Felső Ürge-hegyi dűlő kis gyűjteményének elemzésére.

A szigetszentmiklói nyílhegyek elemzése során egy leegyszerűsített hagyományos módszer került alkalmazásra. A morfológiai elemzés fő célja annak a kérdésnek a megválaszolása volt, hogy a nyílhegyek szabványosított készítményt mutatnak-e vagy sem. Ezt a kérdést nagyon fontosnak kell tekinteni azzal a feltételezéssel összefüggésben, hogy a bronzkorban a nyílhegyeket talán már nem individuális egyedek készítették, hanem néhány kőpattintó szakember gyártotta. Egy másik cél a nyílhegyek méretének, alakjának és a felhasznált nyersanyagféleségek feltétele-

zett kapcsolatának ellenőrzése volt. Az egyes nyílhegyek esetében megmértük a maximális hosszúságot (L), a maximális szélességet (W) és a maximális vastagságot (T). A metrikus osztályozáshoz a kiszámított hosszúság-szélesség arányt (L/W index) is figyelembe vettük.

Normalitási teszt

A Shapiro-Wilk teszt a gyakoriságstatisztikák egy lehetséges normalitási tesztje. Akkor alkalmazható, ha a minta mérete nem haladja meg az 50 egyedet. A Shapiro-Wilk teszt a nullhipotézis elvét használja annak ellenőrzésére, hogy a statisztikai minta egy normális eloszlású populációból származott-e. Ha a „p” valószínűségi érték kisebb, mint a választott „ α ” szignifikanciaszint, akkor a nullhipotézist elutasítják, azaz feltételezhető, hogy a tesztelt adatok nem a normális eloszlású populációból származnak. Ha a valószínűségi érték nagyobb, mint a választott szignifikanciaszint, akkor a nullhipotézis, miszerint az adatok egy normális eloszlású populációból származtak, elfogadható. A 4. táblázat a mért hosszúság-, szélesség-, vastagságadatokat, valamint a számított L/W indexen elvégzett Shapiro-Wilk tesztek eredményeit tartalmazza. Ezen kívül kiszámítottuk a Grubbs-tesztet is a lehetséges kiugró értékekre. Egyértelműen kijelenthető, hogy a vastagság kivételével a minták normális eloszlásúak, azonban ennek a megállapításnak a legnagyobb „W” és „p” értékek miatt a hosszúság adatainak az esetében a legerősebb az érvényessége.

Morfológiai osztályok a hosszúság alapján (hosszúságosztályok)

Mivel a hosszúság adatai erősen normalizáltak, függetlenül a kiszámított L/W indextől, a nyílhegyek hossza alapján négy osztályt határoztunk meg. Az osztályok közötti határértékek meghatározásához a kvartiliseket (negyedszint) vettük figyelembe. A leíró statisztikákban a rendezett adathalmaz (a minta) kvartilisei az a három pont, amely az adathalmazt négy egyenlő csoportra osztja, és mindegyik csoport az adatok negyedét alkotja. Az első kvartilis (Q1), más néven alsó kvartilis vagy 25%-os percentilis elválasztja az adatok legalacsonyabb 25%-át a legmagasabb 75%-tól. Más szavakkal, az első kvartilis úgy definiálható, mint a legkisebb és a medián között középen elhelyezkedő adat számértéke a rendezett mintában.

⁴³ Kopacz et al. 2009: 96.

⁴⁴ Thomas 1981; Amick 1995; Buchanan-Collard 2007; 2010; Klink-Aldenderfer 2005; Cardillo 2009.

⁴⁵ Petřík et al. 2018, részletes irodalomjegyzékkel.

⁴⁶ Webster-Sheets 2010.

4. táblázat: A Shapiro–Wilk- és Grubbs-tesztek eredményei

Shapiro–Wilk teszt	hosszúság (L)	szélesség (W)	vastagság (T)	L/W arány
W	0,97537	0,95567	0,83488	0,95601
p-érték	0,64078	0,19435	0,00016	0,19881
alpha	0,05	0,05	0,05	0,05
normális eo.	igen	igen	nem	igen

Grubbs-féle teszt	hosszúság (L)	szélesség (W)	vastagság (T)	L/W arány
alpha	0,05	0,05	0,05	0,05
kiugró érték	31	11	9	1,92857
G	1,96235	2,34014	3,29537	2,85353
G-kritikus	2,78664	2,78664	2,78664	2,78664
szignifikáns	nem	nem	igen	igen

A második kvartilis (Q2), más néven *medián* vagy 50%-os *percentilis* annak az adatnak a számértéke, amelyik a rendezett minta közepén van. A harmadik kvartilis (Q3), amelyet *felső kvartilisnek* vagy más néven a 75%-os *percentilisnek* is neveznek, a legmagasabb 25%-ot választja le a legalacsonyabb 75%-tól. Vagyis a *harmadik kvartilis* a középső érték az adathalmaz mediánja és a legnagyobb értéke között. Az *interkvartilis* terjedelemtartomány (IQR) a *felső* és az *alsó kvartilis* közötti különbség (IQR: Q3–Q1), azaz a mintának az a középén elterülő övezete, ahol a populáció 50%-a található.

Az 5. táblázat az adathalmazt a hosszúságadatok növekvő sorrendjében mutatja be, és feltünteti a kvartilisek által meghatározott hosszúságcsoportokat. Az alsó kis táblázatban valamennyi nyílhegyre vonatkozó statisztikai alapértékek, úgymint az átlag, a szórás és a variációs együttható láthatók. A jobb oldalán a megfelelő értékek vannak megadva a teljes adathalmaz minden egyes szegmensére, mint hosszúságcsoportra. A szórás és a variációs együttható értéke viszonylag magas a teljes, 33 darabos adathalmaz esetében. Az adatkészletnek a kvartilisek általi felosztása után ezek az értékek jelentősen ala-

csonyabbak. A létrehozott négy hosszúságcsoport, mint morfológiai osztály megnevezései az alábbiak: a 18 mm hosszúságot meg nem haladó nyílhegy „rövid”, a 19–21 mm hosszúságú „közepesen hosszú”, a 22–25 mm közötti hosszúságú „hosszú”, a 25 mm-nél hosszabb pedig „nagyon hosszú”. Még ha ez a terminológia kissé önkényesnek is tűnik, hasznos lehet a jövőbeli elemzésekhez. Mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy ez csak egy lehetséges osztályozási alternatíva. Az ilyen osztályozási rendszerek általános használhatósága a telephelyen belüli leletegyüttes kompatibilitásától függ.

A kvartilisek által meghatározott hosszúságcsoportok és az oldalélek alakja között semmiféle kapcsolat nem látható, az egyenes, illetve konvex oldalélek egyenletesen vannak jelen minden hosszúságcsoportban. A hosszúságcsoportok és a bázis alakja között sincsen határozott, egyértelmű kapcsolat. A *konkáv* bázisok száma az egyes hosszúságcsoportokban (a rövidtől a nagyon hosszú felé haladva): nyolc, hat, hat, öt. Trapezoid bázis a rövid formáknál nincs jelen, a számuk a többi forma esetében rendre kettő, egy, három. Az egyenes bázisalak egyetlen rövid nyílhegy esetében fordul elő.

5. táblázat: A hosszúságadatok növekvő sorrendjében rendezett adathalmaz, feltüntetve a kvartilisek által meghatározott hosszúságcsoportokat. (Az alsó táblázatban valamennyi nyílhegyre vonatkozó statisztikai alapértékek, az átlag, a szórás és a variációs együttható láthatók. A jobb oldalon a megfelelő értékek találhatók a teljes adathalmaz minden egyes szegmensére, mint hosszúságcsoportra.)

sorszám	leltári szám	hosszúság (L)	szélesség (W)	vastagság (T)	L/W arány				
26	2009.11.533.2.	13	11	5	1,18182				
17	2009.11.423.1.	14	17	4	0,82353				
22	2009.11.439.6.	14	14	3	1,00000				
7	2009.11.85.6.	16	11	3	1,45455				
27	2009.11.626.4.	16	17	5	0,94118				
3	2009.11.77.18.	17	15	5	1,13333		L	W	L/W
11	2009.11.85.10.	17	14	3	1,21429	átlag	15,77778	14,11111	3,88889
31	2009.11.634.8.	17	14	3	1,21429	szórás	1,71594	2,14735	0,92796
14	2009.11.85.13.	18	14	4	1,28571	variációs koeff.	10,87567	15,21744	23,86185
4	2009.11.77.19.	19	16	5	1,18750				
16	2009.11.85.16.	19	17	4	1,11765				
5	2009.11.85.4.	20	17	6	1,17647				
23	2009.11.463.2.	20	16	4	1,25000				
29	2009.11.626.9.	20	16	4	1,25000		L	W	L/W
13	2009.11.85.12.	21	18	5	1,16667	átlag	20,12500	16,37500	4,62500
15	2009.11.85.15.	21	15	6	1,40000	szórás	0,83452	0,91613	1,06066
30	2009.11.626.10.	21	16	3	1,31250	variációs koeff.	4,14670	5,59466	22,93319
12	2009.11.85.11.	22	17	5	1,29412				
20	2009.11.433.20.	22	17	8	1,29412				
21	2009.11.439.2.	22	20	5	1,10000				
32	2009.11.634.14.	22	19	5	1,15789				
8	2009.11.85.7.	23	18	4	1,27778		L	W	L/W
10	2009.11.85.9.	24	18	4	1,33333	átlag	23,00000	18,37500	5,75000
19	2009.11.433.19.	24	18	6	1,33333	szórás	1,19523	1,18773	1,83225
33	2009.11.634.15.	25	20	9	1,25000	variációs koeff.	5,19665	6,46386	31,86523
2	2009.11.77.17.	26	19	5	1,36842				
6	2009.11.85.5.	27	17	5	1,58824				
9	2009.11.85.8.	27	16	4	1,68750				
18	2009.11.423.3.	27	14	4	1,92857				
28	2009.11.626.7.	28	21	4	1,33333		L	W	L/W
1	2009.11.77.11.	29	19	5	1,52632	átlag	28,12500	18,00000	4,50000
25	2009.11.463.4.	30	18	4	1,66667	szórás	1,72689	2,26779	0,53452
24	2009.11.463.3.	31	20	5	1,55000	variációs koeff.	6,14005	12,59882	11,87828

átlag	21,57576	16,63636	4,66667	1,29694
szórás	4,80254	2,40855	1,31498	0,22135
variációs koeff.	0,22259	0,14478	0,28178	0,17067

Morfológiai osztályok az L/W index alapján
Mivel a különféle L/W indexek azonos vagy hasonló hosszúságú nyílhegyekre vonatkozóak lehetnek, a nyílhegyek metrikus kategóriákba sorolásakor mindkét elemet figyelembe kell venni. De a hosszúság adatainak bizonyítottan erős normalitása miatt az előző osztályozás során az L/W indexet nem vettük figyelembe.⁴⁷ Az L/W index hasznos lehet a nyílhegyek alak szerinti osztályozásában. Az L/W indexek első kvartilise Q1: 1,17647, a második kvartilise Q2: 1,27778, a harmadik pedig Q3: 1,36842. Vagyis a nyílhegyek 50%-a az L/W index egy szoros interkvartilis tartományába (IRQ: 0,19195) esik. Ezért tanácsos megtenni a nyílhegyek L/W indexeinek kvartilis információján alapuló osztályozást is. A következő osztályozási kategóriák nagyon alkalmasnak tűnnek a nyílhegyek elemi alakjának jelölésére. A leggyakoribb formákat „egyenlő

oldalú” (amelyek L/W indexe 0,82–1,18 közötti) vagy „egyenlő szárú” (az L/W index 1,18–1,28 közötti) formának nevezzük. Az olyan nyílhegyek elnevezése, amelyek L/W indexe 1,28–1,37 közé esik, „hosszú egyenlő szárú”. A magasabb L/W index (az L/W index nagyobb, mint 1,37) a „keskeny egyenlő szárú” alakot jelöli. A sérült, nem meghatározható L/W indexű nyílhegyekre „nem osztályozott” jelöléssel utalhatunk.

A 6. táblázat az adatállományt az L/W indexek szerinti növekvő sorrendben mutatja, feltüntetve a kvartilesek alapján képzett csoportokat. A táblázat jobb oldalán a teljes adatkészlet minden szegmensére, mint morfológiai csoportra vonatkozó statisztikai leíró értékek vannak. Az adatállománynak a kvartilesek általi felosztása után szignifikánsan alacsonyabb szórás és variációs koefficiens (együttható) értékek figyelhetők meg.

6. táblázat: Az L/W indexek szerinti növekvő sorrendben rendezett adathalmaz, feltüntetve a kvartilesek által képzett csoportokat. (A jobb oldalon a teljes adatkészlet minden szegmensére, mint morfológiai csoportra vonatkozó statisztikai leíró értékek vannak.)

sorszám	leltári szám	hosszúság (L)	szélesség (W)	vastagság (T)	L/W arány				
17	2009.11.423.1.	14	17	4	0,82353				
27	2009.11.626.4.	16	17	5	0,94118				
22	2009.11.439.6.	14	14	3	1,00000				
21	2009.11.439.2.	22	20	5	1,10000				
16	2009.11.85.16.	19	17	4	1,11765				
3	2009.11.77.18.	17	15	5	1,13333		L	W	L/W
32	2009.11.634.14.	22	19	5	1,15789	átlag	18,33333	17,11111	4,66667
13	2009.11.85.12.	21	18	5	1,16667	szórás	3,20156	1,83333	0,86603
5	2009.11.85.4.	20	17	6	1,17647	variációs koeff.	17,46307	10,71429	18,55769
26	2009.11.533.2.	13	11	5	1,18182				
4	2009.11.77.19.	19	16	5	1,18750				
11	2009.11.85.10.	17	14	3	1,21429				
31	2009.11.634.8.	17	14	3	1,21429				
23	2009.11.463.2.	20	16	4	1,25000		L	W	L/W
29	2009.11.626.9.	20	16	4	1,25000	átlag	19,25000	15,62500	4,62500
33	2009.11.634.15.	25	20	9	1,25000	szórás	3,73210	2,72226	1,92261
8	2009.11.85.7.	23	18	4	1,27778	variációs koeff.	19,38753	17,42248	41,56994

■ ⁴⁷ A hosszúságosztályok meghatározásánál Jan Olivík (2006: 261) az általa bevezetett „bordering value” fogalmon alapuló módszert alkalmazta. A szigetszentmiklósi leletek esetében ez a módszer nem eredményezett a gyakorlatban használható osztályokat.

sorszám	leltári szám	hosszúság (L)	szélesség (W)	vastagság (T)	L/W arány				
14	2009.11.85.13.	18	14	4	1,28571				
12	2009.11.85.11.	22	17	5	1,29412				
20	2009.11.433.20.	22	17	8	1,29412				
30	2009.11.626.10.	21	16	3	1,31250				
10	2009.11.85.9.	24	18	4	1,33333				
19	2009.11.433.19.	24	18	6	1,33333	átlag	23,12500	17,50000	4,87500
28	2009.11.626.7.	28	21	4	1,33333	szórás	3,09089	2,07020	1,55265
2	2009.11.77.17.	26	19	5	1,36842	variációs koeff.	13,36599	11,82970	31,84918
15	2009.11.85.15.	21	15	6	1,40000				
7	2009.11.85.6.	16	11	3	1,45455				
1	2009.11.77.11.	29	19	5	1,52632				
24	2009.11.463.3.	31	20	5	1,55000				
6	2009.11.85.5	27	17	5	1,58824				
25	2009.11.463.4.	30	18	4	1,66667	átlag	26,00000	16,25000	4,50000
9	2009.11.85.8.	27	16	4	1,68750	szórás	5,04268	2,91548	0,92582
18	2009.11.423.3.	27	14	4	1,92857	variációs koeff.	19,39490	17,94139	20,57378

A 7. táblázat felül egy XY pontgráfot mutat, amely a hosszúság adatok és az L/W indexek viszonyát ábrázolja. Alatta a sugárdiagram a rendezett L/W indexeket mutatja. Az első és a harmadik kvartilis mindkét ábrán fel van tüntetve. Mindkét tábla jól tükrözi az adatok valós eloszlását, a nyílhegyek jelentős része a Q1 és Q3 által jellemezhető intervallumba esik. A jobb oldalon a kritikus L/W arányokhoz [0,82 (min); 1,18 (Q1); 1,37 (Q3); 1,93 (max)] tartozó nyílhegyek sematikus rajza látható.

Morfológiai osztályok és nyersanyag-felhasználás

A 8. táblázat tartalmazza a kérdéshez kapcsolódó adatokat. A meghatározott morfológiai osztályokkal kapcsolatban általában nem látható határozott nyersanyag-preferencia. Van azonban néhány jelzésértékű tendencia. A kilenc darab „rövid” (<18 mm) hosszúságú nyílhegy közül hét darab készült budai szarukőből; a nyolc darab „közepesen hosszú” közül három-három darab nyersanyaga budai szarukő, illetve bakonyi radiolarit. A nyolc darab „hosszú” nyílhegy közül három nyersanyaga budai szarukő, négy darabé bakonyi radiolarit. A felhasznált nyersanyagok közül a legrosszabb szabadkézi pattintási tulaj-

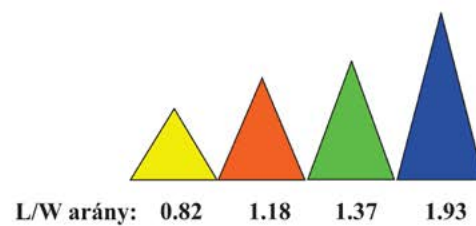
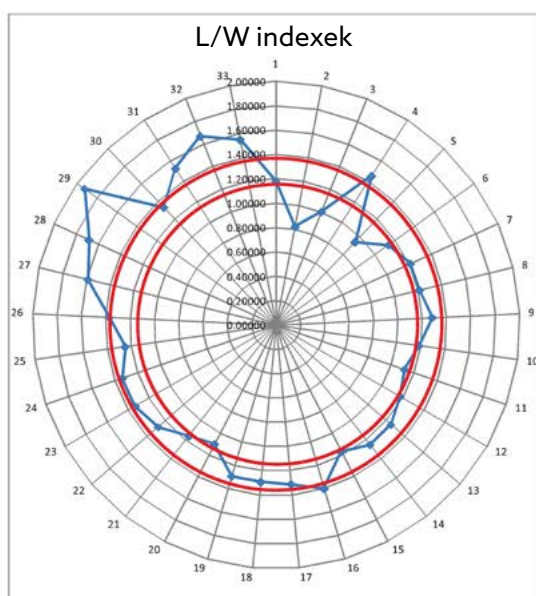
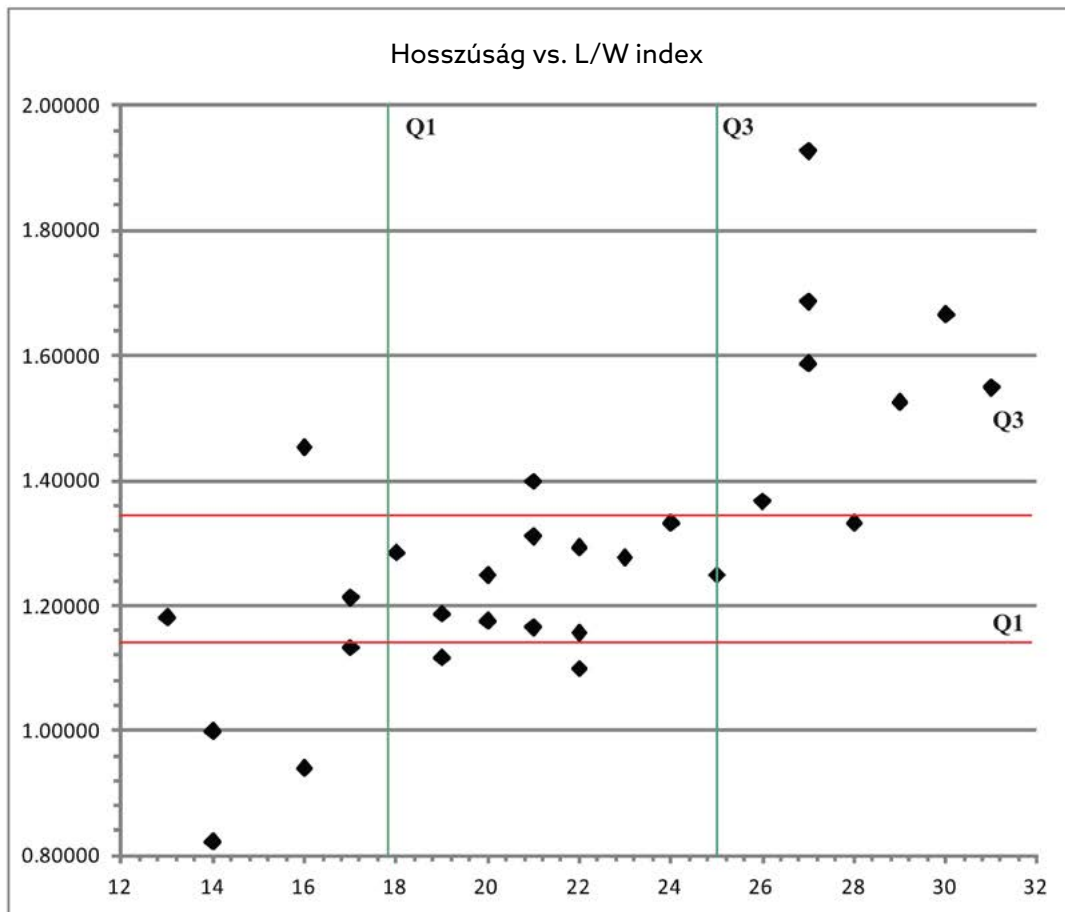
donságait mutató budai szarukőből készültek magasabb L/W indexű nyílhegyek, egy „hosszú egyenlő szárú” és három „keskeny egyenlő szárú” is. A meghatározott hosszúságkategóriák figyelembevételével egy végtelenül leegyszerűsített életszerű szabályként megállapítható, hogy minél hosszabb a nyílhegy, annál jobb minőségű alapanyagot használtak. Talán ennek tudható be, hogy a liditből, illetve északi tűzkőből készült darabok hosszúak. Hangsúlyozni kell azonban ezeknek a tendenciáknak a korlátozott érvényességét, ennek a viszonylag kis összeállításnak nincs fel-tétlenül nagy statisztikai jelentősége.

Az eredmények összehasonlítása a morva harangedényes kultúra leleteivel

Felmerült annak szükségessége, hogy elvégezzük az összehasonlítást a Jan Olivík által közzétett adatokkal, amelyek 12 különféle cseh és morva, a harangedényes kultúrába tartozó lelőhely 49 nyílhegyén elvégzett vizsgálati eredményeken alapulnak.⁴⁸ Az összehasonlítás eredményeit a 9. táblázat tartalmazza. A Shapiro-Wilk tesztek alapján nyilvánvaló, hogy mindkét adatkészlet egy normál eloszlású mintából származik. Eltekintve attól a tényről, hogy a Szigetszentmiklós-Felső

⁴⁸ Olivík 2006: 263.

7. táblázat: Felül az XY pontgráf a hosszúsági adatok és az L/W indexek viszonyát ábrázolja. Alatta a sugárdiagram a rendezett L/W indexeket mutatja. Az első és a harmadik kvartilis mindkét ábrán fel van tüntetve. A jobb oldalon a kritikus L/W arányokhoz [0,82 (min); 1,18 (Q1); 1,37 (Q3); 1,93 (max)] tartozó nyílhegyek sematikus rajza látható.

8. táblázat: A nyílhegyek morfológiai osztályozása és nyersanyag-felhasználása

<i>hosszúsági osztályok/nyersanyagfajták</i>	<i>budai szarukő</i>	<i>limnoszilicit</i>	<i>lidit</i>	<i>északi tűzkő</i>	<i>bakonyi rad.</i>	<i>gerecsei rad.</i>	<i>#</i>	<i>#</i>
rövid: $L \leq 18$ mm	7				1	1		9
egyenlő oldalú: $L/W < 1,18$	3					1	4	
egyenlő szárú: $L/W 1,18-1,28$	3						3	
hosszú egyenlő szárú: $L/W 1,28-1,37$					1		1	
keskeny egyenlő szárú: $L/W > 1,37$	1						1	
közepesen hosszú: $18 < L \leq 21$ mm	3	1			3	1		8
egyenlő oldalú: $L/W < 1,18$	3					1	4	
egyenlő szárú: $L/W 1,18-1,28$		1			1		2	
hosszú egyenlő szárú: $L/W 1,28-1,37$					1		1	
keskeny egyenlő szárú: $L/W > 1,37$					1		1	
hosszú: $21 < L \leq 24$ mm	3	1			4			8
egyenlő oldalú: $L/W < 1,18$	1				1		2	
egyenlő szárú: $L/W 1,18-1,28$	1				1		2	
hosszú egyenlő szárú: $L/W 1,28-1,37$	1	1			2		4	
keskeny egyenlő szárú: $L/W > 1,37$								
nagyon hosszú: $L > 24$ mm	2	2	1	1		2		8
egyenlő oldalú: $L/W < 1,18$								
egyenlő szárú: $L/W 1,18-1,28$								
hosszú egyenlő szárú: $L/W 1,28-1,37$		1				1	2	
keskeny egyenlő szárú: $L/W > 1,37$	2	1	1	1		1	6	
#	15	4	1	1	8	4		33

<i>L/W osztályok/nyersanyagfajták</i>	<i>budai szarukő</i>	<i>limnoszilicit</i>	<i>lidit</i>	<i>északi tűzkő</i>	<i>bakonyi rad.</i>	<i>gerecsei rad.</i>	<i>#</i>
egyenlő oldalú: $L/W < 1,18$	7				1	2	10
egyenlő szárú: $L/W 1,18-1,28$	4	1			2		7
hosszú egyenlő szárú: $L/W 1,28-1,37$	1	2			4	1	8
keskeny egyenlő szárú: $L/W > 1,37$	3	1	1	1	1	1	8
#	15	4	1	1	8	4	33

9. táblázat: Szigetszentmiklós–Felső Ürge-hegyi dűlő (37 lelet) és Jan Olivik (49 lelet) adatainak összehasonlítása

	<i>hosszúság (L)</i>		<i>szélesség (W)</i>		<i>L/W arány</i>	
	Szigetszm.	J. Olivik	Szigetszm.	J. Olivik	Szigetszm.	J. Olivik
átlag	21,57576	23,92650	16,63636	18,23878	1,29694	1,30724
szórás	4,80254	4,73105	2,40856	1,99017	0,22135	0,18551
variációs koeff.	0,22259	0,19773	0,14478	0,10912	0,17067	0,14191
Q0 (min)	13	16,3	11	14	0,82353	0,91061
Q1	18	20,3	15	16,7	1,17647	1,17816
Q2 (median)	21	24	17	18,4	1,27778	1,27027
Q3	25	27,4	18	19,6	1,36842	1,44231
Q4 (max)	31	36,5	21	21,9	1,92857	1,82500
Shapiro-Wilk teszt						
W	0,97537	0,97227	0,95567	0,97916	0,95601	0,97028
p-érték	0,64078	0,29732	0,19435	0,53064	0,19881	0,24834
alpha	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05
normális eo.	igen	igen	igen	igen	igen	igen

Ürge-hegyi dűlő lelőhely nyílhegyei valamivel rövidebbek (átlag: 21,57576 mm vs. 23,9265 mm) és keskenyebbek (átlag: 16,63636 mm vs. 18,238776 mm), a Jan Olivik által elemzett nyílhegyek L/W indexeinek majdnem ugyanaz az átlagértéke (1,29694 vs. 1,30724). Vagyis a két adathalmazra szinte azonos „ideális” morfológiai alak a jellemző. A szórás és a variációs együttható azonban kissé magasabb a Szigetszentmiklósról származó adathalmaz esetében (0,22135 és 0,17067 vs. 0,1855112 és 0,14191104). Ez nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy a minimális (0,823529 vs. 0,91061) és a maximális (1,928571 vs. 1,825) értékek kissé különböznek egymástól, a Szigetszentmiklós adathalmazához tartozó tartomány valamivel szélesebb. Ennek a ténynek tulajdonképpen azt kellene jelentenie, hogy a cseh és morva nyílhegyek valamivel szabványosabbak, mint a szigetszentmiklósiak. Ha ez a tény valóban a L/W indexek különbségeinek tényleges jelentése, ez több mint meglepő. Figyelembe véve, hogy Jan Olivik adatai 12 különböző lelőhelyről származnak, tulajdonképpen inhomogénnek lehet őket tekinteni. Ennek a látszólagos ellentmondásnak egyik lehetséges magyarázata az lehet, hogy talán Jan Olivik adatai a morvaországi harangedényes kultúra nagyjából ugyanazon kronológiai fázisára

vonatkoznak. Ugyanakkor a Szigetszentmiklós–Felső Ürge-hegyi dűlő leletegyüttese valamivel szélesebb időrendi tartományt képvisel. Ez a lehetséges magyarázat annál is inkább kézenfekvő, mert a Szigetszentmiklósból származó nyílhegyek temetkezési mellékletek. A viszonylag kis lelőhely esetében a Szigetszentmiklós–Felső Ürge-hegyi dűlő temetőjét akár évszázadokon keresztül használhatták. Azaz a morfológiai különbségek a nyílhegyek esetleges időbeli formai változását is tükrözhetik. Az a tény ugyanakkor, hogy az adatkészlet egy normál eloszlású mintából származik, minden valószínűség szerint két módon magyarázható. A nyílhegyek készítését vagy 1) kitüntetett, kőeszközkészítéssel foglalkozó szakemberek végezték, vagy 2) a 7. táblázat alján látható „ideális” formák standardizált, időtálló formák voltak, amelyeket az individuális nyílhegykészítők is követni próbáltak.

A cseh és morva harangedényes kultúra (MBBC: *Moravian Bell Beaker Culture*) kronológiai felosztását a kerámiatipológiát követve Ladislav Hájek és Petr Dvořák alapozta meg.⁴⁹ Jan Olivik elemzése alapján Jerzy Kopczak és kollegái, a metrikus adatok részletezése nélkül, egy nagyobb adathalmaz kvalitatív elemzését is elvégezték.⁵⁰ Az adathalmaz különböző lelőhelyek

■ ⁴⁹ Hájek 1966; Dvořák 1989.
⁵⁰ Kopczak et al. 2009: 84–97.

összesen 207 nyílhegyét tartalmazta. A lelőhelyeknek mintegy fele az MBBC [I (legidősebb), I/II (átmeneti), II, II/III (átmeneti), III (legfiatalabb)] fázisaiba volt sorolható. Elvégeztük a szigetszentmiklói nyílhegyeknek az Olivik-féle hosszúsági osztályokba való besorolását. Szigetszentmiklós-Felső Ürge-hegyi dűlő és az MBBC adathalmaznak két ismérve, a hosszúsági osztályok és a bázis alakjának alapján történő összehasonlítása a 10. táblázatban látható.

A hosszúsági osztályok kapcsán a teljes, 207 darabos MBBC adathalmazból a leletek 53,62%-a esik a rövid ($L < 23$ mm), illetve közepesen hosszú ($23 \leq L < 27,5$ mm) osztályokba.

A szerzők szerint ez azt jelenti, hogy az ilyen hosszúságú nyílhegyek voltak a hatékonyság szempontjából leginkább előnyben részesített nyílhegyek. Szigetszentmiklós esetében a hosszú ($27,5 \leq L < 32$ mm) nyílhegyek száma csupán négy, és nagyon hosszú ($L \geq 32$ mm) nyílhegy egyáltalán nem fordul elő. Amint látható, a fentiek miatt a nyílhegyek 87,88%-a rövid, illetve középhosszú. Patricia Ríos Mendoza egy legutóbb megjelent cikkében megállapította, hogy a nyílhegyeknek

a harangedényes társadalmon belüli szerepével kevés tanulmány foglalkozott, mert a kultúra hozóit automatikusan az íjászattal, harcászattal hozták összefüggésbe.⁵¹

A nyílhegyekkel kapcsolatban nem rendelkezünk olyan mennyiségű publikált adattal, amelyek elemzése által, még használatinyom-elemzés nélkül is, a nyílhegyek morfológiájának, az „ideális” formák esetleges funkcionális jelentését, jelentőségét vizsgálhassuk. Nagyon valószínűnek tűnik ugyanakkor, hogy legalábbis a nyílhegyek egy része (a kiugróan hosszú, keskeny, nyújtott formák; a távolsági nyersanyagokból készült nyílhegyek stb.) nem gyakorlati célokat szolgált. Sokkal inkább szimbolikus, rituális jelentőséggel bírhattak. Remélhetőleg a fentebb bemutatott egyszerűsített morfometriai elemzés és a hozzá kapcsolódó megjegyzések megmutathatják, hogy mennyire fontos lenne feldolgozni és elemezni a fiatalabb őskorból származó pattintott kőeszközöket, hogy az adott őskori kultúrákról sokkal összetettebb és differenciáltabb képet nyerhessünk.

10. táblázat: A Szigetszentmiklós-Felső Ürge-hegyi dűlő és a cseh és morva harangedényes kultúra (MBBC) adathalmazainak összehasonlítása a hosszúsági osztályok és a bázis alakjának alapján

	MBBC		SzFUHD		MBBC						
	#	%	#	%	I fázis	I/II fázis	II fázis	II/III fázis	III fázis	#	%
rövid ($L < 23$ mm)	58	28,02	21	63,64	6	16	13	0	1	36	33,03
közepesen hosszú ($23 \leq L < 27,5$ mm)	53	25,60	8	24,24	8	14	13	0	1	36	33,03
hosszú ($27,5 \leq L < 32$ mm)	33	15,94	4	12,12	1	2	7	1	9	20	18,35
nagyon hosszú ($L \geq 32$ mm)	24	11,59	0	0,00	0	1	7	0	9	17	15,60
nincs adat	39	18,84	0	0,00	0	0	0	0	0	0	0,00
#	207	100,00	33	100,00	15	33	40	1	20	109	100
konkáv bázis	107	51,69	26	78,79	7	20	23	0	14	64	58,72
trapezoid	40	19,32	6	18,18	5	13	16	1	0	35	32,11
nyelezett	7	3,38	0	0,00	1	0	0	0	0	1	0,92
kettős nyelű	1	0,48	0	0,00	0	0	0	0	3	3	2,75
egyéb (ferde, konvex stb.)	9	4,35	1	3,03	0	0	0	0	0	0	0,00
nincs adat	43	20,77	0	0,00	-	-	-	-	-	-	6,00
#	207	100	33	100	13	33	39	1	17	103	100

⁵¹ Mendoza 2016.

Összehasonlítás más hazai leletanyagokkal

Albertfalván 2001-ben a Harangedény–Csepel csoport fiatal fázisának telepén 590 db pattintott-kő-lelet került elő. A pattintott kövek nyersanyagának 81%-át a budai szarukő tette ki hőkezelés nyomaival. A hőkezeléssel a gyenge kovakőzet minőségét javították.⁵² Csepel–Hollandi utcából összesen 69 db kő lelet ismert, ebből 66 db budai szarukő, kivétel nélkül szilánkok és pattintékok. A Budapest–Albertfalva lelőhely 1014-es számú ásatási objektumában talált 22 db budai szarukő szilánkot egy korsóban rejtették el. A lelőhely látótávolságban van a Farkasrét–Denevér utcai nyersanyaglelőhelytől.⁵³ Budapest–Csepel, II. Rákóczi Ferenc út Harangedény–Csepel csoport telepén és temetőjében, egy gödörben vagy szimbolikus sírban 39 db budai szarukő szilánk és penge volt elrejtve.⁵⁴ Ezeknek a harangedényes depóknak közös vonása, hogy mindegyik budai szarukő féltermékekből áll (szilánkok és pengék), műhelytevékenységhez kapcsolható és hőkezelés nyomait viselik magukon.⁵⁵

A Szigetszentmiklós–Felső Ürge-hegyi dűlő lelőhely leletanyagához mind típusokban, mind a nyersanyag változatosságában a Szigetszentmiklós–Üdülősor és Budakalász–Csajerszke, M0/12. lelőhelyek leletanyaga hasonlít leginkább. A Szigetszentmiklós–Üdülősor lelőhelyről 66 db kőlelet ismert, domináns a budai felső triász szarukő (37,9%). A felhasznált nyersanyagok között előfordul még dunántúli (szentgáli) és kárpáti radiolarit, a feltételezés alapján a Börzsöny hegységből származó andezit, kárpáti 1. típusú obszidián, homokkő, zöld pala, kevés krakkói jura tűzkő, mátrai jáspis, szurdokpüspöki kalcedon, kovapala, lidit és mészkő. Ütőkőként kvarcitkavicsokat használtak. A pattintott kőanyag főleg retusálatlan, szabálytalan, három-, illetve négyszög alakú, néha bifaciális megmunkálású szilánkokból áll. Tipológiai szempontból a legérdekesebb darabok a bifaciális megmunkálású eszközök és a nyílhegy. Az előbbieket között nem fordulnak elő a Csepel–Hollandi utca leletanyagában található bifaciális fűrészlű kések és kaparók.⁵⁶ A nyílhegy felszínre

felfutó felületi retussal bifaciális megmunkálású, háromszög alakú, bázisa völgyelt. Nyersanyaga kárpáti (esetleg gerecsei) radiolarit. Méretei 24 × 14 × 5 mm.⁵⁷

Budakalász–Csajerszke, M0/12. lelőhelyen a harangedényes temető használatának időszaka 2500–1900 cal BC,⁵⁸ míg a szigetszentmiklói temető kora 2500–2200 cal BC közé keltezhető.⁵⁹ A budakalászi lelőhelyről összesen négy őrlőkő ismert, ezek nyersanyaga homokkő és kvarcitkavics. Szerszámkövekből (simító-, ütő- és csiszolókövek) mintegy 10 darabot helyeztek mellékletként a sírokba. Fém- és kőtárgyak élesítésére és csiszolására, kerámiafelület polírozására, üllőként és ütőkőként használhatták őket. Nyersanyaguk homokkő, kvarcitkavics és lidit. További öt darab csiszolókövet került még elő, amelyek főleg homokkőből készültek, fémtárgyak csiszolására, hidegkalapálási műveletekhez használhatták őket.⁶⁰ Ugyanez a megállapítás vonatkozhat a szigetszentmiklói lelőhelyre is.⁶¹

Budakalászon öt csiszolt kőbalta vagy annak töredéke került a sírokba. Nyersanyaguk a makroszkopikus vizsgálat alapján a Kárpátokból származó szerpentin vagy palaféleség. Ez a tárgytypus ritka melléklet a Harangedény–Csepel csoport sírjaiban: valószínűleg szimbolikus tárgyak lehettek, semmint használati eszközök.⁶² A szigetszentmiklói temetőből egyetlen csiszolt kő alabárd ismert a 128. sírból.

Budakalászon 35 db csuklóvédő került sírokba mellékletként. Semmilyen kapcsolat nem volt megfigyelhető a csuklóvédők mérete, valamint az elhunyt neme és kora közt. Nyersanyaguk főleg homokkő és égetett agyag, kisebb számban kemény kőzet és kvarcit. Leggyakoribbak a trapéz alakúak, de kisebb számban előfordulnak téglalap vagy négyzet alakúak is. Leggyakoribb a domború-homorú keresztmetszet, de előfordul kisebb számban az egyenes és a sík-domború is. A rögzítésre szolgáló lyukak száma a legtöbb példánynál négy (a sarkoknál), de kisebb számban előfordul ez a tárgytypus két, öt és hat lyukkal is. A hamvasztásos sírokban lévő csuklóvédőkön égésnyom figyelhető meg.⁶³ Ez megfigyelhető

■ 52 Endrődi 2002: 84; Endrődi–Reményi 2005: 131; T. Biró 2002: 131; Horváth 2013: 167.

53 T. Biró 2002: 132.

54 T. Biró 2002: 132, 137.

55 T. Biró 2002: 135.

56 T. Biró 1991: 89, Fig. 1: 1–2, 7, 9.

57 Cs. Balogh 1992: 204–205.

58 Czene 2008: 32–33; 2017: 197, Fig. 18.

59 Patay 2009; 2013.

60 Horváth 2013: 145–147, 151.

61 Zandler 2009; 2014.

62 Horváth 2013: 148.

63 Horváth 2013: 157–158.

szigetszentmiklói lelőhelyünkön is: hamvasztásos síroknál a csuklóvédők mindig a hamvak közt vagy azok közvetlen közelében feküdtek.

Budakalászon a csuklóvédők általában réztörrel vagy -lemezzel, nyílhegyekkel vagy tüvel kerültek egy sírba. Kilenc férfi, hat nő és egy gyermek sírjába helyeztek csuklóvédőt, 12 esetben a halott neve nem volt meghatározható. Négy esetben szimbolikus sír mellékleteként szerepel. Nagy valószínűséggel a ruhaviselet egyik eleme lehetett. A sírokban leginkább törökhöz kötött az előfordulása: tör élesítésére szolgálhatott. Öt esetben nyílhegyekkel fordult elő, ami íjász csuklóvédőként való használatra utalhat. Ennek ellentmond az a megfigyelés, hogy inkább az alkar külső oldalán fordulnak elő.⁶⁴ A csuklóvédők funkciójával és a harangedényes kultúra társadalmában, temetkezési szokásaiban játszott szerepével az utóbbi évtized során számos publikáció foglalkozott.⁶⁵

Budakalászon 86 db pattintottkő-lelet (52 eszköz és 34 hulladék) ismert sírokból. Általában felnőtt férfi, női és gyermek hamvasztásos sírokra jellemző melléklet, de előfordulnak néhány csontvázas sírban is. A kőleletek előkerülési helye az urnás sírokban maga az urna vagy annak közvetlen környéke, csontvázas síroknál a kéz vagy csípő környéke, üres (szimbolikus) sírokban a sírgödör déli része. Leggyakoribb nyersanyag a több típusú és színárnyalatú budai szarukő, de elenyésző számban előfordul opál vagy limnoszilicit, lidit és szentgáli, esetleg gerezsei radiolarit a leletanyagban. Pattintott kő sírmellékleteként még két atipikus fúró, három sarlóbetét, egy-egy penge és gerezd, hét szilánk, valamint 34 db hulladék fordul elő.⁶⁶ Szigetszentmiklóson nincsenek fúrók,

viszont nagyobb számban fordulnak elő sarlóbetétek és retusált vagy sarlófényes pengék. Egy bifaciális kést is érdemes megemlítenünk.

Budakalászon a 40 nyílhegy, illetve nyílhegy-előforma morfológiailag igen változatos. Döntő többségük (30 db) háromszögletű konkáv bázisú, de előfordulnak más formák (egyenes bázisú háromszögletű nyílhegy, karcsú hegy ferde bázissal, karcsú háromszögletű konvex bázisú hegy és ferde élű geometrikus lapos hegy) is. Az előlap általában domború és felületi retussal megmunkált, a hátlap lapos, kevésbé retusált. A szigetszentmiklói anyagban a nyeles nyílhegyforma nincs jelen, ugyanakkor a trapéz alakú bázis is megfigyelhető.

Horváth Tünde összesen 29 darab ép, morfometrikus adatok (hosszúság, szélesség, vastagság) felvételére alkalmas nyílhegyet ír le részletesen. A nyersanyagot tekintve elsőprő a budai szarukő dominanciája (25 db). Két nyílhegy nyersanyaga makroszkóposan nem volt meghatározható, egy nyílhegy készült szentgáli radiaritból. Egy lelet matt vörös színű, sávós nyersanyaga kárpáti vagy gerezsei radiolarit lehet. A 11. táblázatban látható a budakalászi és szigetszentmiklói nyílhegyek morfometrikus adatainak és a származtatott L/W arányoknak a statisztikai összehasonlítása. Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a szigetszentmiklói nyílhegyek valamennyi morfometrikus adata tágabb határok között mozog, ami a magasabb szóródási értékekben is tükröződik. Anélkül azonban, hogy ismernénk a nyílhegyeket tartalmazó sírok korát, kronológiai besorolását, semmilyen lényegi következtetés nem vonható le az észlelt morfometriai sajátosságok alapján.

11. táblázat: A Szigetszentmiklós-Felső Ürge-hegyi dűlő (Sz) és Budakalász-Csajerszke (B), M0/12. lelőhely nyílhegyeinek morfometrikus adatainak és a származtatott L/W arányoknak a statisztikai összehasonlítása

	hosszúság (L) mm		szélesség (W) mm		vastagság (T) mm		L/W arány	
	B	Sz	B	Sz	B	Sz	B	Sz
minimum	17	13	14	11	2	3	0,90	0,82
maximum	29	31	21	21	6	9	1,75	1,93
tartomány (max-min)	12	18	7	10	4	6	0,85	0,81
átlag	23,20690	21,57576	16,96552	16,63636	3,72414	4,66667	1,38	1,29694
szórás	3,48855	4,80254	1,82214	2,40855	1,22172	1,31498	0,23222	0,22135
variációs koefficiens	0,13954	0,22259	0,10123	0,14478	0,20362	0,28178	0,16720	0,17067

⁶⁴ Horváth 2013: 159-160.

⁶⁵ Woodward et al. 2006; Fokkens et al. 2008.

⁶⁶ Horváth 2013: 163-166.

Összefoglalás

Összességében elmondható, hogy mind a településről, mind a temetőből származó pattintott kő leletegyüttes csupán kisebb hányada eszköz (22,5%, illetve 16,62%), a többi lelet pedig általában retusálatlan szilánk vagy nyersanyagdarab. A laminaritás értéke igen alacsony, a pengék és a lamellák a teljes leletanyagnak csak 5–10%-át teszik ki. A település leletanyagában kiemelhető a mezőgazdasági tevékenységekhez kapcsolódó sarlóbetétek és a vadászathoz vagy harcászathoz kapcsolódó nyílhegyek hiánya. Az előforduló szerszámtípusok (vakarók, retusált pengék és szilánkok) elsősorban a háztartási tevékenységekhez (bőrmegmunkálás, háncsolás, faragás, vágás, szeletelés) kapcsolódhatnak.

A lelőhely pattintott kőeszközei jelentősen hasonlítanak a Szigetszentmiklós–Üdülősor és Budakalász–Csajerszke, M0/12 lelőhelyeken feltártakhoz. A leggyakrabban használt nyersanyagtípus a dunántúli, elsősorban a Gerecse hegységből, kisebb számban a Bakony hegységből származó radiolarit. A helyi eredetű budai szarukő, illetve a távolsági, kárpáti 1. típusú obszidián leletek száma nagyjából megegyezik. Más helyi nyersanyagok (kvarcitkavics, ortokvarcit, homokkő) csak szórványosan fordulnak elő a leletegyüttesben. Egy retusált eszköz Krakkó környéki jura korú tűzkőből készült.

A temetőben található pattintottkő-leletek (retusált eszközök és retusálatlan szilánkok) fele helyi budai szarukőből készült. Kevesebb a dunántúli radiolaritokból készült leletek száma. Egyéb helyi nyersanyagok csak szórványosan fordulnak elő. A temető eszközeinek egyharmada pengén készült, de a teljes anyag *laminaritása* (pengessége) csak 5%. A kerámiaedények valamennyi temetkezési forma esetében (szimbolikus, hamvasztásos, csontvázas) jelen vannak. Az egyetlen bifaciálisan retusált kés és az obszidiánból készült magkő szintén a temetkezéseket kísérte. A női sírok leggyakoribb sírmellékletei a csontgyöngyök, a réz- és az aranylemezek (ruhadíszek) és retusálatlan szilánkok.

A nyílhegyek (37 db) és sarlópengék (8 db), amelyek nem fordulnak elő a település anyagában, jelentős számban jelennek meg a temetőben, mint sírmellékletek. A csuklóvédőkhöz és a réztörökhöz hasonlóan általában felnőttek sírjához kapcsolódnak. A nyílhegyek száma síronként egy-öt között változó. Csak a 85. sírban volt szokatlanul sok (13 db) nyílhegy. Talán a nyílhegyeknek a temetkezéssel kapcsolatos szimbolikus jelentőségével hozható összefüggésbe az a tény, hogy ha egy sír egynél több nyílhegyet tartalmazott, akkor ezek mindig különböző nyersanyagokból készültek. Amennyiben több nyílhegy került a sírba, akkor hegyük eltérő irányba mutatott. Ez arra utalhat, hogy nyílvevő nélkül, talán egy kis bőrzsákban helyezték a sírba őket.

Hivatkozott irodalom

AMICK 1995

Amick, Daniel S.: Patterns of Technological Variation among Folsom and Midland Projectile Points in the American Southwest. In: *Plains Anthropologist* Vol. 40, No. 151 (February 1995), 23–38.

APEL 2011

Apel, Jan: Tracing pressure-flaked arrowheads in Europe. In: Prescott, Christopher – Glørstad, Håkon (eds.): *Becoming European. The transformation of third millennium Northern and Western Europe*. Oxford: Oxbow Books, 2011, 156–164.

CS. BALOGH 1992

Csongrádiné Balogh Éva: Szigetszentmiklós-Üdülősor korabronzkori telepének kőeszközvizsgálata. In: Havassy Péter – Selmeczi László (szerk.): *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I.* (BTM Műhely 5.) Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 1992, 201–209.

T. BIRÓ 1981

T. Biró Katalin: A Kárpát-medencei obszidiánok vizsgálata. In: *Archaeologiai Értesítő* 108 (1981), 194–205.

T. BIRÓ 1984

T. Biró Katalin: Őskőkori és őskori pattintott kőeszközök nyersanyagának forrásai. In: *Archaeologiai Értesítő* 111 (1984), 42–52.

T. BIRÓ 1991

T. Biró, Katalin: Bell-Beaker Culture lithic implements from Hungary. In: *Acta Archaeologica Carpathica* 30 (1991), 87–96.

T. BIRÓ 2002

T. Biró, Katalin: New data on the utilization of Buda hornstone in the Early Bronze Age. In: *Budapest Régiségei* 36 (2002), 131–143.

T. BIRÓ 2008

T. Biró Katalin: Kőeszköz-nyersanyagok Magyarország területén. In: Szakáll Sándor (szerk.): *Az ásványok és az ember a mai Magyarország területén a XVIII. század végéig.* (A Miskolci Egyetem Közleménye, A sorozat, Bányászat 74.) Miskolc: Miskolci Egyetem, 2008, 11–37.

T. BIRÓ 2011

T. Biró Katalin: Magyarországi kovaközetek kutatása. In: *Archaeometriai Műhely* 3 (2011), 211–218.

T. BIRÓ–PÁLOSI 1983

T. Biró Katalin – Pálosi Márta: A pattintott kőeszközök nyersanyagának forrásai Magyarországon. In: *Magyar Állami Földtani Intézet évi jelentése* (1983), 407–435.

T. BIRÓ–T. DOBOSI 1991

T. Biró Katalin – T. Dobosi Viola: *LITOTHECA – Comparative Raw Material Collection of the Hungarian National Museum*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991, 1–268.

T. BIRÓ ET AL. 2000

T. Biró Katalin – T. Dobosi Viola – Schléder Zsolt: *LITOTHECA – Comparative Raw Material Collection of the Hungarian National Museum. Catalogue II.* Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2000, 1–320.

T. BIRÓ ET AL. 2002

T. Biró Katalin – Elekes Zoltán – Uzonyi Imre – Kiss Árpád: Radiarit minták vizsgálata ionnyaláb analitikai módszerekkel. In: *Archaeológiai Értesítő* 127 (2002), 103–134.

T. BIRÓ ET AL. 2010

T. Biró Katalin – Regénye Judit – Pusztai Sándor – Thamóné Bozsó Edit: Előzetes jelentés a Nagytevel–Tevel-hegyi kovácsbánya ásatásának eredményeiről. In: *Archaeologiai Értesítő* 135 (2010), 5–25.

BUCHANAN–COLLARD 2007

Buchanan, Briggs – Collard, Mark: Investigating the peopling of North America through cladistic analyses of Early Paleoindian projectile points. In: *Journal of Anthropological Archaeology* 26 (2007), 366–393.

BUCHANAN–COLLARD 2010

Buchanan, Briggs – Collard, Mark: A geometric morphometrics-based assessment of blade shape differences among Paleoindian projectile point types from western North America. In: *Journal of Anthropological Archaeology* 37 (2010), 350–359.

CARDILLO 2009

Cardillo, Marcelo: Temporal Trends in the Morphometric Variation of the Lithic Projectile Points During the Middle Holocene of Southern Andes (Puna Region). A Coevolutionary Approach. In: Hernán Juan Muscio, Gabriel Eduardo José López (eds.): *Theoretical and methodological Issues in Evolutionary Archaeology: Towards an Unified Darwinian Paradigm*. Oxford: Archaeo Press, 2009, 13–20.

CONRAD 2007

Conrad, Matthias: Glockenbecherzeitliche Gräber in Nordwestsachsen. Vom Becher(-n) zur Tasse. In: *Leipziger online-Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie* 25 (2007), 13–31.

CZENE 2008

Czene András: Harangedények Budakalászon. In: Ottományi Katalin (szerk.): *Képek a múltból. Az elmúlt évek ásatásaiból Pest megyében.* Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008, 32–33.

CZENE 2017

Czene András: The Position of the Bell Beaker–Csepel Group at Budakalász. In: Kulcsár Gabriella – V. Szabó Gábor (eds.): *Prehistoric Studies II. State of the Hungarian Bronze Age Research*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences – Eötvös Loránd University – Prehistoric Society, 2017, 179–199.

DÁVID 2011

Dávid Árpád: *Ásvány és kőzet*. Eger: Eszterházy Károly Főiskola, 2011. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0038_foldrajz_asvanyekozzettanda/adatok.html (letöltve: 2020. 03. 31.)

DÁVID 1997

Dávid László: A Mátra-hegység kőbányászata. In: *Folio Historico Naturalia Musei Matraensis* 22 (1997), 7–24.

T. DOBOSI 1978

T. Dobosi Viola: A pattintott kőeszközök nyersanyagáról. In: *Folia Archaeologica* 29 (1978), 7–19.

DÖVÉNYI 2010

Dövényi Zoltán (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2010, 1–876.

DVOŘÁK 1989

Dvořák, Petr: Die Glockenbecherkultur in Mähren. In: *Das Äneolithikum und früheste Bronzezeit (C14 3000–2000 b. c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen*. (Praehistorica. Acta Instituti Praehistorici Universitatis Carolinae Pragensis 15.), , Praha: Univ. Karlova, 1989, 201–205.

ENDRŐDI 1992

Endrődi Anna: A korabronzkori harangedény kultúra telepe és temetője Szigetszentmiklós határában. In: Havassy Péter – Selmeczi László (szerk.): *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I.* (BTM Műhely 5.) Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 1992, 83–200.

ENDRŐDI 2002

Endrődi Anna: Kora bronzkori telepfeltárás Budapest–Albertfalván. The excavation of an Early Bronze Age settlement at Budapest–Albertfalva. In: *A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2001-ben. Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 2001.* (Aquincumi Füzetek 8.) Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2002, 81–91.

ENDRŐDI–REMÉNYI 2005

Endrődi Anna – Reményi László: Kora bronzkori ház- és településrekonstrukció a Harangedény–Csepel-csoport Budapest (XI. kerület)–Albertfalva lelőhelyén. In: *Ősrégészeti Levelek* 7 (2005), 128–134.

FARAGÓ ET AL. 2018

Faragó Norbert – Péter Réka Katalin – Cserpák Ferenc – Kraus Dávid – Mester Zsolt: New Perspectives on the Problems of the Exploitation Area and the Prehistoric Use of the Buda Hornstone in Hungary. In: *Archaeologia Polonia* 56 (2018), 167–189.

FOKKENS ET AL. 2008

Fokkens, Harry – Achterkamp, Yvonne – Kuijpers, Maikel: Bracers or Bracelets? About the Functionality and Meaning of Bell Beaker Wrist-guards. In: *Proceedings of the Prehistoric Society* 74 (2008), 109–140.

GÁBORI-CSÁNK 1968

Gábori-Csánk, Vera: *La Station du Paléolithique Moyen d'Erd-Hongrie*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968, 1–306.

GÁBORINÉ CSÁNK 1985

Gáboriné Csánk Vera: Budapest, XII. (Farkasrét), Denevér út 8657/3. hrsz. In: *Régészeti Füzetek* 1/38 (1985), 6–7.

GÁBORI CSÁNK 1989

Gábori Csánk Vera: Európa legrégibb bányászati emléke Farkasréten. In: *Magyar Tudomány* 1 (1989), 13–21.

HÁJEK 1956

Hájek, Ladislav 1956: Chronologie de la civilisation des go-belets campaniformes en Tschécoslovaquie. In: Neustupný, Jiří (éd.): *O chronologii pravěku Československa. La chronologie préhistorique de la Tschécoslovaquie*. Praha: Národní museum v Praze, 1956, 64 skk.

HÁJEK 1966

Hájek, Ladislav 1966: Die älteste Phase der Glockenbecherkultur in Böhmen und Mähren. In: *Památky Archeologické* 57 (1966), 210–241.

HILLE 2005

Hille, Andreas: *Die Glockenbecherkultur in Mitteldeutschland*. (Unveröff. Diss.) Halle: Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 2005.

HORVÁTH 2013

Horváth Tünde: Budakalász M0/12. Kora bronzkori lelőhely kőanyaga. In: *Archeometriai Műhely* 2 (2013), 141–176.

INIZAN ET AL. 1995

Inizan, Marie-Louise – Reduron-Ballinger, Michèle – Roche, Hélène – Tixier, Jacques: *Technologie de la pierre taillée*. Meudon: C.R.E.P., 1995.

KLINK–ALDENDERFER 2005

Klink, Cynthia – Aldenderfer, Mark S.: A Projectile Point Chronology for the South Central Andean Highlands. In: Charles Stanish – Amanda B. Cohen – Mark S. Aldenderfer (eds.): *Advances in Titicaca Basin Archaeology*. Los Angeles: Costen Institute of Archaeology, 2005, 25–54.

KOPACZ ET AL. 2009

Kopacz, Jerzy – Přichystal, Antonín – Šebela, Lubomir: *Lithic Chipped Industry of the Bell Beaker Culture in Moravia*. Kraków–Brno: Polska Akademia Umiejętności, 2009, 1–365.

KOZŁOWSKI 2013

Kozłowski, Janusz Krzysztof: Raw materials procurement in the Late Gravettian of the Carpathian Basin. In: Mester Zsolt (ed.): *The lithic raw material sources and inter-regional human contacts in the Northern Carpathian regions*. Kraków–Budapest: Polish Academy of Arts and Sciences – Institute of Archaeological Sciences of the Eötvös Loránd University, 2013, 63–86.

LENGYEL 1951

Lengyel Endre: A dunazug-hegységi andezitek zárványai és magmatektonikai jelentőségük. In: *Földtani Közlöny* 81 (1951), 119–130.

LENGYEL 1953

Lengyel Endre: A Dunazug-hegység andezitterületének felépítése. In: *A Magyar Földtani Intézet évi jelentése 1951-ről*, Budapest: Magyar Állami Földtani Intézet, 1953, 17–29.

MARKÓ 2005

Markó András: Limnokvarcit a Cserhát hegységben. In: *Archeometriai Műhely* 4 (2005), 52–55.

MENDOZA 2016

Mendoza, Patricia Ríos: The role of flint arrowheads in Bell Beaker groups of the Central Iberian Peninsula. In: Doce, Elisa Guerra – von Lettow Vobeck, Corina Liesau (eds.): *Analysis of the Economic Foundations Supporting the Social Supremacy of the Beaker Groups*. Burgos: Archaeopress Archaeology, 111–127.

METZINGER-SCHMITZ 2004

Metzinger-Schmitz, Bärbel: *Die Glockenbecherkultur in Mähren und Niederösterreich Typologische und chronologische Studien auf dem Hintergrund der kulturhistorischen Abläufe während der späten Kupferzeit im Untersuchungsgebiet – Mit einem paläometallurgischen Exkurs*. (PhD Thesis.) Saarbrücken: Universität des Saarlandes, 2004.

OLIVÍK 2006

Olivík, Jan: Studies on bell Beaker lithic industry in Moravia. Arrowheads. In: Kopacz, Jerzy – Přichystal, Antonín – Šebela, Lubomir (eds.): *Lithic Chipped Industry of the Bell Beaker*

Culture in Moravia and its East-Central European Context. Kraków–Brno: Polish Academy of Arts and Sciences, 2009, 258–268.

PATAY 2008

Patay Róbert: Szigetszentmiklós, Felső Ürge-hegyi-dűlő. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti Kutatások Magyarországon 2007*. Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – Magyar Nemzeti Múzeum, 2008, 285–287.

PATAY 2009

Patay Róbert: A nagyrévi-kultúra korai időszakának sírjai Szigetszentmiklósról. In: *Tisicum* 19 (2009), 209–227.

PATAY 2013

Patay Róbert: Bell Beaker Cemetery and Settlement at Szigetszentmiklós: First Results. In: Heyd, Volker – Kulcsár Gabriella – Szeverényi Vajk (eds.): *Transitions to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions*. Budapest: Archaeolingua, 2013, 287–317.

PETŘÍK ET AL. 2018

Petřík, Jan – Sosna, Daniel – Prokeš, Lubomir – Štefanisko, Denis – Galeta, Patrik: Shape matters: assessing regional variation of Bell Beaker projectile points in Central Europe using geometric morphometrics. In: *Archaeological and Anthropological Sciences* 10 (2018), 893–904.

PŘICHYSTAL 2010

Přichystal, Antonín: Classification of lithic raw materials used for prehistoric chipped artefacts in general and siliceous sediments (silicites) in particular: the Czech proposal. In: *Archeometriai Műhely* 3 (2010), 177–181.

SIMÁN 1991

Simán Katalin: Procurement and Distribution of Raw Materials in the Palaeolithic of North East Hungary. In: *Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège* 43 (1991), 28–44.

SZABÓ 2012

Szabó Dávid: A nyugat-mátraaljai opál és kvarcváltozatok. In: *Lelöhely* 6 (2012), 2–8.

THOMAS 1981

Thomas, David Hurst: How to Classify the Projectile Points from Monitor Valley, Nevada. In: *Journal of California and Great Basin Anthropology* 3 (1981), 7–43.

VARGA ET AL. 1975

Varga Gyula – Csillagné Teplánszky Erika – Félegyházi Zsolt: A Mátra hegység földtana. Geology of the Mátra Mountains. In: *Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve* 57/1 (1975), 1–575.

VERGNAUD 2013

Vergnaud, Luc: The Bell Beaker funeral group from Sierentz "Les Villas d'Aurèle" (Haut-Rhin), France. In: Pilar Prieto-Martínez, Maria – Salanova, Laure (coords.): *Current researches on Bell Beakers*. Santiago de Compostela: Copynino, 2013, 51–59.

VERLINDE 1971

Verlinde, Arie Dirk: Spätneolithische und frühbronzezeitliche Siedlungsspuren auf der Meerlo-er Heide, Ge. Meerlo, Prov. Limburg, und ihre Stellung. In: *Analecta Praehistorica Leidensia* 4 (1971), 26–46.

VICZE 2003

Vicze Magdolna: A Vátya-kultúra temetkezései. Dunaújváros–Dunadűlő. In: Visy Zsolt (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest: Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, 2003, 155.

WEBSTER–SHEETS 2010

Webster, Mark – Sheets, H. David: A Practical Introduction to Landmark-Based Geometric Morphometrics. *The Paleontological Society Papers* 16 (2010), 163–188.

WEIN 1977

Wein György: A Budai-hegység tektonikája. In: *A Magyar Állami Földtani Intézet alkalmi kiadványa*. Budapest (1977), 1–78.

WILLIAMS–THORPE ET AL. 1984

Williams-Thorpe, Olwen – Warren, Stanley E. – Nandris, John G.: The distribution and provenance of archaeological obsidian in Central and Eastern Europe. In: *Journal of Archaeological Science* 3 (1984), 183–212.

WILLIAMS–THORPE ET AL. 1986

Williams-Thorpe, Olwen – Warren, Stanley E. – Nandris, John G.: Characterization of obsidian sources and artefacts from Central and Eastern Europe, using instrumental neutron activating analysis. In: T. Biró Katalin (ed.): *Proceedings of the 1st International Conference on Prehistoric Flint Mining and Lithic Raw Material Identification in the Carpathian Basin, Vol. 2*. Budapest–Sümeg: Magyar Nemzeti Múzeum, 1986, 271–279.

WOODWARD ET AL. 2006

Woodward, Ann – Hunter, John – Ixer, Rob – Roe, Fiona – Potts, Philip J. – Webb, Peter C. – Watson, John S. – Jones, Michael C.: Beaker age bracers in England: sources, function and use. In: *Antiquity* 80 (2006), 530–543.

ZANDLER 2009

Zandler Krisztián: Chipped stone implements of the Bell Beaker culture's site at Szigetszentmiklós, Felső Űrge-hegyi-dűlő. In: *Bell Beaker Days along the Riverside 2009. Meeting of the Asociacion Archéologie et Gobelets in Hungary*. Budapest: Historical Museum, 2009.

ZANDLER 2014

Zandler Krisztián: A harangedényes kultúra pattintott kőeszközei Szigetszentmiklósról. In: *5. Kőkor Kerekasztal. A Kőkor Kutatóinak Éves Konferenciája*. Budapest: ELTE BTK Régészeti Intézet, 2014.

ZELENKA 1960

Zelenka Tibor: Kőzettani és földtani vizsgálatok a Duna-zug-hegység DNY-i részén. In: *Földtani Közöny* 1 (1960), 83–102.

ZANDLER KRISZTIÁN – PÉNTEK ATTILA

A harangedényes kultúra pattintott kőeszközei Szigetszentmiklós–Felső Ürge-hegyi dűlőről

A harangedényes kultúra Csepel-csoportjának telepét és temetőjét Szigetszentmiklós mellett tárt fel Patay Róbert 2006–2007-ben. A lelőhely a Csepeli-síkságon található a Csepel-sziget északnyugati részén. A feltárt 223 sír legtöbbje (215) a harangedényes kultúrához köthető. A sírok egy északkelet–délnyugat tengelyű dombháton találhatóak. A temető *birituális* volt (hamvasztásos és vázas sírok). A hamvasztásos sírok gyakoriak; a hamvakat a sírgödör közepére helyezték, és edényeket, egyéb sírmellékleteket raktak köréjük. Előfordultak jelképes és árokkal körülvett sírok is. A sírmellékletek edények, alkarvédők, pattintott kő nyílhegyek, csontamulettek, gyöngyök és réztörök voltak. Öt sírban aranykarikák és lemezek helyezkedtek el a koponyák közelében. A temetőt Kr. e. 2600–2000 közt használták.

A temetőben található sírok mellett mintegy 493 objektum és telepjelenség köthető a harangedényes kultúrához. A legtöbb gödör csak kevés és jellegtelen edény- és állatcsont töredéket, valamint kevés kőeszközt tartalmazott. Összesen 40 pattintott és csiszolt kőeszköz, gyártási hulladék és nyersanyagdarab került elő. Az összes darabszámhoz képest az eszközök aránya meglepően magas (9 db vakaró, retusált penge és szilánk, őrlőkő). Ezek a típusok a háztartási munkákhoz köthetők.

A temető sírjaiból 367 pattintott és csiszolt kőeszköz ismert. Az eszközök arányszáma kevesebb, mint a telepanyagban. Több a féltermék (retusálatlan penge és szilánk). Az eszközök közül a nyílhegyek és sarlóbetétek, amelyek teljesen hiányoznak a telepanyagból, a sírokban nagy számban jelen vannak. Kis mennyiségben előfordulnak a telepanyagból már ismert retusált pengék és szilánkok, vakarók és kaparók.

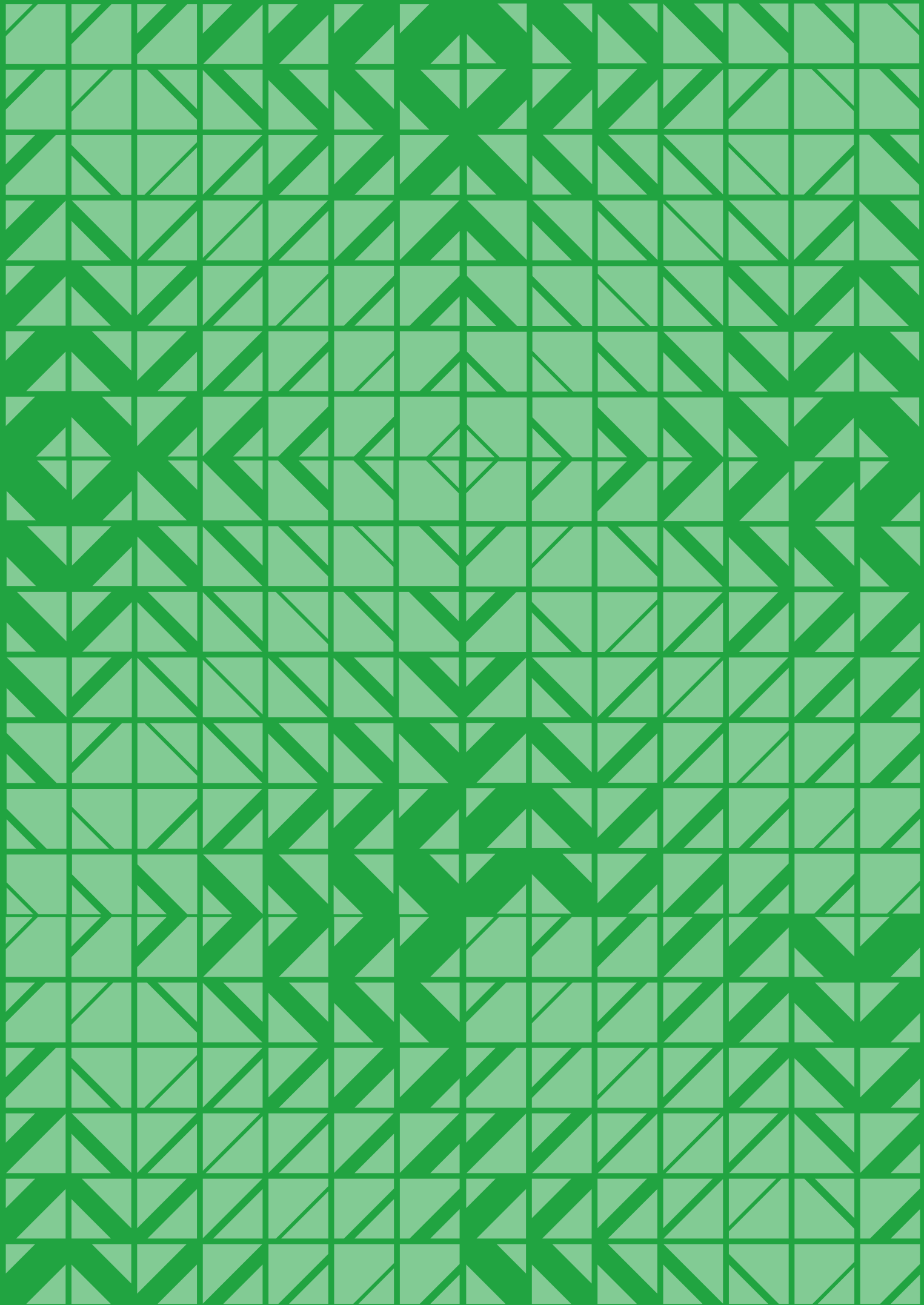
KRISZTIÁN ZANDLER – ATTILA PÉNTEK

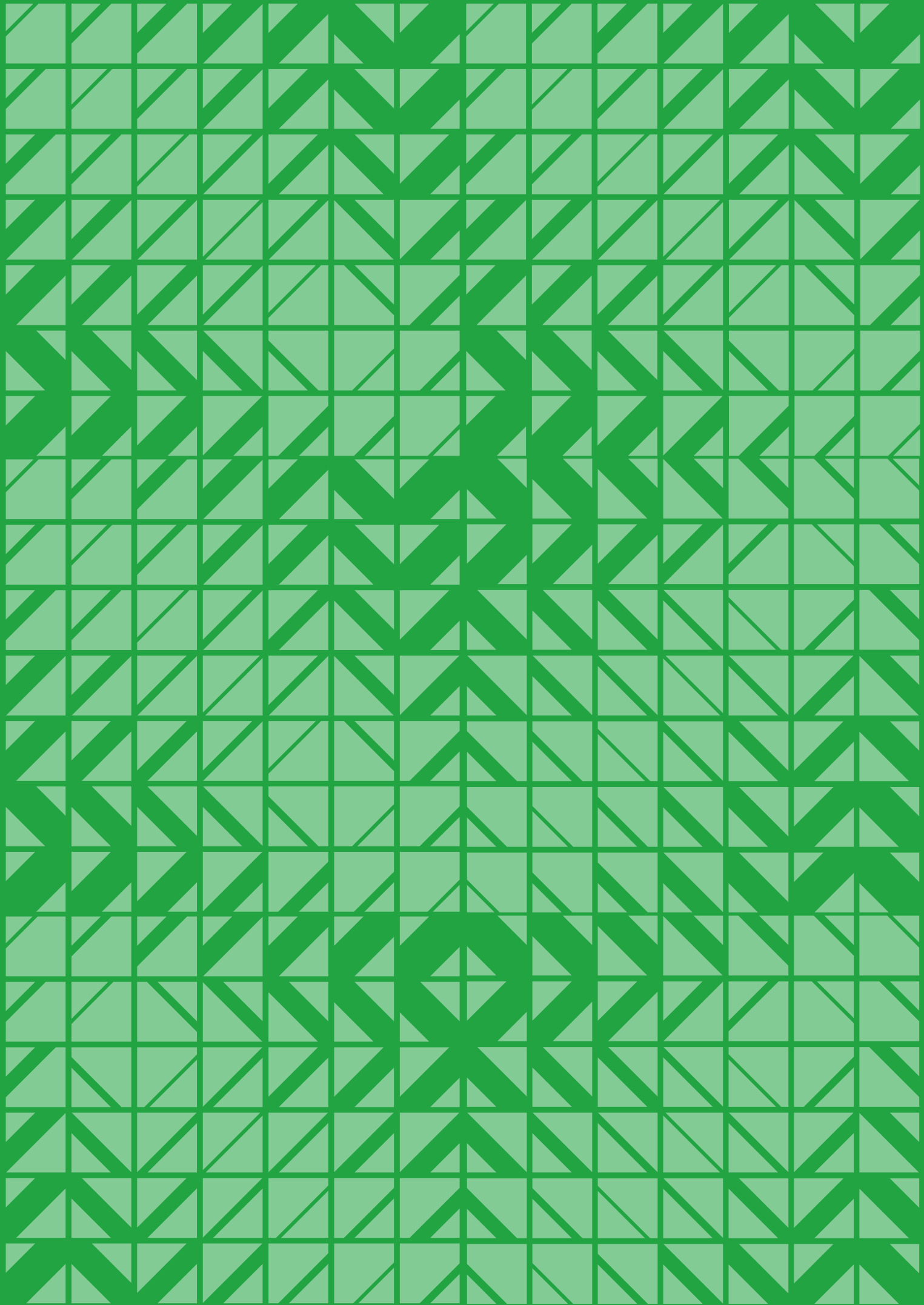
Flint Artefacts of the Bell Beaker Culture from the Field of Szigetszentmiklós Felső Ürge-hegy

The settlement and cemetery of the Csepel group of the Bell Beaker culture were explored by Róbert Patay in 2006–2007. The site can be found in the Csepel plains in the northwest part of the Csepel Island. 215 of the total 223 excavated graves belong to the Bell Beaker culture. The graves are situated on the ridge of the hill stretching north-east-southwest. The cemetery was *bi-ritual* (cremations and inhumations). Graves with cremations are more frequent; the ashes were placed in the middle of the grave and were surrounded by pots and other grave-goods. There are examples of symbolic graves surrounded by trenches. Pots, forearm protectors, flake arrowheads, bone amulets, beads and copper daggers were among the grave-goods. Gold rings and plates were found in five graves close to the skulls. The cemetery was used between 2600 and 2000 BC.

Apart from the graves in the cemetery, 493 objects and site characteristics belong to the Bell Beaker culture. Most pits contained only a few indistinctive pots and animal bone fragments and a few stone tools. Altogether 40 flake and polished stone tools, manufacture waste and raw material pieces were found. The ratio of the tools compared to the altogether amount of the finds is surprisingly high (9 scrapers, retouched blade and fragments, grinding stone). These types belong to domestic activities.

367 flake and polished stone tools are known from the graves of the cemetery. The ratio of the tools is lower than in the settlement material. There are more unfinished products (not retouched blades and fragments). The arrowheads and the sickles are completely missing from the tools found in the settlement but they are present in large quantity in the graves. In a small amount there are retouched blades and fragments, scrapers and scratchers present in the graves, already known from the settlement finds.

ÚJABB ADATOK A VISEGRÁD- GIZELLAMAJORBAN FELTÁRT, KÉSŐ RÓMAI ERŐD NYUGATI ÉPÜLETSZÁRNYÁNAK KERÁMIÁJÁHOZ

▪ Ottományi Katalin, PhD
régész
Ferenczy Múzeumi Centrum
katalin.ottomanyi@muzeumicentrum.hu

Kutatástörténet, előzmények

A Dunakanyar, vagyis a késő római Valeria tartomány északkeleti része, a birodalmi limes egyik őrtornyokkal, táborokkal, hídfőállásokkal legsűrűbben megerősített szakasza. Kutatása elsősorban Soproni Sándor nevéhez fűződik. Visegrád-Gizellatelepen, a felszíni leletek alapján ő még csak egy kisebb őrtornyot feltételezett (1. tábla 1).¹ A visegrádi Mátyás Király Múzeum régészeinek, Gróf Péternek és Gróf Dánielnek 1988–2003 közötti kutatásai nyomán került elő a ma is látható négyszögletes kiserőd (1. tábla 2–3). A legyező alakú saroktornyokkal ellátott, szögletes építményben az erőd főfalaihoz belső oldalszárnyak épültek, szabályosan körbezárva a középső udvart (mérete a tornyokkal együtt 54 × 54 m).²

A leletanyag feldolgozása egy OTKA pályázat keretén belül kezdődött, még 2000-ben. Ekkor kértek fel az ásatók az erőd késő római kerámiájának ismertetésére.³ Ez a kerámia hatalmas mennyiséget, több mint tízezer darabot tesz ki. A teljes anyag bemutatására a pályázat keretén belül nem volt lehetőség, így kiválasztottunk egy nagyobb, összefüggő egységet – ez lett a nyugati épületszárny (Ny/I. helyiség). Az innen előkerült, felvett és értékelt 3 555 töredékről a záróbeszámolóhoz készült huszonöt rajzos tábla, amelynek csak egy része (tíz tábla) kerülhetett bele a későbbi konferenciaelőadások publikációiba.⁴ Így jelen tanulmányban egyrészt ezeket a kimaradt, kisebb töredékeket szeretném közölni, másrészt a későbbiekben felvett darabokat. Ugyanis valahányszor újabb épületszárny anyagát kerestük a raktárban, mindig került elő még néhány zacskó a Ny/I. helyiségből.⁵ Bár az anyagfelvétel még nem zárult le, hiszen hátravan az erőd keleti

fele, de máris olyan mennyiségű új, közöletlen kerámia jött össze a nyugati épületszárnyból, hogy érdemes egy külön tanulmányt szentelni neki. A 2013-ban közzétett táblázatban – amely a helyiség kerámiáját tartalmazza előkerülési hely szerint – ezek az új darabok a táblázat végére kerültek (zs/54-tól), majd a jelenlegi cikkben zs/62. számtól, illetve 2018.5.1–6. számokra beletárolva (1. táblázat).⁶

A töredékek mennyiségének növekedésén túl a feldolgozás során újabb problémaként merült fel a szomszédos helyiségek anyagának hovatartozása. A feltárás közben kezdetben nem különült el világosan a D/III. helyiség és a Ny/I. helyiség déli végének anyaga. Gyakran csak a D/I. helyiség és a nyugati épület közötti résznek nevezik (90/XII. szelvény), vagy a nyugati épületszárny déli végének. Így sajnos egyes anyagcsoportok duplán kerültek közlésre, mind a nyugati épületszárnynál (zs/1, 55–59.), mind a D/III. helyiségnél (2013.5.10, 14–17, 31.) szerepelnek. A déli épületszárnyhoz való tartozásukat bizonyítják az összetartozó töredékek a D/III. helyiség, illetve a délnyugati torony anyagával (például 2013.5.10. + 19 + 23 + 2013.6.36;⁷ 2013.5.14 + 15 + 21; 2013.5.17. + 5.2.). Ugyanakkor van összeillő darab a déli és nyugati épületszárny kerámiája között is (2013.5.24. + zs/3: D/III. helyiség bejáratánál lévő köves, agyagos felület és a Ny/I. helyiség felső köves omladéka, 2013: 14. kép 7). Ez a keveredés sajnos a nyugati épületszárny északi végében is előfordul, ahol nem mindig válik el világosan az É/IIb. helyiség anyaga a Ny/I. helyiség északi végétől (lásd zs/32–33, 35, 60).⁸ Itt is vannak összeillő töredékek a Ny/I. helyiség középső részének padlója felett (zs/53) és az északi épületszárny paticsomladékában (zs/32–33).⁹

■ 1 Soproni 1978: 51, Taf. 1.21.

2 Gróf 2000; Gróf-Gróf-Mráv 2001–2002; Gróf-Gróf et al. 2006: 36–39; Gróf 2006; Gróf 2016.

3 OTKA T 029973 sz. pályázat (Gróf Péter – Gróf Dániel – Ottományi Katalin – Farkas Edit – Mráv Zsolt: *A Visegrád-Gizellamajori erőd és temető régészeti leletanyagának feldolgozása*). A 2003-ban készült zárójelentésből csak egy rövid, összefoglaló rész jelent meg (Gróf-Gróf et al. 2006: 23–26).

4 A magyar nyelvű előadás a Fiala Római Koros Kutatók II. konferenciakötetében jelent meg (2012), majd kicsit kibővítve az *Altum Castrum* online folyóiratban (Ottományi 2013). A német nyelvű előadás a *Romania Gothica II.* konferencián hangzott el 2010-ben (Ottományi 2015a).

5 Eddig a nyugati, a déli és az északi épületszárny, továbbá az udvar anyagának felvétele történt meg. Déli épületszárny és udvar: Ottományi 2015b, 2018a. Északi épületszárny: Ottományi 2018b–c, 2019. A tárgyra vonatkozó Mali Antal készítette, munkáját ezúton is köszönöm.

6 Az ásatás során a kerámiát előkerülési hely szerint számként, zs/1–53-ig számozva csomagolták el. Ez alapján készült a táblázat is (feltárási szám még nincs). A 2013-ban leltározott újabb töredékek a zs/54–61-ig számozást kapták, majd a 2018-ban felvett kerámia már feltárási szám alapján lett a táblázatban feltüntetve (Ottományi 2013: 1. táblázat).

7 2013.5.10. (D/III. h.) Nyugati épületszárny, habarcsos padló feletti szürkésfekete réteg + 5.19: B/2. vörös, égett omladék + 5.23. Nyugati épületszárny déli oldala, sötétszürke. Az 1991–92. évi feltárás zacskóján még nyugati épületszárny szerepel, de később rákerült a D/III. helyiség felirat is. Ezek nem lettek duplán közölve, a 2013. évi cikkben nincs benne.

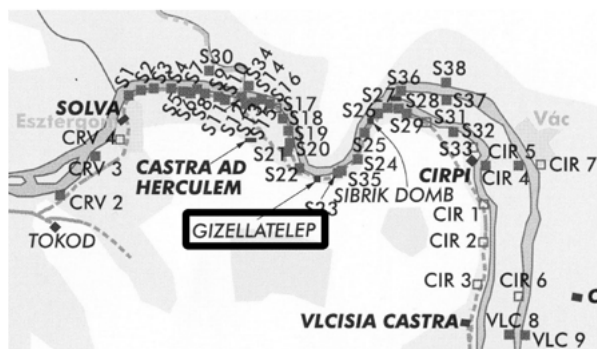
8 Ugyanakkor a zs/34., a zacskón lévő skicc alapján valóban a Ny/I. helyiség északi vége. Miután nem vettem részt személyesen a feltáráson, így kénytelen vagyok az ásatási dokumentációból következtetéseket levonni.

9 Zs/53+32: besímitott fazékperem-töredék (Ottományi 2013: 12. kép 10, 15. kép 2). Ny/I. h. középső rész padló felett + északi épületszárny paticsomladék.

OTTOMÁNYI KATALIN

ÚJABB ADATOK A VISEGRÁD-GIZELLAMAJORBAN FELTÁRT, KÉSŐ RÓMAI ERŐD
NYUGATI ÉPÜLETSZÁRNYÁNAK KERÁMIÁJÁHOZ

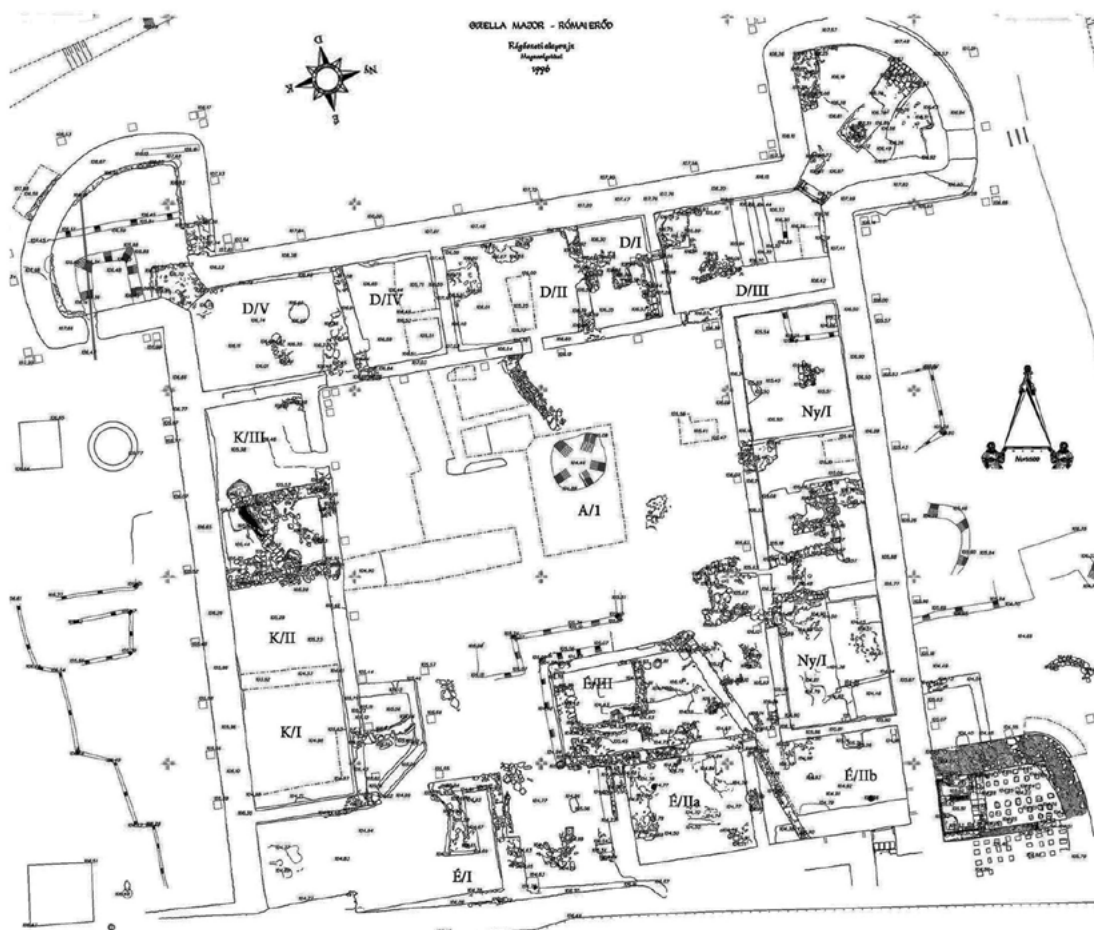
1.

2.

3.

1. tábla: 1: Késő római erődítmények a Dunakanyarban, Tokod és Szentendre között (Visy 2003); 2: A Visegrád-Gizellamaajorban feltárt erőd rekonstrukciós képe (Gróf-Gróh et al. 2006: 22. kép); 3: Az erőd alaprajza (Gróf 2006: 4. kép)

A különböző épületszárnyak anyaga nemcsak a feldolgozásban, de a valóságban sem volt mindig elválasztható egymástól, hiszen a sarkokon összeértek az épületek, és valószínűleg ugyanabban az időszakban került föléjük a pusztulási omladék (természetesen időbeli különbségek a belső átépítések miatt előfordulnak). A fentiek következtében a Ny/I. helyiségben lévő anyag mennyisége a korábbi közléshez képest kicsit megváltozott, mind a számadatok, mind a százalékok tekintetében.

Nyugati I. helyiség – rétegtan

A nyugati szárny I. helyisége téglalap alakú, mérete 22 × 5,5 m. Rendeltetése: kaszárnyaépület, ahol ipari tevékenységet is folytattak. Feltárásakor olyan rétegződés mutatkozott, amely lehetővé tette volna a kerámia pontosabb korhoz kötését is. A restaurálás és a későbbi anyagfeldolgozás során viszont kiderült, hogy szinte valamennyi réteg anyagában vannak egymással összeillő darabok. Az ásatók publikációi alapján az erődön belül három fő periódus különíthető el. Építése II. Constantius császár uralkodása alatt történt. A Ny/I. helyiségben ehhez a legkorábbi, 1. periódushoz az építés előtti kelta szint tetején lévő feltöltés és az alsó padlószint köthető. Az I. Valentinianus alatti átépítéshez tartozik a fűtőcsatorna az új, agyagos járószinttel, az elfalazott bejárat és a két padlószint közötti omladék (2. periódus). A 4. század utolsó harmada és az erőd 430-as évekbeli pusztulása közötti omladékokban helyenként megújított padlószintek és rosszabb minőségű falak mutatják, hogy kisebb-nagyobb átépítések, elfalazások, hozzátoldások a 4–5. század fordulóján még történtek az erődben (3–3a periódus). Például a Ny/I. helyiség északi zárófalára félig ráépült egy vályogtégla építmény az É/IIb helyiségben, tehát a nyugati épületszárnyak ezen a végén valamilyen funkcióbéli változás tör-

tént a 4–5. század fordulóján.¹⁰ A felső pusztulási omladékon belül az égett paticsomladékot egy legfelső habarcsos, köves omladék követi, közte égett, faszenes sávokkal. Itt a 3–3a–4. periódus gyakran nem választható szét időben (2. tábla 1). A 4. periódus már a hun kori betelepődést, temetkezéseket jelzi.

Kerámiacsoportok – rétegek viszonya

A különböző rétegekből származó, összeillő edénytöredékek alapján az ásatáson megfigyelt rétegződés időbeli elkülönítése nem mindig igazolható.¹¹ Egyetlen zárt réteg a kelta-kora római szinten lévő, építéskori planírozás. Ehhez az 1. periódushoz nagyon kevés anyag kapcsolható. A 2–4. réteg anyaga pedig több helyen összeillik (nemcsak a nyugati épületszárnyban, hanem a déli és északi helyiségekben is).

Ezek után megpróbáltam az egyes lelőhelyek, rétegek, zsákok, illetve zacskók anyagát a kerámia összetétele alapján úgy csoportosítani, hogy a korra jellemző kerámiafajták (kora római kerámia; késő római mázas; besimított; új, 5. századi kerámia) jelenléte vagy hiánya alapján különítem el csoportokat.¹² Ez időrendi különbségeket is jelent. A kerámiacsoportok néha párhuzamba állíthatók a rétegződéssel (például alsó padló alatti és feletti omladékokban kora rómaival kevert anyag; a felső paticsból legkésőbbi, új típusú kerámia), de gyakoribb, hogy ugyanazokban a rétegekben különböző összetételű kerámiacsoportok fordulnak elő, vagy pont ellenkezőleg: az alsó padló felett van a késői kerámia.

A nyugati épületszárnyban négy csoportot sikerült így elkülöníteni. Az alap az a késő római kerámia, amely a 4. században más pannoniai lelőhelyekre is jellemző. Ezekhez a hagyományos házi kerámia- és simított felületű edényekhez, valamint a század közepső harmadában megjelenő mázas kerámiához járulnak a század utolsó harmadától feltűnő új díszítések (besimítás és plasz-

■ ¹⁰ Lásd Ottományi 2013: 2; Ottományi 2015b: 1. táblázat; ásatási napló: 1996. VIII. 26.: „A Ny/I nagy metszetfalán 3 pusztulási réteg különíthető el. A legfelső az É/IIb. fachwerkes szerkezetű paticsfalú építményéhez tartozik. A 2. az elfalazott északi bejáratnak felel meg (Ny/I.). A 3. legalsó járószint az építés idejét jelzi. Ennek átvágásakor a 3–4 cm-es agyagrétegből több lelet is előkerült. Alatta laza barna földréteg, majd kelta leletekkel keletkezett köves szint.”

¹¹ Részletesen lásd Ottományi 2013: 2–4: a legnagyobb, összeillő töredékeket tartalmazó réteghez tartozik a felső köves omladék (zs/3–11), a déli, félkör alakú köfűletet körüli agyagszint felett (zs/12), a két csatorna közötti feltöltés (zs/13–18, 20–22), az elfalazott bejárat, az agyagszint alatti omladék (zs/36) és az alsó padló feletti feltöltés (zs/44–48), valamint az északi végén lévő falsarok –150 cm (zs/38–40). További, összeillő darabokat tartalmazó rétegek a paticsomladék (zs/32–33) és az alsó padló feletti betöltés (zs/53). Ezekben többnyire található besimított kerámia (kivéve zs/38–49: 1–2. periódus). Nincs besimított edény az alábbi, összeillő darabokat tartalmazó rétegekben: északi felső köves omladék (zs/30), nyugati falkorona szintjén égett réteg és alatta lévő vörös paticsos, tetőcserepes omladék (zs/25–29), vörös agyagszint alatti égett fekete réteg (zs/23). Ezek a 1/2–4. periódusokhoz tartozó szintek, tehát az átépítéstől kezdve a legfelső omladékig vannak összetartozó darabok.

¹² A déli és északi helyiségekben három fő csoportot (és több kisebb alcsoportot) különítem el. Lásd Ottományi 2015b: 5–7. Épületszárnyanként kicsit változott az egyes kerámiacsoportok összetétele, attól függően, hol milyen típusú edényből volt több. A véletlen szerepét sem szabad elfelejteni a régészeti leletek előkerülésénél.

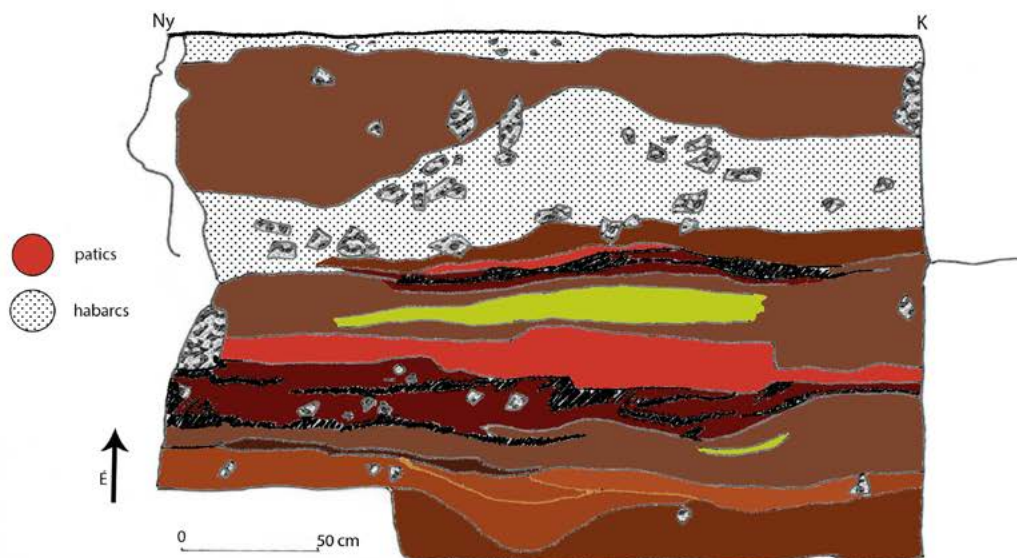
OTTOMÁNYI KATALIN

ÚJABB ADATOK A VISEGRÁD-GIZELLAMAJORBAN FELTÁRT, KÉSŐ RÓMAI ERŐD
NYUGATI ÉPÜLETSZÁRNYÁNAK KERÁMIÁJÁHOZ

Visegrád Gizella major
1996. VIII.27.

A Ny/1. helyiség északi bejáratánál lévő, keresztirányú fal metszete

1.

2.

4.

3.

5.

2. tábla: 1: Metszetrész a helyiség északi bejáratánál (1996); 2-3: házikerámia-tál plasztikus díszítéssel (zs/33.2); 4: mázas tál (2018.5.4.1); 5: fazék fésűs díszítéssel (zs/44.5) (a szerző felvétele)

tikus, bekarcolt, bevagdostott díszítés), valamint új edényformák. Az 1–2. csoport anyaga nagyon hasonló. Az erőd építésével egykorú anyagban már megjelenik kevés mázas kerámia (II. Constantius érme). Valamennyi forma hagyományos, római típus. A 2. csoportban már kis számban feltűnik a későbbi úgynevezett leányfalui fazék-típus (Valentinianus érme). Még nincs besimított kerámia, és nincsenek összeillő töredékek a többi réteg anyagával. A 3. csoportban ugyan nincs besimított (ez véletlen is lehet), de minden más késői típus (mázas és házi kerámia) megtalálható. A 4. csoportba kerültek a besimított

kerámiát tartalmazó anyagok és minden olyan réteg kerámiája, amelyben van összeillő töredék ezekkel az edényekkel. Az ásatási rétegeket és a kerámia csoportokat összevető táblázatból látszik, hogy sajnos a kerámiaanyag alapján itt, Gizellamajorban nem mindig lehet egy réteg korát megállapítani (1. táblázat). Ami tendenciaként érvényesül és egyértelműen elkülöníthető, az a hagyományos 4. századi kerámiaformák és kiviteli módok mellett megjelenő új típusú, csak a század utolsó harmadában feltűnő formák és díszítések egyre növekvő mennyisége az erőd pusztulási omladékában.¹³

1. táblázat: A Ny/1. helyiség kerámiaanyagának megoszlása lelőhely és kivitel alapján*

Ny/1. helyiség (zs/lh. szám)	mázas (234 db + 1 mázpettyes korsó)	besimított (37 db)	simított (293 db + 6 mázas, 18 kézzel formált/LK)	szemcsés, keményre égetett/kavicsos (2322 db)	jól iszapolt (557 db + 4 db TS chiara + 3 festett)	kézzel formált (136 db + 18 LK)	periódus/kerámia-csoport
1. délkeleti sarkok, sötétbarna omladék, tetőcserép-réteg felett, 1991 = 2013.5.31. + zs/59: 90/XII. szelvény falkoronától 90–100 cm, paticsos omladék = 2013.5.16.¹ (D/III. helyiség)	8 db: 4 tál, egyik simított (2015b: 11/1; galléros peremű tál); 4 korsó	5 db: függőleges; függőleges sáv és háromszög (14. t. 6 + 2013: 14/3 + 2015b: 14/11); rácsminta, (2013: 14/9. külső simítás fényes, fekete)	12 db + 1 mázas tál (hombár: 2015b: 13/11).	7 db: tál (3. t. 6); korsófül; bögre (ld. 2013: 3/4); fazék (fehér színű ld. 2013: 3/3); 3 fedő (2013: 4/4; ld. 4. t. 7)	10 db (talp, hombár)	6 db (2015b: 15/7)	3a periódus, 4 + IIa. csoport
2. délkeleti sarkok, téglaréteg alatti égett, hamus, habarcsos omladék, 1991 = 2018.5.3.²	2 db: dörzstál bekarcolt hullámvonallal (2013: 9/7); korsótöredék bekarcolt hullámvonallal		1 db (talp)	14 db: bögre (7. t. 6; leányfalui típus (8. t. 4); 1 bordázott, 1 fehér			3. periódus és 3. csoport

■ ¹³ Ottományi 2015c.

OTTOMÁNYI KATALIN

ÚJABB ADATOK A VISEGRÁD-GIZELLAMAJORBAN FELTÁRT, KÉSŐ RÓMAI ERŐD
NYUGATI ÉPÜLETSZÁRNYÁNAK KERÁMIÁJÁHOZ

Ny/1. helyiség (zs/lh. szám)	mázás (234 db + 1 máz- pettyes korsó)	besimított (37 db)	simított (293 db + 6 mázás, 18 kézzel for- mált/LK)	szemcsés, ke- ményre ége- tett/kavicsos (2322 db)	jól iszapolt (557 db + 4 db TS chiara + 3 festett)	kézzel formált (136 db + 18 LK)	periódus/ kerámia- csoport
3-5. Köves om- ladék + 6-11. Köves omladék- réteg alja + 12: déli fele, félkör alakú köfelület körüli agyag- szint felett + zs/12a³ + 13-18. 1-2. sz. csatorna közötti sötét- barna feltöltés + 20-22: csatorna, alsó agyagszint felett (1994) és kelet-nyugati csatorna bon- tása, a csatorna alsó szintjéről (2002) ⁴ + 36: északi fele, el- falazott bejárat, agyagszint alatti omladék (1991- 1994) + 46+47. zacskó ⁵ + D/III. h.: 2013.5.24. ⁶	147 db (5 mázpöty- työs): 46 tál (10. t. 2, 3, 4; 11. t. 1, 3, 4; 2013: 9/1, 5, 6; ld. 10. t. 7; behúzott peremű); pohár 2 db; korsó 93 db (12. t. 1, 2, 6; 2013: 10/2, 4; ld. 2013: 3/10; egyenes pe- rem, fül dudorral, ujjbenyomásokkal); csavart fül (2013: 10/5); kancsó (12. t. 4, 5); bögre/fazék 4 db: bordázva (ld. 2013: 11/1); 72 szemcsés (ebből 47 fehér, 4 bordázott), 1 szürke bordázott, 1 hullámvonal (fe- hér, kavicsos), 4 simított	27 db: tál (2013: 12/2, 14/1); korsó (14. t. 7, 8; 16. t. 2; 2013: 12/5, 7, 13/2, 14/5; 2 fényes, fekete); fazék (14. t. 5, 9; 16. t. 1, 4-8; ⁷ 2013: 12/9, 14/4, 6-7); tal- pon rácsminta (14. t. 10).	179 db + 4 mázás (10. t. 2) + 4 kéz- zel formált (ld. 17. t. 1); tál (13. t. 1, 4, 8); ld. 2013: 11/ 2, 4); korsó (14. t. 3; ld. 5. t. 1; 2013: 13/1; ld. 2013: 12/7); fülek; korsónyak; fazék (14. t. 4; hombár; 8 fényes fekete + kelta-kora római (zs/9, 20, 22).	972 db: tál (3. t. 1-4, 7, 9, 12; 4. t. 4, 9; 2013: 2/1, 3, 7; ld. 2013: 2/1); korsó (5. t. 6-10; 2013: 2/ 9, 10; 2013: 4/1 - bekar- colt hullám; ld. 2013: 10/4); kancsó (5. t. 4-5; 6. t. 7); bögre (5. t. 1; 2013: 3/1, 3-6, 7, 10; ld. 2013: 3/7); fazék (6. t. 10; 7. t. 3, 4, 7, 9, 11; 8. t. 1-3, 5-8, 11; 9. t. 5-10; 2013: 2/11, 4/2, 3; ld. 6. t. 8); deformált fazékperem 2013: 5/4); bekarcolt hul- lámvonal 16 db (9. t. 1-4); fedő (ld. 2013: 4/4); fehér: 230 db, bor- dázott: 159 db, leányfalui típus: kb. 47 db	171 db: tál (3. t. 5; 4. t. 1, 3); korsó: szük- nyakú; fülek; pohár; fazék (6. t. 2, 9; ld. 7. t. 1-10); ld. 6. t. 8); fedő (ld. 4. t. 8); hombár + TS chiara 3 db (10. t. 1) + kevés kelta- kora római (zs/20, 22)	63 db + 5 db LK fazék: tál (2013: 16/1); bögre (2013: 16/ 4, 6); talp; LK fazék (17. t. 5, 7- 9). 4 simí- tott (2 fényes, fekete); 1 seprős	2-4. perió- dus, 4. csoport
2018.5.1.1-37. helyiség déli fele, kőalapozás körül, kevert, barna betöltés, 1993 (ld. még zs/12)	2 db (egy dörzstál, egy korsó)		12 db + 1 kézzel for- mált; (13. t. 2; 14. t. 1.)	4 db (4. t. 10)	27 db, 1 bor- dázott + 1 festett	1 db (17. t. 2.) + 1 LK talp; 1 simított	2. periódus, 2/3. cso- port
2018.5.2.1-36. fűtőcsator- na-betöltés, 1996 (ld. még zs/20-22)	5 db (1 tál, 4 korsó); 1 db szemcsés, kemény		7 db (+ 2 LK fényes, fekete)	19 db (ld. 3. t. 8; ld. 7. t. 10); 1 bordázott	9 db (ld. 7. t. 2) + 1 festett	1 + 4 LK (2 simított, fényes, fekete)	2. periódus, 3. csoport

Ny/1. helyiség (zs/lh. szám)	mázás (234 db + 1 máz- pettyes korsó)	besimított (37 db)	simított (293 db + 6 mázás, 18 kézzel for- mált/LK)	szemcsés, ke- ményre ége- tett/kavicsos (2322 db)	jól iszapolt (557 db + 4 db TS chiara + 3 festett)	kézzel formált (136 db + 18 LK)	periódus/ kerámia- csoport
23. északkeleti sarok, vörös agyagszint alatti égett fekete réteg + 25-27. nyugati fal melletti átvágás fal-korona szintjén, fekete égett réteg, lefelé paticsos, habarcsos omladék + 28-29. északi fele, égett réteg alatt lévő vörös paticsos, habarcsos omladék + 30: északi fele, felső köves omladék (1994) és északi fele, metszetfal, felső paticsos réteg, 2001 ⁸	15 db: 9 tál (10. t. 5, 6; 11. t. 2; ld. 2013: 9/6; 2015b: 3/1, 16/3); 5 korsó (2013: 10/6); dudoros fül (2013: 5/2); 1 fazék (szemcsés, bordázott, leányfalui típus: 2013: 11/1); 1 simított		14 db + 1 mázas + 6 kézzel formált. Tál (13. t. 3; ld. 2015b: 13/1; füles korsó; nagy edény válla; talp; 1 fényes, fekete	418 db: tál (3. t. 11; 4. t. 8; 2013: 2/2); pohár (2013: 2/12); korsó-fül; bögre (8. t. 10; 2013: 3/7; ld. 2013: 3/4); fazék (7. t. 10; 8. t. 9; 2013: 3/9; ld. 6. t. 3; ld. 7. t. 1-9; deformált perem (2013: 5/3); fedő (ld. 2013: 4/5); sárgásfehér: 100 db; bordázott: 113 db; leányfalui típus: 5 db; 1 db bekarcolt hullámvonal	8 db: tál (2013: 2/6); durva kidolgozású füles edény; talp	22 db: tál (ld. 2013: 16/1; bögre/fazék (ld. 17. t. 3, 4; ld. 2013: 16/4); fedő; 6 simított	2-3. periódus, 3. csoport
2018.5.4. Ny/1. metszetfal, felső omladék, 2001 (ld. még zs/30)	2 tál (2. t. 4; 10. t. 7-8)		1 db + 1 LK	3 db (ld. 6. t. 3); 1 fehér talp	4 db (ld. 6. t. 6) + 1 festett tál (10. t. 9)	3 db + 3 LK (egyik simított: 17. t. 1; ld. 17. t. 5.)	3/4. periódus, 3. csoport
2018.5.5. déli fele, legfelső agyagszint felett, 2001			1 db	2 db (ld. 6. t. 3); szalagfűl	1 db		3/4. periódus, 2. csoport
2018.5.6. déli oldal, metszetfal előtt, fekete, 1991	1 db korsó (bekarcolt hullám és bevagdósítás (12. t. 7)		1 db tál (13. t. 5)				3. csoport
24. keleti fal melletti tető-cserép-omladék, 1994			kora római	11 db: szalagfűl; 1 bordázott fazék (2013: 3/8)	3 db		3-4. periódus, 1/2. csoport
25-30: ld. zs/23-nál.							

OTTOMÁNYI KATALIN

ÚJABB ADATOK A VISEGRÁD-GIZELLAMAJORBAN FELTÁRT, KÉSŐ RÓMAI ERŐD
NYUGATI ÉPÜLETSZÁRNYÁNAK KERÁMIÁJÁHOZ

Ny/1. helyiség (zs/lh. szám)	mázás (234 db + 1 máz- pettyes korsó)	besimított (37 db)	simított (293 db + 6 mázás, 18 kézzel for- mált/LK)	szemcsés, ke- ményre ége- tett/kavicsos (2322 db)	jól iszapolt (557 db + 4 db TS chiara + 3 festett)	kézzel formált (136 db + 18 LK)	periódus/ kerámia- csoport
31. vörös agyag- szint feletti om- ladék, 1994	2 db: 1 dörzstál; 1 korsó (szemcsés, kemény, sárgás- fehér)		1 db + 1 kéz- zel formált	70 db: bögre/ fazék (ld. 7. t. 3, 11; ld. 8. t. 9; ld. 6. t. 8); sárgás-fehér 32 db (bor- dázott, nagy fazék, 2 leány- falui típus)	2 db (durva kivitel)	2 db (1 si- mított)	3. periódus, 3. csoport
32-33. Ny/l. helyiségtől északra, északi épületszárny , paticsomladék, magos réteg alatti barnás, kevert betöl- tés, 1994 ⁹ + 53. zacskó: középső rész, alsó padló felett, 1996	11 db (1 mázpöty- työs): 1 tál; 10 korsó (12. t. 3: benyomkodások; füles korsó, szalag- fűl); 1 szemcsés, kemény fül máz- pettyekkel	4 db: korsó (2013: 12/ 6); fazék (2013: 12/10: fényes, fekete); ol- daltöredéken ferde sávok, ill. rácsminta	18 db: korsó; talp (egyik puha, zsíros anyagú) kora római simított (zs/53)	168 db: tál (2. t. 2-3; 2013: 2/5: bekarcolt hullámvonal); korsó: 5. t. 3; ld. 2013: 3/10; pohár (6. t. 1); bögre (5. t. 2); fazék (6. t. 4, 8; ld. 7. t. 1-10); fedőgomb; 10 fehér, 10 bor- dázott	17 db	10 db	2-3. peri- ódus, 4. csoport
34. északi fele, nyugati fal mel- lett, padló alatt, 1994	5 db: 1 dörzstál (11. t. 5); 4 korsó (12. t. 8)		3 db + 1 LK	1 db: fazék (ld. 8. t. 6: leány- falui típus).	2 db	5 db + 1 LK, simí- tott fazék (17. t. 6)	(1)-2. pe- riódus, 2. csoport
zs/36: ld. zs/3- 5-nél.							
38-40. északi vége, falsa- rok -150 cm + 41-42. északi vége, padló feletti, ill. alatti réteg + 44-48. alsó padlószint feletti betöltés + 49: északi rész, „B” égett réteg, 1996 + 12 + 36. zacskó (ld. zs/3-nál)	19 db (3 mázpety- tyes): 8 tál (2013: 9/2, 8, 10; ld. 2013: 9/1, 6); 11 korsó: ép füles korsó (2013: 10/3); bordázott korsó, szemcsés, kemény, mázpetytes (5. t. 11; 2013: 7/6); 1 be- karcolt, beszúrkált díszítés	kora római besimított	43 db + 1 agyagmá- zas + 2 kéz- zel formált: tál (13. t. 6, 7; 2013: 11/2-4; ld. 13. t. 8); szűrőtál (4. t. 2: agyag- máz); pohár (14. t. 2; korsónyak (ld. 2013: 13/2); bögre (2013: 11/5); 3 fényes, fekete (egyik kf)	458 db: tál (3. t. 8; 2013: 2/4; ld. 2013: 2/1); korsó (5. t. 11: mázpetytes, bordázott; 2013: 2/8, 7/6; ld. 5. t. 1); ld. 2013: 2/8); pohár (2013: 3/2); bögre (ld. 5. t. 2; ld. 2013: 3/1, 4, 7); fazék (6. t. 3, 5- 6; 7. t. 1, 2, 5, 8; ld. 7. t. 3); ld. 8. t. 6); fedő (4. t. 7, 11); 2013: 4. kép 5); 1 fésűs díszí- tés (2. t. 5)	267 db (be- húzott pere- mű tál) + 1 db TS chiara kora római és kelta grafi- tos ¹⁰	11 db + 3 LK: bögre (2013: 16/6); fazék (17. t. 3, 4; 2013: 16/7); LK fazék (17. t. 8; 2013: 16/5, 8); 2 simí- tott (egy fényes, fekete)	1-2. peri- ódus, 3. csoport

Ny/1. helyiség (zs/lh. szám)	mázás (234 db + 1 máz- pettyes korsó)	besimított (37 db)	simított (293 db + 6 mázás, 18 kézzel for- mált/LK)	szemcsés, ke- ményre ége- tett/kavicsos (2322 db)	jól iszapolt (557 db + 4 db TS chiara + 3 festett)	kézzel formált (136 db + 18 LK)	periódus/ kerámia- csoport
2018.6.1.1. Nyugati épület- szárny paticsos omladék, IIb. ke- rámia, 1992. ¹¹		1 db: függő- leges sávok alatt hullám- vonal (15. t.)		8 db (3 perem és 5 oldal) ¹²			3. periódus, 4. csoport
43. és 50. alsó padlószint alatt és 52: alsó padló alatt, kelta réteg felett, 1996 ¹³ (Valentinianus érem)	1 korsónyak		2 db korai simí- tott	57 db: bögre (ld. 2013: 3/4); fazék (ld. 7. t. 1-10; ld. 6. t. 8)	24 db: kora római, kelta grafitos	8 db	1. periódus, 1. csoport
51. átvágás az alsó falkoroná- tól, -110 cm, 1996	2 db: 1 tál, 1 pohár	kora római besimított (háromszög minta)	kora római simított	87 db: tál (4. t. 6); fazék (ld. 7. t. 1-10; ld. 6. t. 8)	1 db korai szűrőtál, hombár, festett	3 db: fazék (ld. 2013: 16/4)	1. periódus, 1/2. csoport
53: ld. zs/32-33- nál							2. periódus
54. Ny/l. (déli oldal) metszet- fal előtti legalsó agyagos, habar- csos felületen, 1996	2 db: tűzdelt tál; ép korsó (2013: 10/7)			1 db behúzott peremű tál (ld. 2013: 2/1)			1. periódus, 1/2. csoport
55-58: ld. D/III. helyiség							
59: ld. zs/1.-nél							
60: ld. É/IIb. he- lyiség							
61. északkeleti rész, befalazott ajtó előtti felü- let, 1996 ¹⁴	1 db: füles korsó bevagdosásokkal (2013:10/8)						2. periódus, 2. csoport
62. északi fele, bejárat szint, 2002	6 db: tálak (ld. 10. t. 7-8)		(1 LK tál)	2 db: 1 sárgásfehér, 1 bordázott	8 db: fedő- hornyos perem	1 + 1 LK simított tál (2013: 16/2)	2-3. peri- ódus, 3. csoport
63. 1. sz. csator- nától északra, kőfelület, 1993 ¹⁵	3 db korsó (2 szem- csés, kemény)		2 db	20 db: 5 fe- héressárga (3 bordázott, 1 bekarcolt hul- lámvonal)	3 db		2. periódus, 3. csoport

1. táblázat: A Ny/1. helyiség kerámiaanyagának megoszlása lelőhely és kivitel alapján*

- * A 2013-ban közölt, eredeti cikkhez képest (Ottományi 2013: 1. táblázat) kihagytam az udvar nyugati feléhez (zs/19, zs/37), a D/III. helyiséghez (zs/55–58) és az É/IIb. helyiséghez (zs/35, zs/60) tartozó rétegeket. Benne maradtak a cikkben azok a korábban már részben közölt (esetleg szintén D/III., illetve É/II. helyiséghez tartozó) rétegek, ahonnan új leletanyagot mutatok be, és ezek összeillenek a nyugati épületszárny kerámiajával (pl. zs/1 + zs/59; zs/32–33 + zs/53). A darabszámok tehát most se fedik le teljesen a nyugati épületszárny kerámiamennyiségét.
- 1 Az első alkalommal felvett leletanyaghoz járultak újabb töredékek 2013-ban, amik új leltári számot kaptak. 2013.5.31.1–2: nyugati épületszárny délkeleti sarok (D/III. helyiség?) sötétbarna omladék, tetőcserepes réteg felett: beletárolva egy besimított és egy kézzel formált peremtöredék. 2013.5.16.1–14: 90/XII. szelvény, falkoronától 90–100 cm, paticsos omladék, 1991 (D/III. helyiség?) beletárolva 14 töredék, lásd Ottományi 2015b: 6, 59, 4. táblázat, 11. kép 1 (mázás), 13. kép 11 (simított), 15. kép 7 (kézzel formált), 14. kép 11 [besimított háromszögmintás edény (2013.5.31.1.+ 2013.5.16.6.)] valószínűleg egy edény a zs/1. 8 (14. tábla 6.) és a zs/59. (Ottományi 2013: 14. kép 3.) töredékekkel. Itt közlöm egyben az egészet, de valószínűleg valamennyi a D/III. helyiség kerámiaja (IIa kerámia csoport: besimított kerámia későbbi csoportja, hagyományos mázas és házi kerámia).
- 2 2018.5.3. nem új anyag. A már korábban felvett zs/2. zacskó kerámiaját leltároztam be 2018-ban (kivéve a lerajzolt tárgyakat, mert azok ki lettek emelve és nem kerültek vissza hozzám másodjára). Lehet, hogy ez is a D/III. helyiség
- 3 Újabb anyag a Ny/I. helyiség déli kőalapozás környékéről, agyagfelület felett, 1993: 3 mázas, közte egy dörzstál (17. tábla 3), 10 simított, egy téglaszínű korsóperem, 5 házi kerámia és két kézzel formált; esetleg ide tartozik a 2018.5.1. 1–37.: Ny/I. helyiség déli fele, kőalapozás körül, barna betöltés, 1994.
- 4 Innen nincs összeálló anyag, de ugyanaz a réteg, mint a zs/20–22. Összesen egy mázas tál, 3 szemcsés, házi kerámia (1 fehér, 1 bordázott) és 3 jól iszapolt házi kerámia volt benne.
- 5 A zs/46–47. zacskó anyagát már nem soroltam be ide (pedig zs/12 + 47 és zs/36 + 46 egyik kézzel formált és mázas edénye összetartozik: lásd Ottományi 2015a: Abb. 16. kép 3), miután összeillik zs/38–42, 44–49-el is. Lásd külön sorban.
- 6 D/III. helyiség, a bejárat mellett, az északi fal közelében, köves, agyagos felületből. Összeillik zs/3-al. Lásd Ottományi 2015b: 60, 4. táblázat: 9. kép 3 (vízszintes peremű, házikerámia-tál), 11. kép 11 (mázás tál bekarcolt hullámvonalal), 14. kép 3, 4, 6, 7, 9 (besimított töredékek, galléros perem, bikónikus tál stb., összeálló fazék: Ottományi 2013: 14. kép 7).
- 7 A válltöredékekről nem mindig dönthető el, hogy korsóhoz vagy fazékhoz tartoztak-e.
- 8 Innen nincs összeálló töredék, de ugyanaz a szint, mint a zs/28–30. Van benne két mázastál-töredék (behúzott peremű és vízszintes peremű csésze, egyik simított kívül), kb. tíz kézzel formált töredék (egyenes peremű fedő, behúzott peremű tál és kihajló peremű csésze).
- 9 Itt először nem volt egyértelmű, hogy a nyugati vagy északi épületszárnyról (É/IIb. helyiség) van-e szó. Előkerestem az eredeti zacskófeliratot újból, és a „Ny/I. helyiségtől északra, északi épületszárny ...” a jó olvasat. Tehát tévesen került bele a 2013. évi cikkbe. Azért közlöm ismét, mert egy besimított fazék összeillik a zs/53. anyagával (ami biztosan nyugati épületszárny), és vannak benne eddig publikálatlan töredékek is.
- 10 Valamennyi rétegben van kevés kora római (festett és téglaszínű behúzott peremű tálak, szürke, duzzadt peremű tál, korsó, bögre, hombár és zs/41-ben besimított hullámvonaldiszes töredék, zs/48-ban kelta grafitos töredék). Lehet, hogy É/IIb helyiség? 1992. VII. 28. a dátum a zacskón, de a naplóban nincs említve az anyag.
- 12 A besimított korsó kiemelve kiállításához. A zacskóban lévő többi töredék nem került még a kezembe. A restaurátor feljegyzései szerint volt még itt öt oldaltöredék ragasztva, továbbá három perem- és válltöredék (ragasztva).
- 13 Nem illik össze, de rétegtanilag ugyanaz. Kelta grafitos kerámia, sok simított, kelta szürke és hombártöredékek, festett kerámia.
- 14 Ásatási napló 1996. VII. 31: „A Ny/I. helyiség északkeleti részében mázas kancsó került elő, füle letörve, pereménél lefűrészelve.” Lehet, hogy zs/40-el azonos, mert az is az északkeleti falsarokban, az elfalazott ajtó előtti felület bontásakor került elő, de ott a mélységadat (–150 cm) is szerepel, ami az alsó padló szintje (1996. VII. 10.). A három, majdnem ép mázas (mázpettyes) korsó tehát egymás közelében került elő.
- 15 Sok, nagyon apró kerámatöredék. Apró üveg, fém és lenyomatos patics is került elő innen.

Kerámia – kiviteli mód¹⁴

Pannoniában, a 4. században megpróbálták helyi anyagból pótolni az egyre csökkenő mennyiségű import edényt. Fém-, üveg- és sigillatautánzatok születtek új technikák és díszítések alkalmazásával. Ilyen új technika az edények felületének mázazása, illetve fényesre simítása. A legkésőbbi változatokat bekarcolt és besimított mintákkal is ellátták. Sok kis műhely gyártotta helyben a mindennapi életben megszokott, sütés-főzéshez használt házi kerámiát, amelyeken ugyancsak feltűnnek a bekarcolt és bevagdossított díszítések a század végétől. A 3. században még gyakori festés a 4. század közepére már szinte eltűnik. A korongolt edények mellett a 4. század második felétől egyre nő a szerepe a kézzel formált és lassúkorongolt kerámiának.

A kerámiaanyag többsége a nyugati I. helyiségben – akárcsak az egész erődben – házi kerámia (kb. 80%), majdnem egyenlő arányban van mázas és simított kerámia (6,5–8%). Nagyon kevés, de változatos a besimított díszítésű anyag (1%), és aránylag sok a kézzel formált és lassúkorongolt edények száma (kb. 4%). A régebbi publikációban közölt adatok, ha szám szerint kicsit változtak is, de arányaiban ugyanolyanok maradtak.¹⁵

Import edény

A 4. századi Pannoniában már viszonylag kevés import kerámia található.¹⁶ Visegrád-Gizellamajor erődjében elsősorban észak-afrikai sigillata chiara-töredékek fordulnak elő, amelyek észak-italiai

közvetítéssel jutottak el a provinciába, a 3. század második felétől egészen az 5. század első feléig. A Ny/I. helyiségben négy sigillata chiara tál töredékei kerültek elő. Három a felső, köves omladékrétegből, egy pedig a padló feletti, illetve alatti rétegből (Zs/41–42). Valamennyi tunéziai gyártmány. Kettő Hayes 50 forma pereme és oldala (D típus), kora Kr. u. 320–380 között (zs/10). Hosszú életű forma, több műhely is gyártotta. A későbbi D-típus Karthago környékén készült. A harmadik egy Hayes 61 B formájú tál pereme és kis oldaltöredéke (zs/5; 10. tábla 1). Ez utóbbi forma Pannoniában az egyik legkésőbbi típus. Kora a 4. század második fele – 5. század első fele.¹⁷ Ugyanilyen táltöredék ismert az É/III. helyiség felső, köves-barna betöltéséből is (2013.14.1.34.).¹⁸ A Ny/I. helyiség negyedik sigillata chiara darabja egy kis, közelebbről meg nem határozható oldal-töredék (zs/11).

Házi kerámia (3–9. tábla)¹⁹**Forma**

A darabok többsége oldaltöredék és talp. Kevés a perem és az olyan jellegzetes töredék, amely alapján a forma megállapítható (kb. 12%). A tálak (37 db; 3–4. tábla) kb. egyharmada (30%) hagyományos római, behúzott peremű tál (11 db, ebből 4 db alávágott peremű fedőtál).²⁰ Másik része vízszintes peremű tál (15 db: 40%), amelyből hat darab a 4. század utolsó harmadában megjelenő, vállban megtörő típus.²¹ Hasonlóan későiek az S-profilú (6 db) és a bikónikus tálak (3 db).²²

■ ¹⁴ Az épületszárnyban található főbb edénytípusokat a keltezéshez szükséges irodalommal és analógiákkal a korábbi publikációkban már közöltem (lásd Ottományi 2015a–b; Ottományi 2020). Most a kiviteli módok és edényformák ismertetésénél csak a saját, régebbi cikkeimre hivatkozom és a legújabb irodalmat tüntettem fel.

¹⁵ A jelenleg közölt táblázatban 3 603 darab kerámia szerepel. 80% házi kerámia (2 879 db), 8,1% simított, 6,5% mázas, 4,3% lassúkorongolt és kézzel formált, 1% pedig besimított kerámia. Ehhez járul még 4 terra sigillata chiara és 3 festett kerámia (a kora római edények nem szerepelnek szám szerint). A mennyiségeket (Ottományi 2015a: 694, Tabelle 1) nem érdemes módosítani az új táblázat alapján, hiszen az egymással összeillő, déli és északi helyiségek anyagát is hozzáírtam (ha az még nem került közlésre); Ottományi 2015b: 16, 7–8. ábra (déli és nyugati épületszárny kerámiamegoszlása); Ottományi 2018a: 1. és 6. ábra (udvar); Ottományi 2018b: 4 (északnyugati torony); Ottományi 2018c: 2. ábra (É/I. helyiség); Ottományi 2020: Fig. 3.1 (É/III. helyiség).

¹⁶ Hárshegy–Ottományi 2013: 474–480, Map 1.

¹⁷ A meghatározásokat Gabler Dénesnek köszönöm; Visegrád–Lepencén került elő még egy, hasonlóan késői, Hayes 61 B formájú, észak-afrikai sigillata chiara-töredék (Gabler 2016: 141, Abb. 18, további irodalommal); Keszthely–Fenekpusztán Valens éremmel (Horváth 2011: 601); Hárshegy–Ottományi 2013: 478, 45. lábjegyzet; Modrijan 2011: 126–127, Pl. 64.4–6 (Dél-keleti-Alpok, 4. század vége – 5. század közepe).

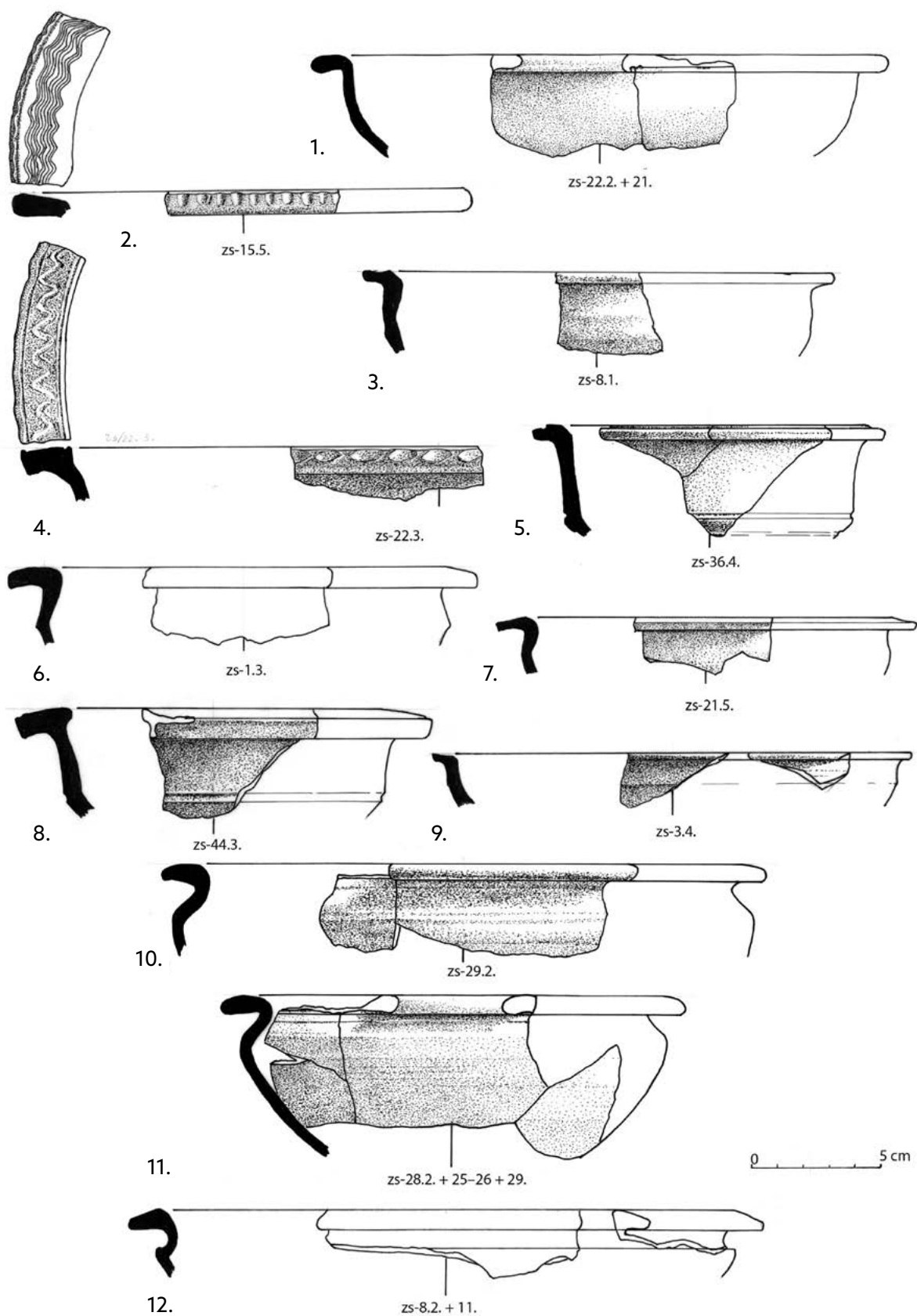
¹⁸ Ottományi 2020: 25; további kis, chiara-töredék az É/IIb helyiség nyugati felének omladékból.

¹⁹ Ottományi 2015a: 695–708, Abb. 2–6, Diagramm 2 (a 4. és 5. századi edényformák megoszlása), Diagramm 3 (a házi kerámia anyag szerinti megoszlása). A házi kerámia darabszáma csak hozzávetőleges, mivel igen sok jellegtelen oldal-töredék tartozhat esetleg egy edényhez, de ezeket csak akkor lehet megállapítani, ha összeillenek.

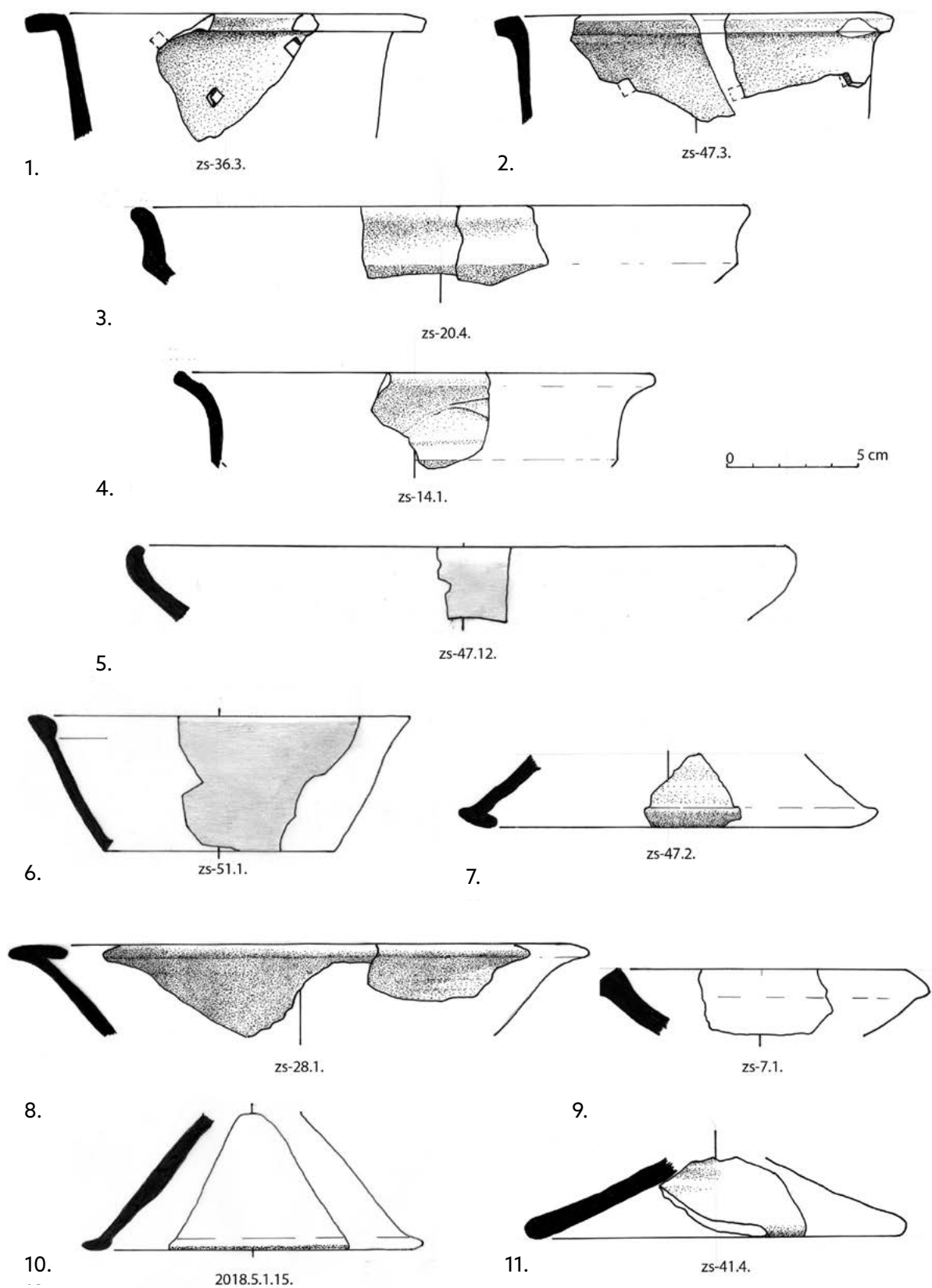
²⁰ Hagományos, behúzott peremű tálból kis peremtöredékek (zs/15, zs/17, zs/47: 2 db). Rajzolva: zs/20.3., 47.12. és 51.1. (4. tábla 5–6; 2015a: Abb. 2. 1, 695, 9. lábjegyzetben analógiák). Fedőtálak: zs/47 (2 db), zs/7.1. és 28.1 (4. tábla 8–9).

²¹ Vízszintes peremű tál (3. tábla 1–8): zs/3.3. (rövid perem, lehet szűrőtál is), zs/5 (2 db kis perem), zs/8.1., zs/15.5 (forma kérdéses, peremén hullámvonalköteg), zs/20 (forma?), zs/22.2 + zs/21, zs/22.3. (hullámvonal, forma?), 30.1. (talpas tál). Vállban megtörő tál: zs/1.3, 21.5, 33.2. (hullámvonal), 36.4., 44.3, 47.6. A kisebb peremek formája kérdéses (6 db); 3. tábla 7. és 9. táblához analógia: Ciglencéki 2000: Taf. 30.2–3.

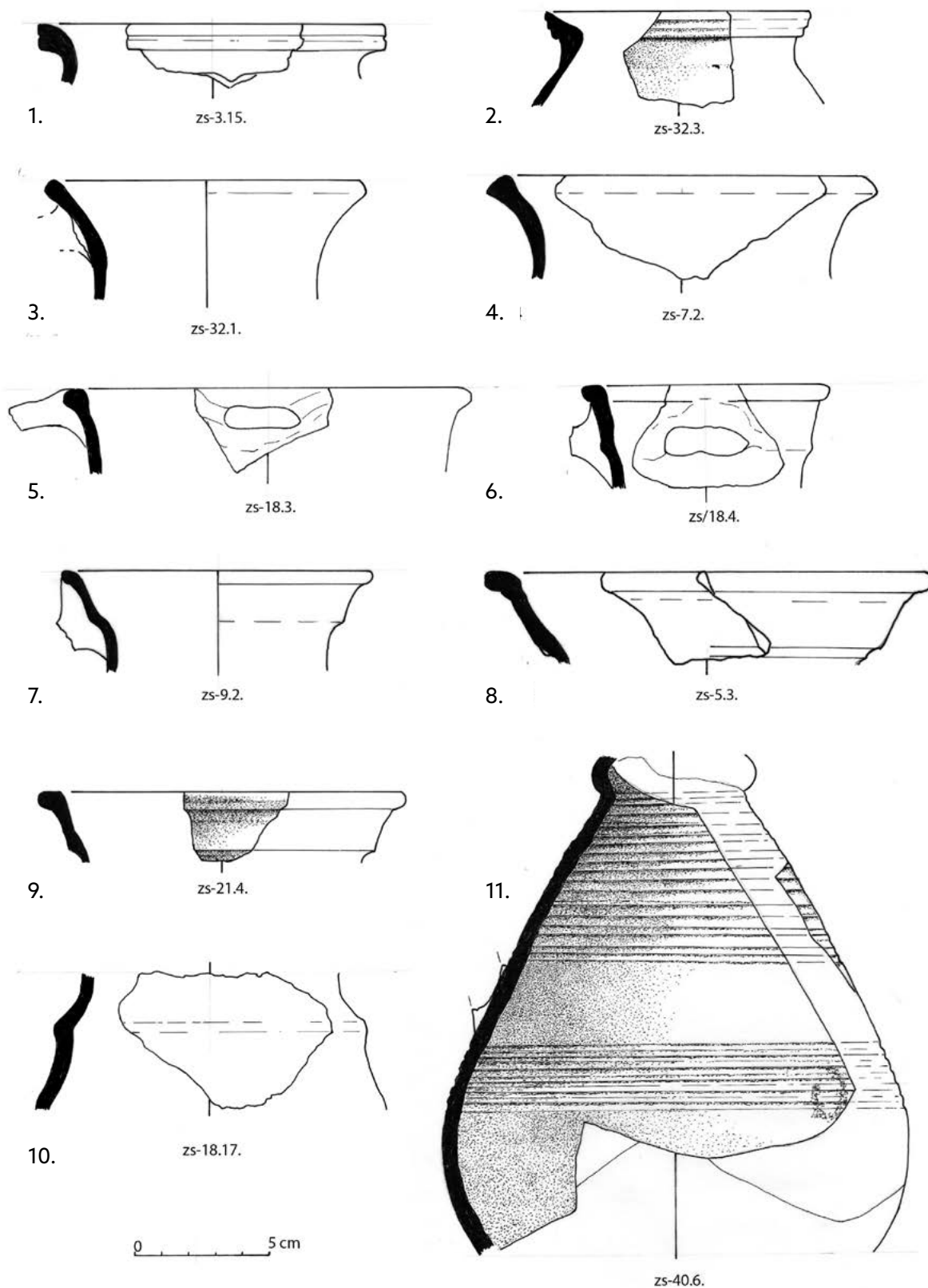
²² S-profilú tál (3. tábla 9–12): zs/3.4, 5.4, 8.2, 28.2, 29.1–2; Bikónikus tál (4. tábla 3–4): zs/5.5., 14.1, 20.4 (ez utóbbi lehet egyenes peremű, vállban megtörő tálforma is); Ciglencéki 2000: Sl. 82.9 (Gradec bei Prapetno).

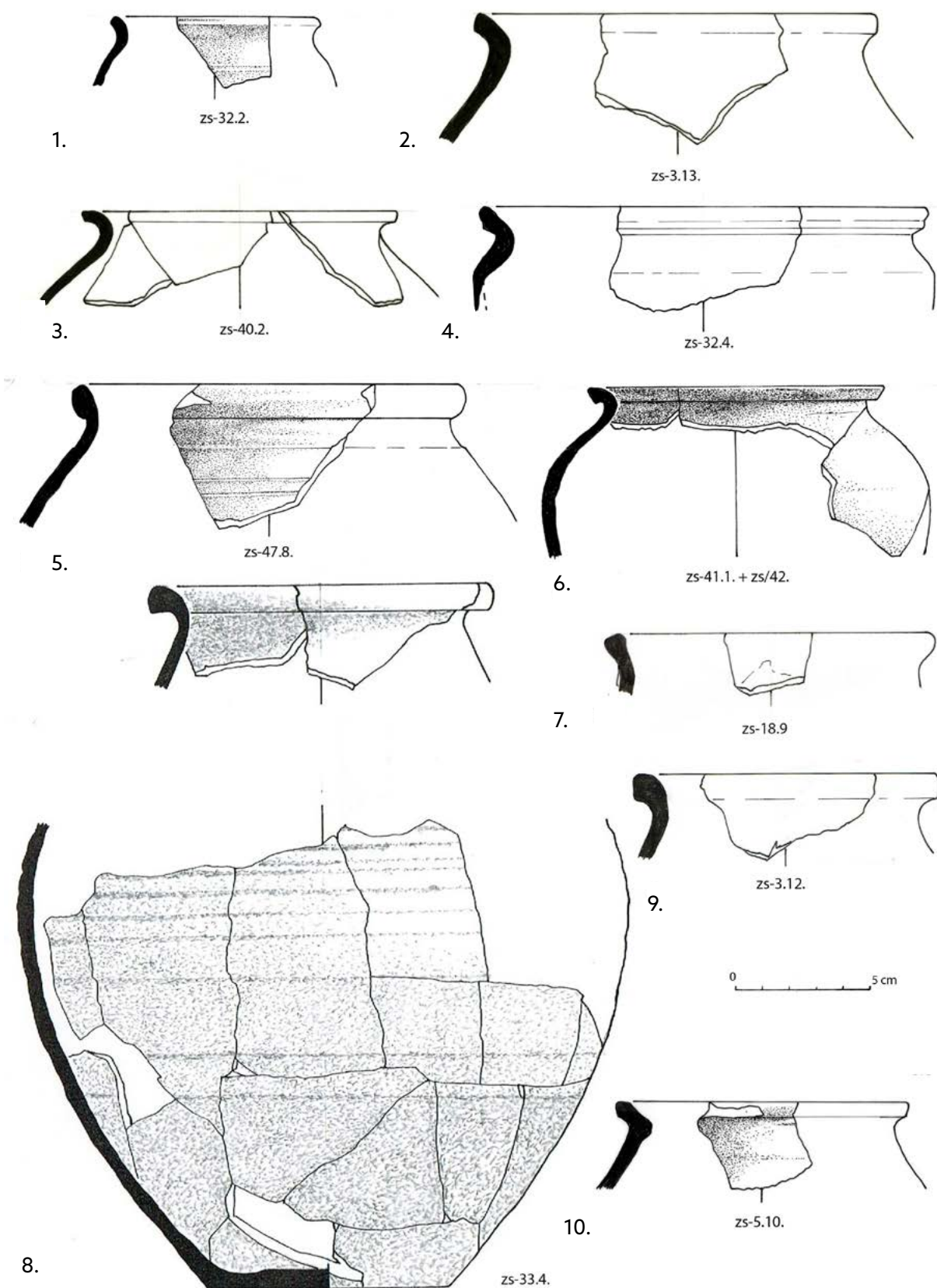
3. tábla: Házikerámia-tálak

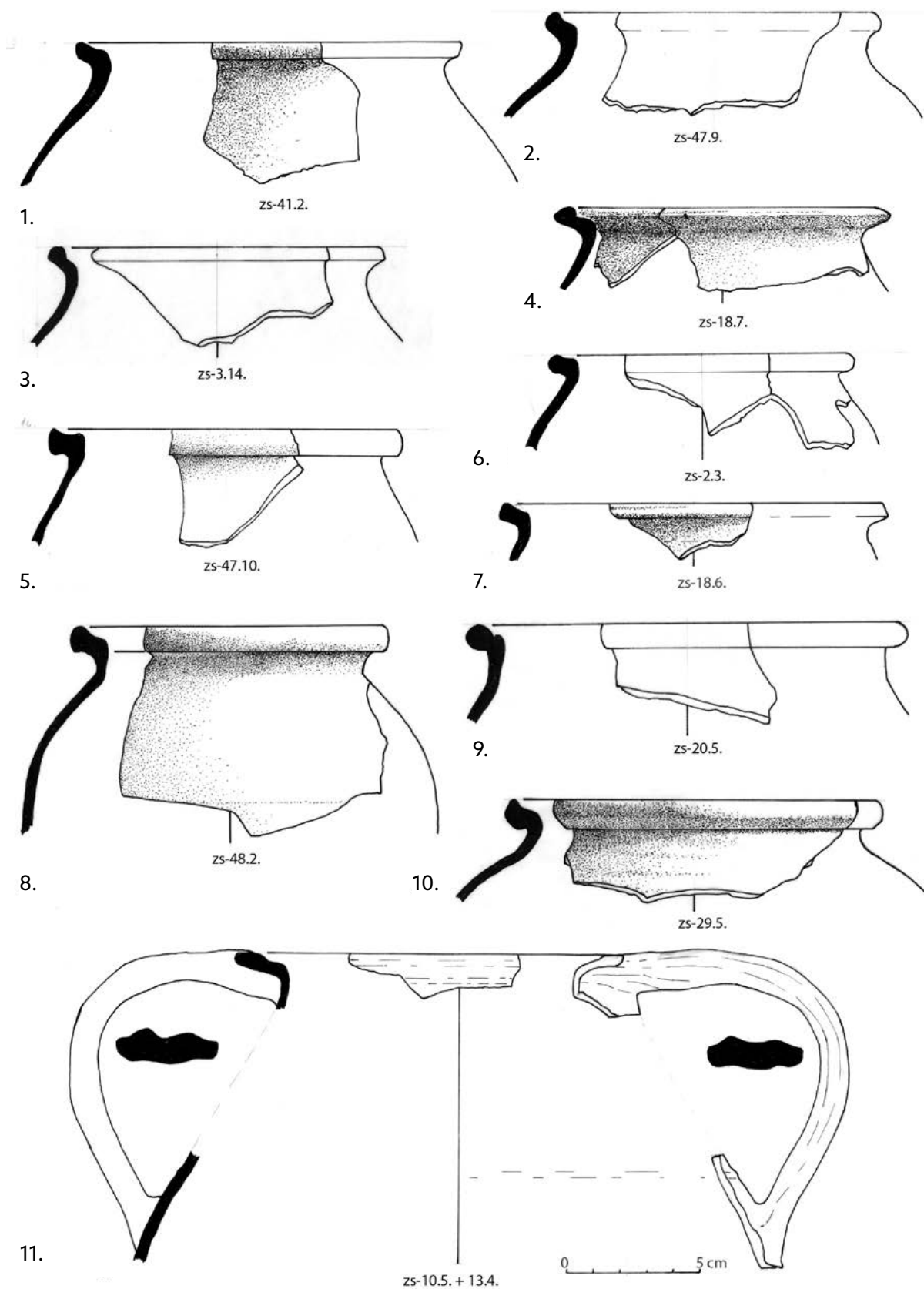
4. tábla: Házikerámia-tálak és -fedők

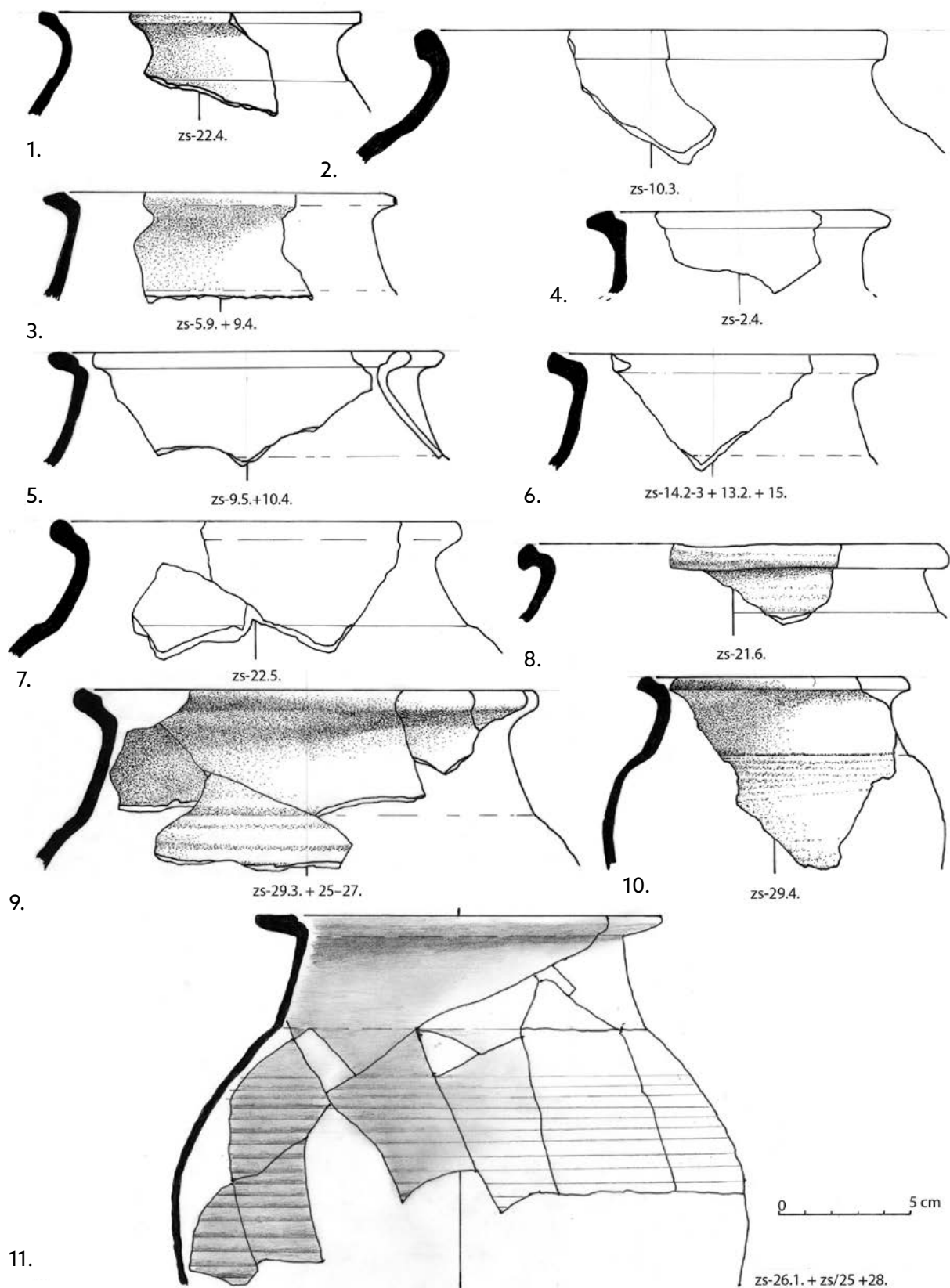
5. tábla: Házi kerámia-korsók és -bögrék

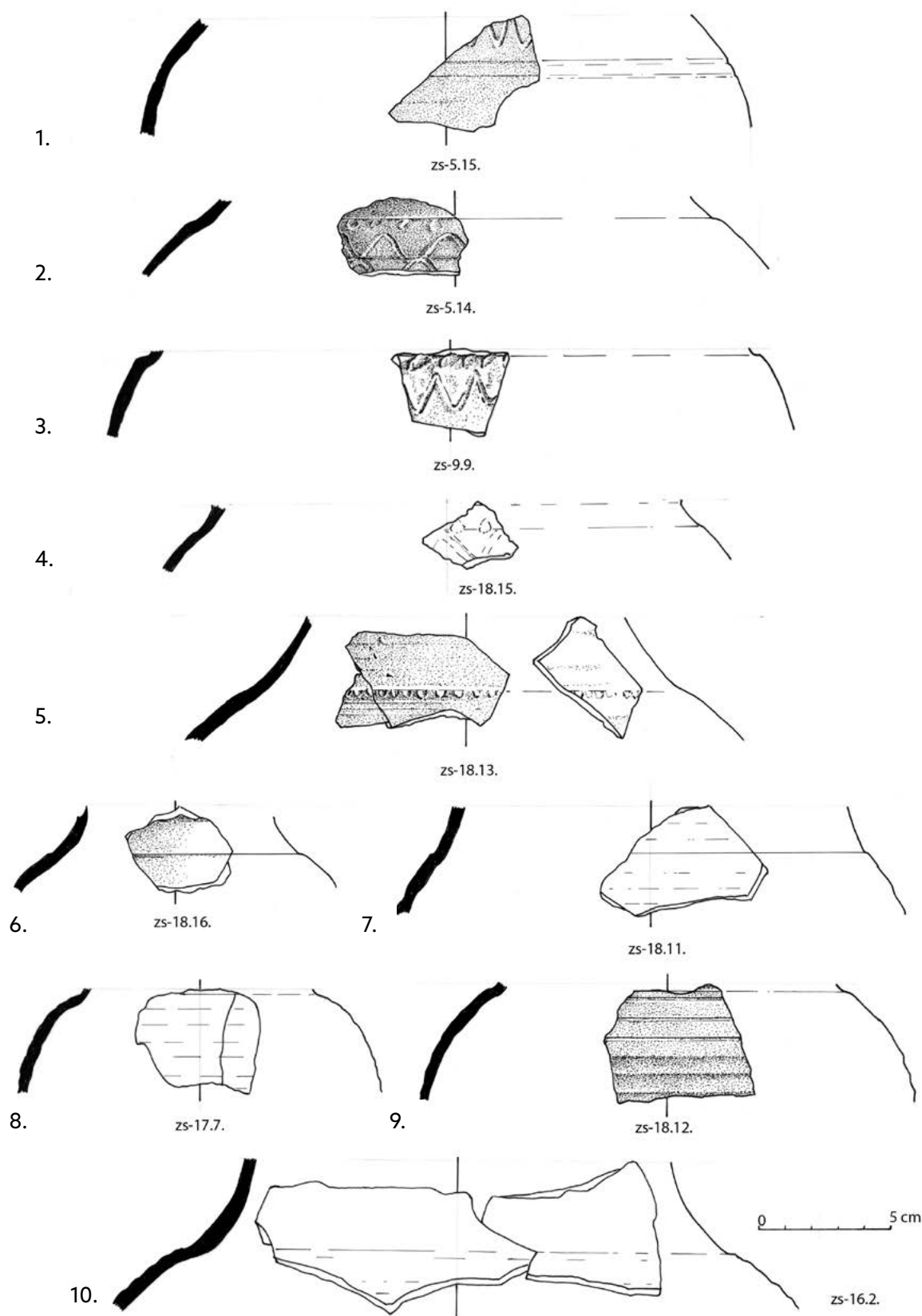
6. tábla: Házikerámia-, kihajló peremű bögrék és fazekak

7. tábla: Házikerámia-fazekak, fedőhornyos peremmel

8. tábla: „Leányfalui” fazéktípus

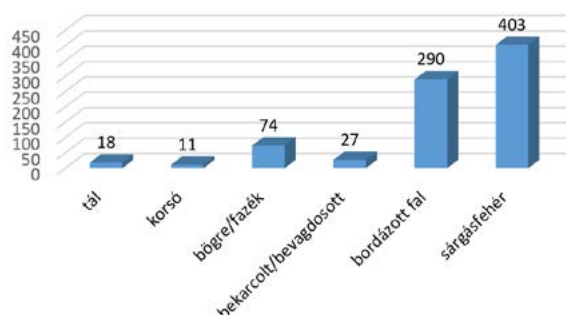
9. tábla: Díszített házikerámia-töredékek

Korábbi a 2–4. században folyamatosan használt szűrőtál (2 db, egyik agyagmázszerű bevonattal; 4. tábla 1–2).

Korsók (51 db; 5. tábla 3–11): a szokásos, 4. századi kihajló, tölcséres, kiöntős vagy egyenesen álló, tagolt peremű korszók és szélesebb szájú kancsók dominálnak (15 db).²³ Mellette viszonylag sok az új típusú, galléros peremű forma (10 db), amelyek többsége csak kis, díszítetlen perem, de a nagyobbak nyakán bekarcolt hullámvonal vagy benyomkodások is láthatók (2013: 2. kép 9, 11).²⁴ Gyakran csak a fülek maradtak meg (kb. 20 db). Egyedi forma a nyakpárnás, bordázott testű, mázpettyes füles korszó²⁵ és a leányfalui típusú, bordázott testű korszó (2013: 3. kép 10).

A bögrék pereme kihajló vagy osztott. A fazekak között a 4. században szokásos kihajló peremű edények többféle változata figyelhető meg (6. tábla).²⁶ Köztük két, deformált fazékperem (egyiknek a felületén vékony simítás és sűrű vonalkázásnyomok), amelyek a helyi gyártás bizonyítékai.²⁷ Van kevés osztott peremű fazék is, de az erőd anyagában a legtöbb a század közepétől, második felétől feltűnő fedőhornyos perem (7. tábla).²⁸ Némelyik felületét sűrű fésülés, vonalkázás borítja (2. tábla 5).²⁹ A formát tekintve legjellegzetesebb a század utolsó harmadától megjelenő úgynevezett leányfalui (vagy tokodi) bögre-, illetve fazéktípus (lefelé szélesedő nyak, kiugró váll), testén erős korongolásnyomokkal (8. tábla), gyakran bevagdosásokkal és bekarcolt hullámvonallal (9. tábla).³⁰ Ritkább forma a kétfülű fazék, amelynek ugyan a válla itt a Ny/I. helyiségben hiányzik (7. tábla 11), de az É/I. helyiségben kiugró vállal (leányfalui típus), ugyanilyen fehéresszürkére égetett kivitelben előfordul.³¹

Új típusú házi kerámia

1. ábra: A nyugati I. helyiség új típusú házi kerámiája (darabszám)

A pohár és a fedő (20 db) egyaránt kevés. Utóbbiak többsége alávágott peremű (16 db), amelyek részben lehetnek fedőtálak is (4. tábla 7–11). Jól iszapolt anyagból néhány hombártöredék is előfordul (2 db).

Számos analógia található a visegrádi edényekhez, elsősorban a Dunakanyar erődjeiben (Tokod, Leányfalu stb.), másrészt a limesmenti táborokban és belső erődökben.³²

Legkésőbbi csoport (kb. 20–24%)³³

A legkésőbbi anyagcsoport egyrészt színe és kivitele (sárgásfehér, szemcsés, keményre égetett), másrészt díszítése (bekarcolások, erős korongolásnyomok) és az új formák (kónikus alsó részű és bikónikus tálak, galléros peremű korszók, leányfalui fazekak) alapján különíthető el. Természetesen több 4. századi edényforma is megérhette még az 5. századot (például élesen alávágott peremű fedőtálak, fedőhornyos peremű fazekak stb.).³⁴

²³ Kihajló peremű kancsó 4 db (zs/5.7, 7.2., 18.3. és 9). Tölcséres perem 2 db (zs/18 és 32.1.). Egyenesen álló, tagolt perem 4 db (zs/18.3, zs/47: 3 db). Kiöntős perem 4 db (zs/40: 2 db, 44.4., zs/47). Szűk korszónyak 3 db (zs/10, 12, 31).

²⁴ Zs/3.8. (hullámvonal), 5.3., 6.1. (nagy méretű füles korszó), 9.2., 11.1. (nagy méretű, füles korszó hullámvonallal), 18.4, 18.7, 20, 21.1, 21.4.

²⁵ Ottományi 2015a: 713, Abb. 7.6; a késő antik amphorák teste hasonlóan bordázott (Modrijan 2011: T. 69.5, T. 70.5, T. 71.3, T. 72–73; Conrad 2007: Abb. 2.1080, Abb. 3.1097, Abb. 54.752. stb.).

²⁶ Kihajló perem 102 darab: ebből 5 pohár (zs/5, 30.2, 32.2, 40.3, 48), bögre kb. 20 db, fazék kb. 18 db, a többinél nem lehet különbséget tenni.

²⁷ Ottományi 2015a: Abb. 5. 3–4.

²⁸ Kb. 100 db. Fedőhornyos peremmel jóval kevesebb a bögre (9 db) és több a fazék (35 db).

²⁹ Ottományi 2013: 16. kép 8 (díszítése a lassúkorongolt edényekre hasonlít, de pereme alapján korongolt); Groh-Sedlmayer 2013: Figure 7 (Mautern, „Horreum kerámia”).

³⁰ Rövidebb nyakú változatához (8. tábla 8.) analógiákat a Keszthely-fenekpusztai erődben és az 5–6. századi kerámiában találunk (Horváth 2011: 623–624, Abb. 11.4); Bocsi 2012: 7a kép, 1/lb (Ordacsehi, 5. század első fele), 8b kép, 2/lc (Zamárdi, 5–6. század); Ciglenečki 2000: Sl. 122.4, Taf. 21.20; Modrijan 2011: 194, Tab. 4.2. (Type 8), T. 106.4–5 (Tonovcov) stb.

³¹ Ottományi 2018b: 6. kép 4; Tomka 2004: 391, Taf. 2.6 (Phase Ia: vállkiugrás nélküli fazékforma).

³² Lányi 1981; Ottományi 1991: 7–14; Gassner 2000: 244–246; Horváth 2011: 157–169; stb.

³³ Nem lehet pontosan kiszámolni, mert az egyes kategóriák (például fehér színű, bordázott felületű, leányfalui fazék stb.) gyakran fedik egymást, illetve kérdéses, hány edényhez tartoztak a töredékek; Ottományi 2015b: 48, 22–25. ábra (déli épületszárny).

³⁴ Sárgásfehér anyagból hagyományos római házikerámia-formák is készültek, amelyek kivitelük alapján ugyanilyen későiek lehettek. Például fedőtál (zs/28.1), kihajló peremű füles bögre, kancsó, fazék (5. tábla 4, 6. tábla 9, 10), osztott perem (zs/1, 2013: 3. kép 3), fedőhornyos perem (7. tábla 3–4), alávágott peremű fedő (zs/29) stb.

Mázás kerámia (10–12. tábla)³⁵

Mázpettyes töredékek

A mázas kerámia egy részén csak mázpettyek maradtak meg (9 db), amelyek közül a közepesen keményre égetett, vörösesbarna színű darabok (3 db) eredetileg is mázasok lehettek.³⁶ A szemcsés, keményre égetett töredékek viszont lehet, hogy a házi kerámiához tartoztak, és égetéskor került rájuk a megfolyt máz (6 db). Ilyen például a bordázott falú korsó, amelyet a házi kerámiaformáknál ismertettek (5. tábla 11). A mázas és házi kerámia közös égetésének, gyártásának bizonyítékai ezek a töredékek. Helyi gyártásra utaló rontott edény a nyugati I. helyiségben nincs, de a déli épületszárnyban előfordul.³⁷

Réteg

Rétegtanilag legkorábbi az alsó padló alatti feltöltésből előkerült zöldmázas korsónyak (zs/52), valamint a padló alatti és feletti rétegből származó, barna mázas dörzstál és zöldmázas korsótöredék (zs/41 + 42: 4 db). Ez utóbbiak már összeillenek az alsó padlószint feletti betöltés (zs/44–48), és az északi végén lévő –150 cm-nél jelentkező falsarok (zs/38–40) és „B” égett réteg (zs/49) anyagával. Ebbe az 1. kerámiacsoportba tartozik még az alsó falkoronától –110 cm-re lévő átvágás zöld mázas tál- és sárga mázas pohártöredéke is (zs/51). A fentiek alapján már az 1–2. kerámiacsoportban, az erőd építésétől kezdődően van mázas kerámia a 4. század közepén–második felében. Az alsó padlószint és a felette lévő feltöltés (2. csoport) edényeihez hagyományos római formák tartoznak: behúzott peremű tálak, dörzstálak, tűzdelt csészék, háromfülű és szűknyakú ép korsók. Ugyanakkor innen származik a bordázott testű, nyakpárnás, mázpettyes korsó is (5. tábla 11).

Ennek a 2. periódusnak az anyaga összeillik a két csatorna közötti feltöltés és az agyagszint alatti omladék anyagával (lásd zs/12 + 36; 10. tábla 3; 11. tábla 4).

A felső patics- és kőomladékban is dominálnak még a szokásos római formák (például 10. tábla 2; 11. tábla 2; 12. tábla 1, 4, 5. stb.), de már megjelennek az új típusú, kónikus alsó részű, vízszintes peremű tálak (10. tábla 6–9), a galléros korsóperem (12. tábla 2–3.) és a bevagdossított díszítés (10. tábla 4.). A dörzstálak pereme egyre rövidebb és madárcsörszerűbb lesz (például 11. tábla 3, 5),³⁸ sőt bekarcolt hullámvonallal is díszíthetik (zs/2).³⁹ Anyagukat tekintve itt tűnnek fel a keményre égetett, vékony falú, néha fehéressárgára égett vagy szemcsés anyagú edények.

Visegrád-Gizellamajor erődjében nincs olyan réteg, amelyből már hiányzik a mázas kerámia és csak a későbbi besimított edények, továbbá az új típusú házi kerámia fordul elő.⁴⁰ Az erőd pusztulási omladéka is tartalmaz igen nagy mennyiségű mázas anyagot.

Forma

Pereme elég kevés töredéknek maradt meg, tehát pontos formához kötni csak az edények egyharmadát tudjuk. Viszont a máz helye alapján már valamennyi töredéknél elkülöníthetők a belül mázas tálak (84 db, 36%)⁴¹ és a kívül mázas, nagy valószínűséggel korsóhoz köthető darabok (141 db, 60,3%).⁴² Ez utóbbiak némelyike bögre- vagy fazékforma is lehetett, például a kihajló, osztott peremű töredék (12. tábla 5) vagy a korongolásnyomokkal bordázott darabok. Vékony falú, pohárnak tartható perem mindössze három darab található (egyenesen álló vagy kihajló peremmel). Három, szinte teljesen ép korsó is előkerült a nyugati épületszárny alsó padlószintjéről (zs/40,

³⁵ Ottományi 2015a: 708–716, Abb. 7–10, 11.1, diagramm 4 (a tálformák százalékos megoszlása), diagramm 5 (mázszínek százalékos megoszlása). A táblázatban 235 darab szerepel, de ebben benne vannak a mázpettyes töredékek is; a mázas kerámiához lásd Cvjetičanin 2006; Horváth 2011: 602–606; Hárshegyi–Ottományi 2013: 489–499.

³⁶ Szemcsés anyagból: zs/9, 11 (3 db), 33 (fül), 40.6. (korsó) Közepesen keményre égetett: zs/11 (egyes peremű korsó), zs/45 (2 db). Valamennyi edénynek a külső felén volt mázpetty, tehát valószínűleg korsók (van köztük egy fültöredék is). A fentiek mellett előfordulnak olyan edények is, amelyekre kívül ráfolyt a máz, vagy csak máznyomok, foltok maradtak meg (12 db). Ezeket a mázas kerámiánál tárgyalom.

³⁷ Ottományi 2015c: 47, 11. kép 6.

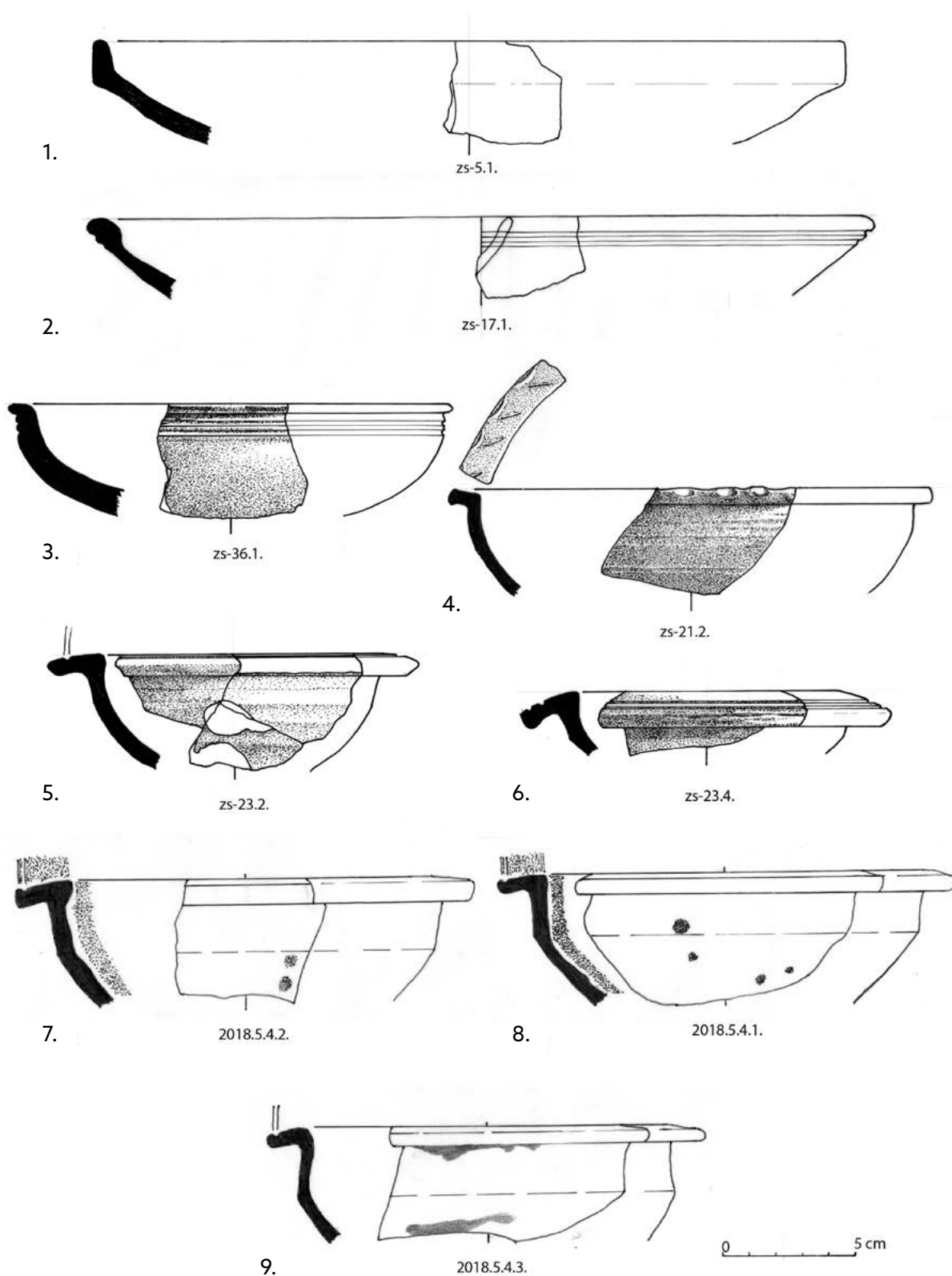
³⁸ Horváth 2011: 606–609, Abb. 5., Abb. 6.2–8; Kelemen–Merczi 2019: 143, 39. tábla 407–408, 40. tábla.

³⁹ Előbb készült a hullámvonal, és csak utána került rá a máz.

⁴⁰ Tomka 2004: 391, Phase 2–3 (Arrabona); Bocsi–Gallina–Somogyi 2016: 104 (késő római és germán jellegű, kevert leletanyag az 5. század közepén, ahol már csak egy darab mázfoltos töredék van a besimított kerámia mellett); Esztergomban hasonló a helyzet a visegrádihoz: a mázas és besimított kerámia többnyire együtt került elő (Kelemen–Merczi 2019: 145).

⁴¹ Behúzott peremű tál (6 db), vízszintes peremű tál (17 db), dörzstál (24 db), egyéb tál (38 db). A korábban közöltekhöz képest új típus a 10. tábla 3. edénye. Kicsit hasonló, félgömb alakú tálak Moesia és Dacia mázas edényei között találhatók (Cvjetičanin 2006: 46–47, LRG 55).

⁴² Ebből 49 biztosan korsó (perem, nyak, váll, fül) és 92 kívül mázas töredék. Van három ép korsó (és egy mázpettyes házi kerámia), kihajló peremű (7 db), osztott peremű (2 db), galléros peremű (2 db), tölcseres peremű (2 db) és nagyméretű korsó (2 db) -töredék, továbbá fülek (3 db).

10. tábla: Sigillata chiara (1), mázas (2-8) és festett (9) tálak

54, 61; 2013: 8. kép 1, 3–4). Gyakran összefüggés van a forma és a máz színe, illetve az anyag és a máz színe között.⁴³ Az erőd anyagában feltűnően sok a másodlagosan égett máz (45 db, 19%; 12. tábla 8), amelyeknek néha már az eredeti színét sem lehet megállapítani (24 db).

Legkésőbbi csoport (kb. 63 db, 2%)⁴⁴

Sárgásfehér szín: a legkésőbbi csoport sárgásfehér színű, szemcsés, keményre égetett anyagú edényein a máz mindig vékonyan felvitt, gyakran égett és kopott (49 db).⁴⁵ Nem borítja az edény egész felületét, néha csak máznyomok maradtak meg, vagy égett, lyukacsos a máz. A máz színe változatos: világoszöld (17 db), sötétzöld (16 db), zöld (10 db), zöldesbarna (3 db), égett (4 db). Általában a máz alatt szürke színű az edény, és a másik oldal égett fehérre.

Ilyen anyagból készült egy behúzott peremű tál (zs/10), három vízszintes peremű, vállban megtörő tál, egyiken bekarcolt hullámvonalak (zs/5, 5.2, zs/11; 2013: 9. kép 5) és nyolc darab belül mázas táltöredék. Korsó 29 darab (2013: 10. kép 2; 12. tábla 6.), ebből kettőnek bordázott a felülete (zs/5, 8), és van egy csavart fül is (2013: 10. kép 5). Egy pohár (zs/6) és négy bögre vagy fazékforma sorolható még ide. Ez utóbbin belül kettő kiugró vállú, leányfalui típus (zs/9; 2013: 11. kép 1), három bordázott falú töredék (zs/9, 10, 25.1).

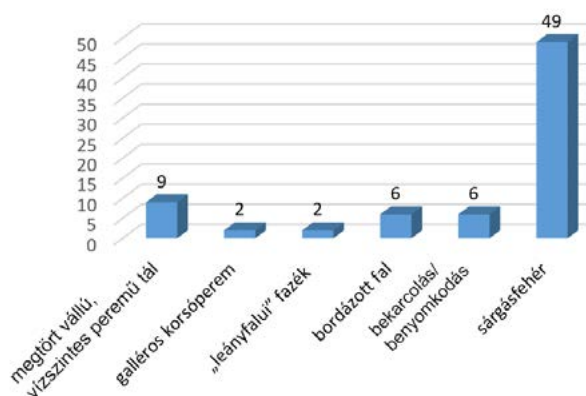
Szemcsés, kemény anyag: nem fehér, hanem szürke vagy vörös színben készült még további hét tál, köztük egy dörzstál, ami bizonyítja, hogy ezt a hagyományos római formát az erőd fennállásának végéig használták.⁴⁶ Sok korsó is ilyen anyagú (22 db), köztük egy galléros peremű (12. tábla 2.) és egy mázpettyes edény (5. tábla 11). Továbbá egy bordázott falú, talán bögre- vagy fazéktöredék (zs/18).

Forma: a legkésőbbi, új formák a megtörő vállú, vízszintes peremű tálak (9 db), a galléros peremű

korsók (2 db) és a leányfalui, kiugró vállú fazekak (2 db).⁴⁷ Szín, anyag és díszítés alapján néhány hagyományos forma is tovább él még ebben az időszakban.

Plasztikus díszítés: a mázas kerámián alkalmazott bekarcolt hullámvonal, beszúrkálás, bevagdosás ugyancsak a késői csoportra jellemző.⁴⁸ Réteget tekintve Gizellamajorban a legalsó padlószint, illetve csatornaszint felett (zs/44.1, 21.2.), valamint a felső paticsomladékban (2018.5.6.1.) és habarcsos omladékban (2018.5.3.1–2) fordul elő. Vízszintesen kihajló tálperemeken (3 db; 10. tábla 4) és korsók vállán (2 db; 12. tábla 7.) találkozunk velük.⁴⁹ Anyaguk keményre égett, de nem szemcsés és nem fehér színű. Korongolásnyomokkal való bordázás öt oldaltöredéken és egy leányfalui fazékon (zs/25.1) fordul elő. Valamennyi fehér színű, és a felső omladékból származik. A mázpettyes korsó felületét mélyebb bordák és bekarcolt vonalak díszítik (2013: 7. kép 6).

Legkésőbbi, mázas kerámia

2. ábra: A mázas kerámia legkésőbbi csoportjába tartozó edények (darabszám)

⁴³ Részletesebben Ottományi 2015b: 33, 14–15. ábra.

⁴⁴ Ha ide számoljuk a szemcsés anyagú (nem fehérre égett) töredékeket (30 db) és a mázpettyes, bordázott korsót is, akkor már 94 db (40%).

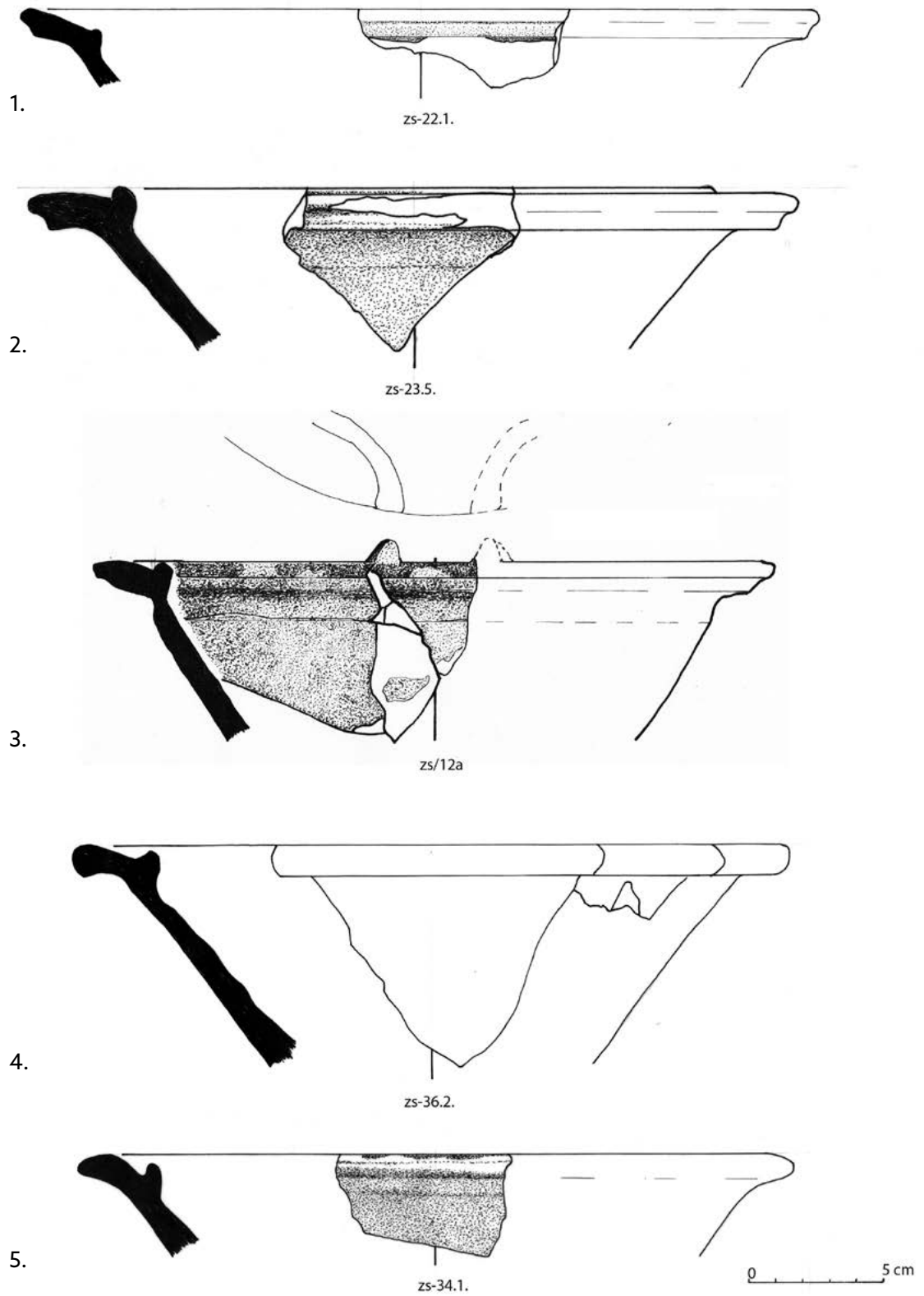
⁴⁵ Tokodon a legkésőbbi edények gyengén mázazottak, és a máz világoszöld színű (Kelemen–Merczi 2019: 143).

⁴⁶ Iža–Leányvár a Ny/I. helyiség mázas dörzstálaihoz (11. tábla 4–5) hasonló edények a Valentinianus utáni rétegekből kerültek elő (Švaňa 2014: 271, Fig. 3.1a, 1c).

⁴⁷ Részletesebben: Ottományi 2015a: 712–714.

⁴⁸ Cvjetičanin 2006: LRG 27c, 42, 71a, 74b (tálak), LRG 100, LRGgapp 9 (korsó), LRG 172–173 (6. századi fazék); Horváth 2011: 609, Abb. 4. 1, 5; Ciglenečki 2000: Taf. 10.6 (Tinje, mázas); Švaňa 2014: 275, Fig. 4.4a, Fig. 6.1–4 (Valentinianus után – 5. század eleje); Conrad 2007: Abb. 8.1004, 1005, 1149. (B–C fázis: 4. század 2. fele – 5. század közepe).

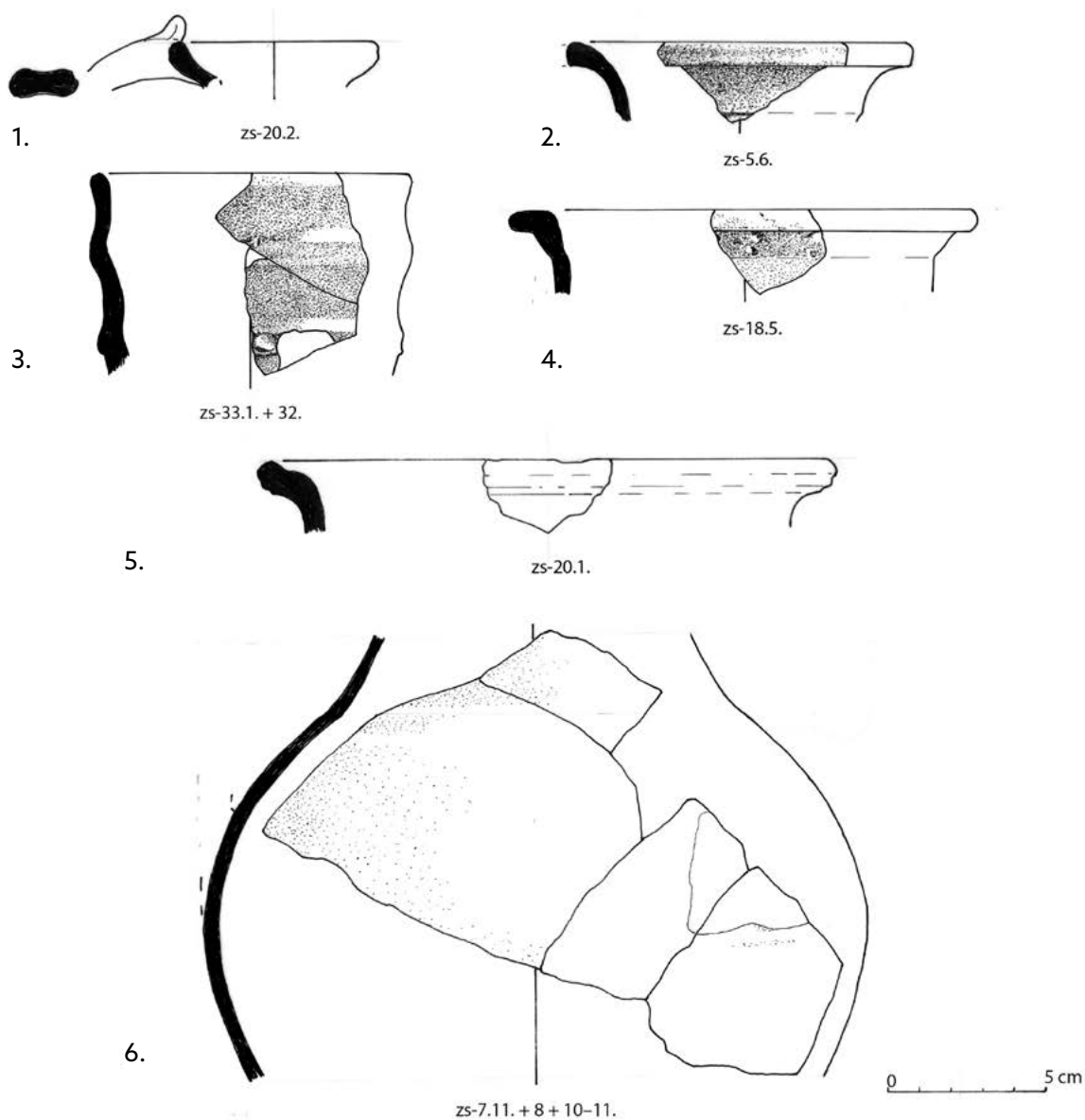
⁴⁹ 2018.5.6.1. korsó vállán lévő díszítéshez hasonló (bevagdosás alatt bekarcolt hullámvonal) látható a délnyugati saroktorony egyik korsótöredékén is (Ottományi 2015b: 30, 19. kép 4). A 12. tábla 3. korsóján talán kör alakú benyomkodás kezdődik. Hasonló horpasztások mázas kerámián eddig csak az északi épületszárnyban kerültek elő (Ottományi 2015a: 712–713, Abb. 7.4; Ottományi 2020: Fig. 6. 2).

11. tábla: Mázas dörzstálak

OTTOMÁNYI KATALIN

ÚJABB ADATOK A VISEGRÁD-GIZELLAMAJORBAN FELTÁRT, KÉSŐ RÓMAI ERŐD
NYUGATI ÉPÜLETSZÁRNYÁNAK KERÁMIÁJÁHOZ

12. tábla: Mázas korsók

*Simított és besimított kerámia (13–16. tábla)⁵⁰**Edényformák*

A most közölt darabok között új tálforma nincs. A rézsútos peremű tál (13. tábla 3.) előzményeit a középső császárkori festett edények között találjuk.⁵¹ A simított felületű kerámiában van két új korsó- (esetleg pohár-)perem (14. tábla 1–2). Egyik galléros perem vízszintes simítással, a másikon függőleges simítás.⁵² Egy szűknyakú, tölcseres korsóperem és egy kihajló fazékperem (vállán vízszintes simított sáv) sorolható még a közöletlen töredékek közé (14. tábla 3–4). Mindkettő hagyományos, római forma, amely a 4. században máshol is gyakori.⁵³ A besimított korsók és fazekek alsó fele is összefüggően, többnyire vízszintesen simított. Ha nincs minta a töredéken, nem dönthető el, mintásan díszített volt-e az edény.⁵⁴ Ugyanez a helyzet a simított peremekkel is.⁵⁵ A besimított rácsmintával díszített lapos talpak, ha belül volt a minta, akkor tálhoz tartozhattak (zs/1),⁵⁶ ha viszont kívül, akkor inkább fazéktalpak lehettek (14. t. 10).⁵⁷

A besimított válltöredékek esetében nem derül ki mindig, hogy korsó- vagy fazékformához tartoztak-e. Díszítésük hullámvonal, rácsminta, háromszög, esetleg egyedi motívum (a minták felismerését a töredékek kis mérete is akadályozza). A legtöbb egyedi motívum a köves omladé-

rétegben volt (zs/3, zs/9). (14. tábla 9; 16. tábla 6–8).⁵⁸ E válltöredékek anyaga és kiviteli módja nagyon hasonló (lásd IV. csoport).

Kiugró vállú nagy fazék (leányfalui típus?): kérdéses, hogy két, hasonló formájú és nyakán függőleges sávokkal díszített fazék van-e, amelyből a kisebb változatn nincs (14. tábla 6.), a nagyobb méretűn pedig van a válltörés alatti sávban besimított háromszögminta (az edény hasa vízszintesen, összefüggően simított). Rétegét tekintve a tetőcserép feletti omladékból (zs/1) és a paticsos omladékból (zs/59. és D/III. h.), vagyis a 3–4. periódusból származik.⁵⁹

Lassúkorongolt korsó: egyedi típus az északi rész paticsos omladékból származó, félig megmaradt korsó. Pereme egyenesen záródik, rajta szalagfűlindítás nyoma, nyaka lefelé szélesedik, felületén függőleges, besimított sávok. Vállán, a kiugró borda alatt két sávban besimított hullámvonalak (15. tábla). Lassúkorongolt kivitele és a peremből induló, felhúzott szalagfüle (amelynek csak nyoma maradt meg) egy olyan jellegzetes korsócsoporthoz kapcsolja, amely a 4–5. század fordulóján tűnik fel a limes menti és belső panonai erődökben, mint barbár jellegű kerámia.⁶⁰ Anyaga vörösesbarna, jól iszapolt, nem keményre égetett. Ezeket a lassúkorongolt edényeket nem valószínű, hogy a gyorskorongolt edények gyártására szakosodott mesterek készítették.

■ 50 Ottományi 2015a: 716–730; a túl kisméretű töredékeket, amelyeken csak függőleges (zs/1, zs/5) vagy vízszintes (zs/6.7) vonalak, illetve sávok, esetleg rácsminta van, nem rajzoltam le, így ezek csak a táblázatban és a statisztikában szerepelnek. Problémát okoz, hogy nem láttam egyben kiterítve az egyes épületszárnyak anyagát, így néha nehéz megállapítani az egy edényhez tartozó töredékeket. Sajnos a méret sem segít mindig, mert ilyen kis daraboknál nehéz teljes pontossággal megállapítani az átmérőt.

51 Kelemen-Merczi 2019: 120, 5. tábla 47 (tokodi gyártmány).

52 Hasonló besimított, galléros korsóperem például Csengersima-Petea lelőhelyről (Gindele-Istvánovits 2009: Taf. 61.8., 5–6. fázis, Abb. 53);

53 Gassner 2000: 237, Abb. 196; Groh-Sedlmayer 2002: Taf. 36.662 (Mautern, 6. periódus).

54 Például a felső köves omladékból (zs/4) van egy nagyméretű korsó több simított töredéke (8 db), egyik helyen kicsit nyomott, mintha fül alatti rész lenne. A zs/6. köves omladékból előkerült egy lapos talp, simított felülettel és ugyanannak az edénynek két rácsminta töredéke. Ez volt a 2013. 13. kép 2. számú kétfülű, besimított rácsminta korsónak a talpa, bár nem illettek össze a töredékek. Ugyanennek a korsónak vízszintesen simított alsó töredékei és rácsminta darabjai a zs/9. zacskóban voltak.

55 Ottományi 2015a: Abb. 13.1. (galléros peremű korsó a felső köves omladékból).

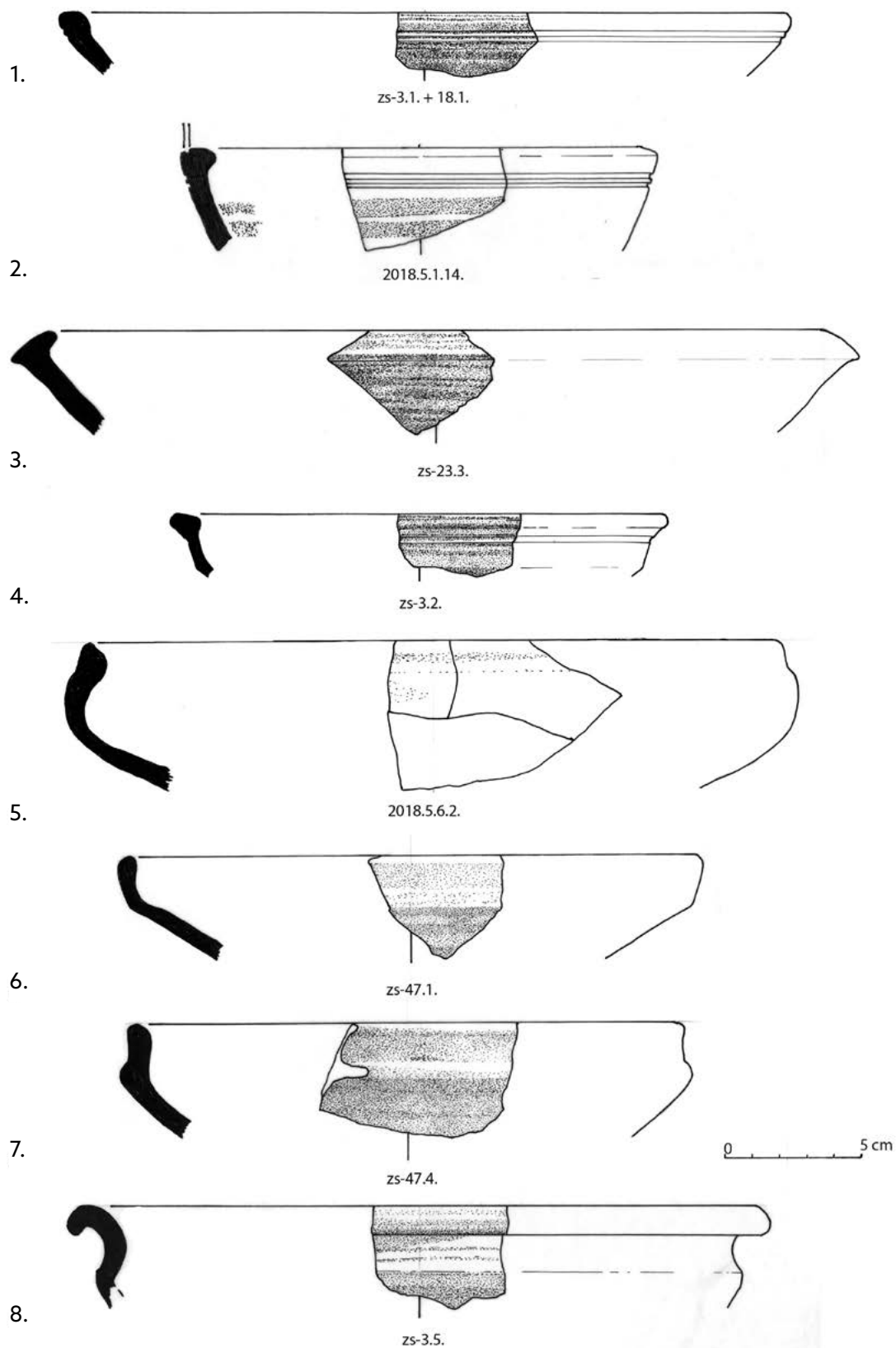
56 Ottományi 2015a: 722, Abb. 14. 9.

57 Ottományi 1991: Taf. 39.16 (fazék); Horváth 2016: Abb. 1. 9, 12 (bögre), Abb. 8.7 (tál).

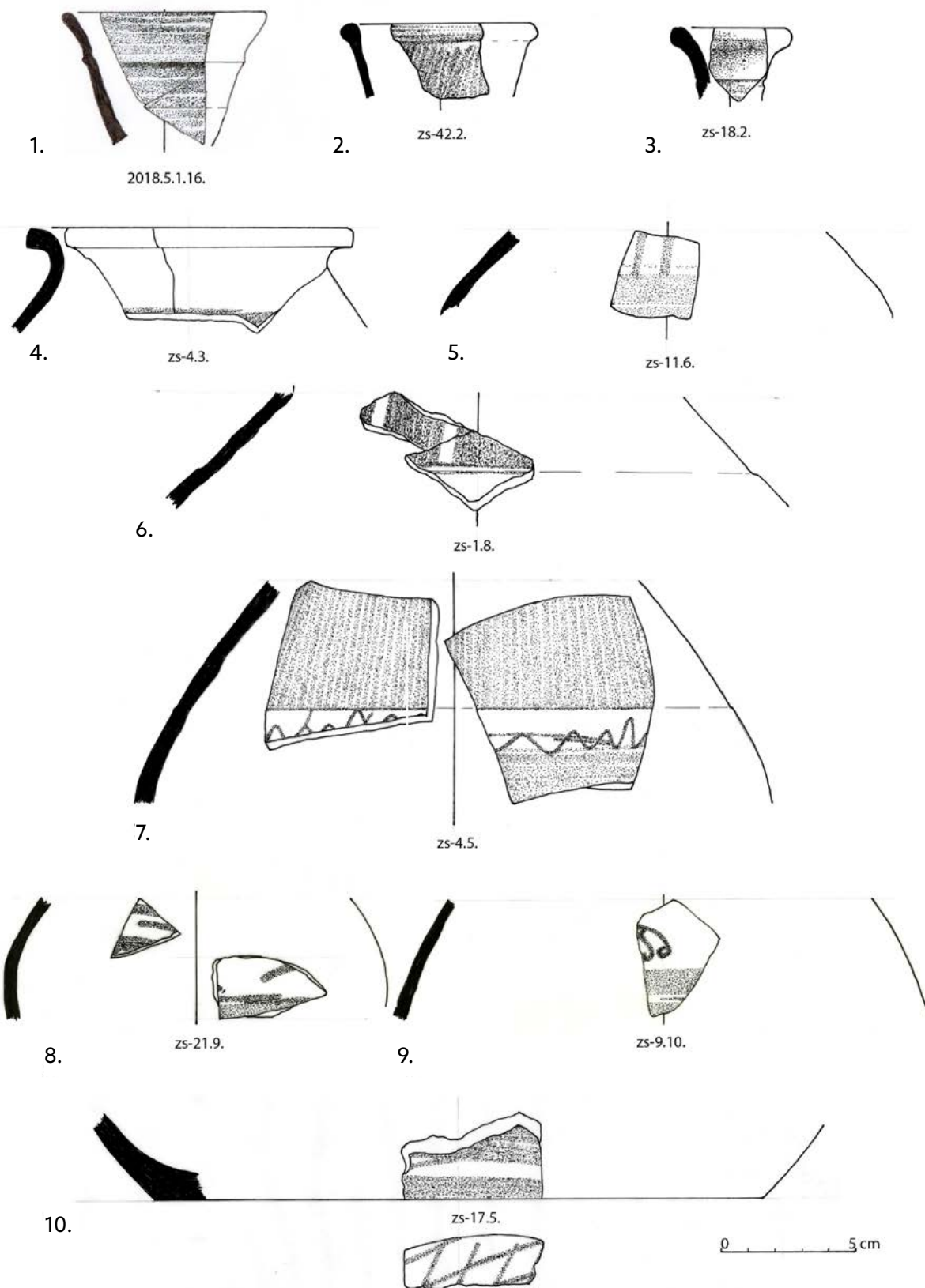
58 Ottományi 2015a: 728, Abb. 14. 4–7. A sűrű, vízszintesen futó hullámvonalakkal kitöltött murgai motívum (2013: 14. kép 4) analógiáit szarmata és gepida területen is megtaláljuk (Masek 2018: 26. tábla 15; Grumeza 2016: pl. 16.4. Vršac-Crvenka); az árkádíves besimítás (2013: 14. kép 7) analógiáit késő szarmata edényeken fedezhetjük fel (Masek 2018: 143, 113. tábla 2, 156. tábla 1).

59 zs/1.8.: kiugró vállú fazéktöredék, nyakán függőleges sávokkal, de a vállkiugrás alatt a hasán nincs minta (lá: 22,5 cm). zs/1.7.: ugyanolyan formájú, kiugró válltöredék, vékonyvonalas háromszögmintával a vállkiugrás alatt. Összeillik az ugyanolyan mintájú zs/59. = 20132.5.31.1. töredékkel (Ottományi 2013: 14. kép 3). Ez utóbbi összeillik a D/III. helyiség nyaktöredékével (2013.5.16.6.), amelyen a zs/1.7. darabhoz hasonló függőleges sávok vannak a válltörés felett, de alatta ott van a háromszögminta is (lá: 24,5–28 cm). Két összeillő töredéknél is két különböző átmérőt lehetett kiszámolni (tehát ez nem mérvadó). Lásd Ottományi 2015b: 43, 14. kép 1. Közepesen keményre égetett szürke színű (az egyik edény világosszürke, a másik sötétebb szürkére égett).

60 Horváth 2016: Abb. 2. 1, Abb. 7. 3–10 (a forma nem hasonlít, csak az egyenes peremből induló szalagfűl és a kivitel).

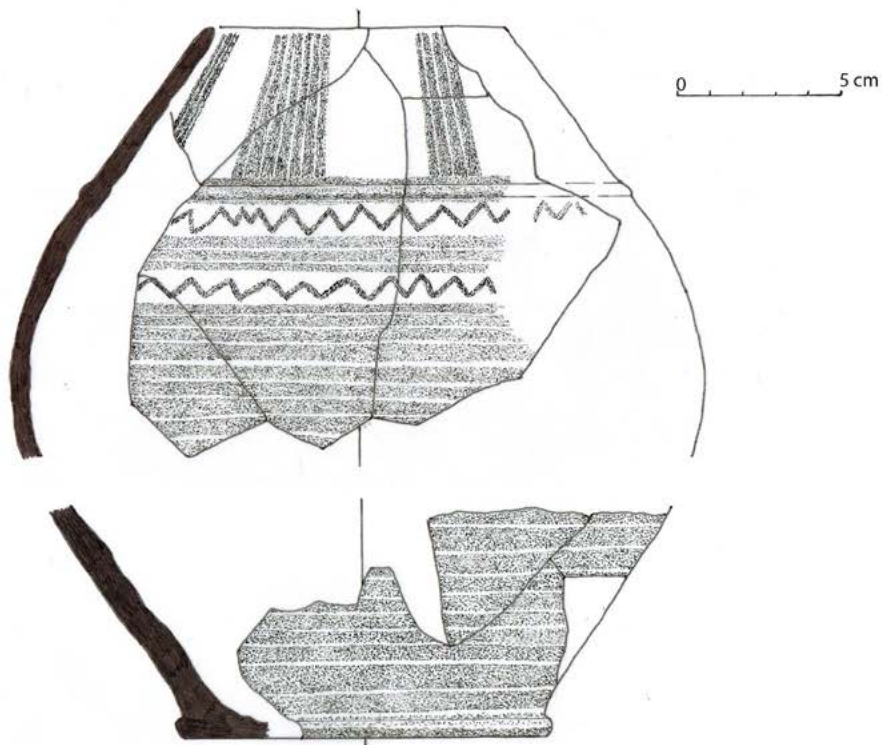
13. tábla: Simított tálak

14. tábla: Simított és besimított díszítésű korsók és fazekak

OTTOMÁNYI KATALIN

ÚJABB ADATOK A VISEGRÁD-GIZELLAMAJORBAN FELTÁRT, KÉSŐ RÓMAI ERŐD
NYUGATI ÉPÜLETSZÁRNYÁNAK KERÁMIÁJÁHOZ

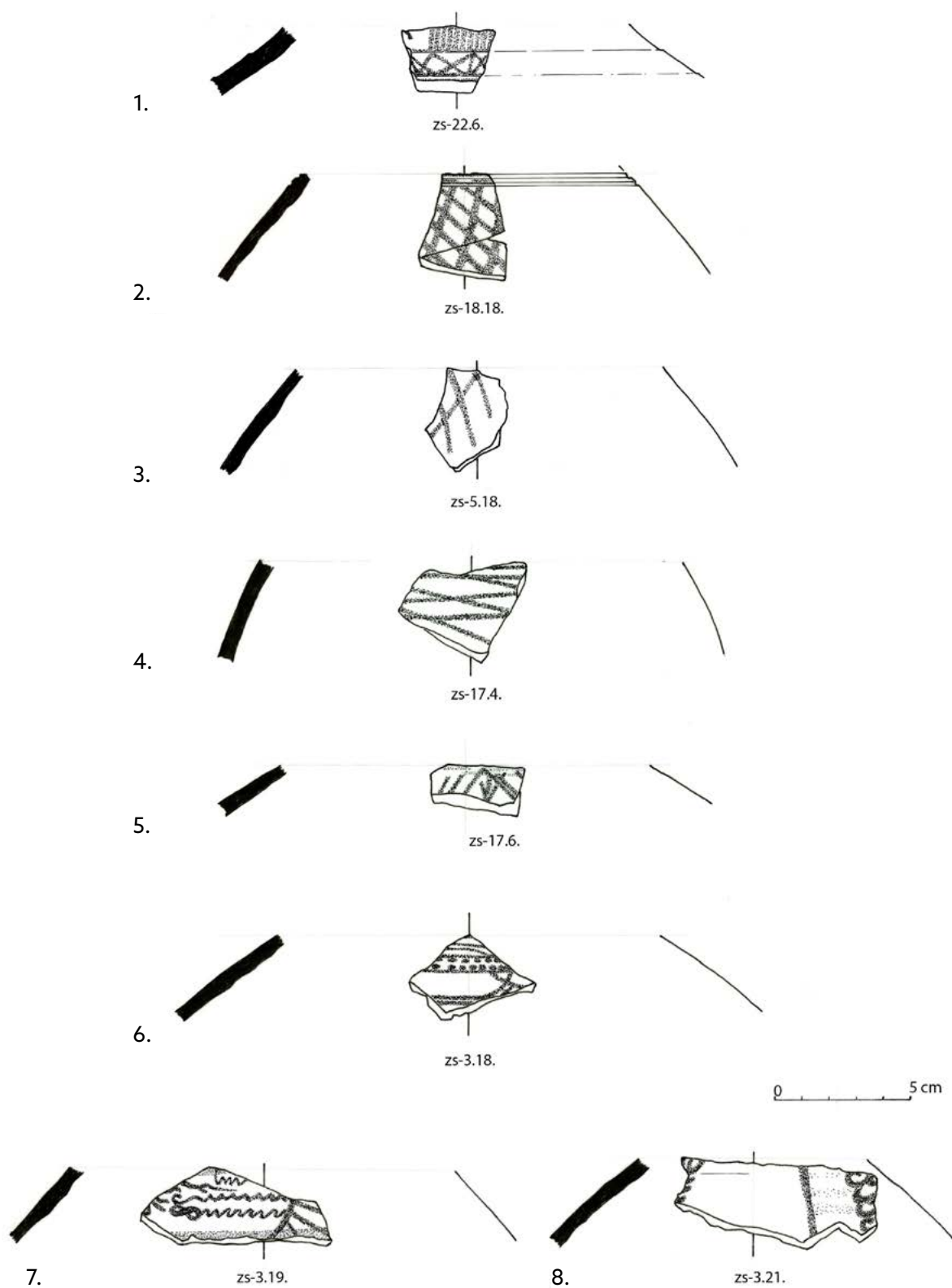
1.

2018.6.1.1.

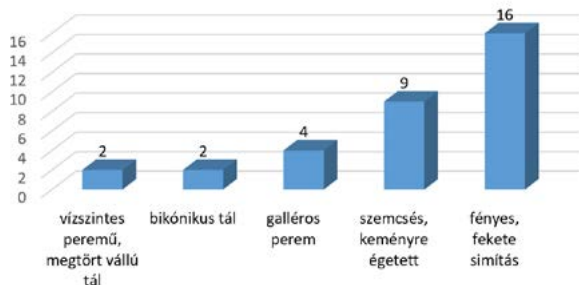
2.

15. tábla: Besimított díszítésű, lassúkorongolt korsó

16. tábla: Besímitott díszítésű oldaltöredékek

Legkésőbbi, simított kerámia

3. ábra: A simított felületű kerámia legkésőbbi csoportja (darabszám)

Talán idegen eredetű, barbár fazekasok gyártmányai.⁶¹ Simított felülettel lassúkorongolt és kézzel formált tálak (vagy csészék), valamint fazekak is készültek (17. tábla 1–2, 6; 2013: 16. kép 2).⁶² Végigtekintve a simított és besimított díszítésű edényformákon, megállapíthatjuk, hogy a bikónikus tálakat, a galléros peremű korsókat és a fent említett, lassúkorongolt korsót kivéve valamennyi megszokott római forma. Ugyanakkor a készítmény technikában (például lassúkorongolás), a besimítás módjában (például fényes, fekete simítás) már felfedezhetők idegen hatások.⁶³

Besimítás módja, anyag, szín⁶⁴

Anyaga és kivitele alapján több csoportba oszthatjuk a besimított edényeket. Mint látni fogjuk, gyakran ugyanazokból a rétegekből különböző minőségű besimított kerámia kerül elő, tehát nem annyira időrendi, mint inkább műhelyek (mesterek) közötti különbségekre utal az eltérő kivitel. Kivéve a fényes, fekete besimítást, mert az többnyire a legkésőbbi edényeken fordul elő.⁶⁵

I. csoport: Nem keményre égetett, jól iszapolt, szürke színű (10 db).
A nem keményre égetett anyagú töredékek színe többnyire szürke, néha barnásszürke (2 db). Anyaguk jól iszapolt, esetleg apró kavicsos vagy lyu-

kacsosra égett (4 db). A besimítás fényes, anyaggal egyszínű és vékonyvonalas. Mindössze két esetben vastag vonalas, ebből az egyikben fényes, fekete besimítás látható. A minták változatosak: hullám, zeg-zug, rács és egyedi motívumok egyaránt előfordulnak közte, gyakran sávokba rendezve. Római korsók, bögrék és fazekak, valamint új típusú bikónikus tál és galléros peremű korsó egyaránt található e csoportban. Több simított felületű edény is ide tartozik, például bikónikus tál (2013: 11. kép 4).

II. csoport: Közepesen keményre égetett, jól iszapolt, szürke színű (15 db).

A visegrádi besimított edények nagy része közepesen keményre égetett szürke (11 db), ritkábban barnásszürke (3 db) színű. Jól iszapolt, néha apró kavicsos vagy az égetéskor kipattogzott kavics nyomában lyukacsos felületű (3 db). A besimítás fényes, anyaggal egyszínű, ritkán sötétebb (3 db), és csak két esetben fényes, fekete (zs/3.9, zs/5). A függőleges vonalak és a rácsminta a leggyakoribb, bár néhány egyedi motívumrészlet is feltűnik.

A 14. tábla 7. edényének vállán a szabálytalan, besimított hullámvonal később készült, mint a felületi simítás, és, bár kihagytak neki egy matt sávot, mégis összevissza kanyarog és ráfut a már simított felületre. Római formájú korsók, fazekak és egy bikónikus tál tartozik ide, díszítésük többnyire sávokba rendezett. A legtöbb töredék a felső omladékból származik, bár már az alsó padló feletti betöltésben megjelenik (zs/21, 53).

IIa. csoport: Közepesen keményre égetett, apró kavicsos anyagból, feketésszürke színű (1 db).

III. csoport: Közepesen keményre égetett, vörösesbarna színű (2 db).

Ehhez a vörösesbarna (törése szürke vagy foltosan szürke) színű, közepesen keményre égetett, vastag vonalas besimítású csoporthoz elsősorban nagyméretű korsók és fazekak tartoznak (15. tábla).⁶⁶ Besimításuk fényes és több sávba rendezett (függőleges sáv alatt rács vagy hullám). Anyaga és kivitele nagyon hasonlít a D/III. helyiség néhány edényéhez, bár a besimítás módja

⁶¹ Szarmata területről ismerünk hasonlókat (Horváth 2016: 76).

⁶² A fényes, fekete simítású töredékek közül öt darab kézzel formált vagy lassúkorongolt; Horváth 2011: 639–641, Abb. 14.5.

⁶³ Hasonló eredményre jutott a szarmata kerámiában Masek Zsófia is. Bár a helyi előállítás nem bizonyítható, de a számos jellegzetes szarmata edényforma alapján valószínűleg helyben készült a besimított kerámia az alföldi szarmatáknál. A készítmény technikában ugyancsak keveredik a régi és az új, idegen eredetű fazekas hagyomány (Masek 2011: 267–268). Ottományi 2015a: 728–729.

⁶⁴ A hun kori fekete kerámiát részletesebben lásd Masek 2011: 252–268.

⁶⁵ Esetleg ide sorolható az előző csoportba tett, barnásszürke színű, de vastag vonalas, két sávba rendezett, hullámvonalakkal díszített bögre is (53.1. + 32.7.). Lásd még Ottományi 2015a: 729, Abb. 12. 9. (zs/5, 8. stb.).

nem mindig egyforma.⁶⁷ Az északi épületszárny besimított edényei között is előfordul vöröses-barna, nem keményre égetett korsó.⁶⁸ Egy műhely gyárthatta őket; másfajta égetéssel készültek, mint a szürke színűek.

IV. csoport: Keményre égetett, apró kavicsos anyagú, sötétszürke színű töredékek (6 db).

Az egyedi motívumokkal díszített korsó- vagy fazékvallak többsége ebbe a csoportba tartozik. Jellegzetesek a szabálytalan, sűrű, vízszintesen vagy függőlegesen futó, egymásba hurkolódó vagy egymást keresztező hullámvonalak, simított sávokkal keretelve vagy függőleges vonalakkal osztva (például 16. tábla 1, 6–8). Színük sötétszürke, keményre égetett, apró kavicsos, csillámos anyagból készültek. Besimításuk enyhén fényes, vékonyvonalas, anyaggal egyszínű. Ezek a felső, köves omladékból származó töredékek (zs/3, zs/6).

A simított felületű edények között is vannak ilyen, keményre égetett darabok (2013: 11. kép 3).

V. csoport: Szemcsés, keményre égetett, szürke színű, besimított edények (3 db).

A házi kerámiához hasonló, szemcsés, keményre égetett anyaguk alapján ezek a töredékek a besimított kerámia legkésőbbi csoportjába sorolhatók. Egyedi motívum és rácsminta található rajtuk (keretelve). Tölcséres peremű korsó és nagyméretű korsó- vagy fazékformák tartoznak ide. A két csatorna közötti feltöltésben, a paticsomladékban és a felső köves omladékban egyaránt megtalálható. Ugyanazon rétegekben fordul elő, mint a nem keményre égetett, fényes, fekete simítású töredékek (lásd zs/32 + 53), tehát a különböző anyag és kivitel jelen esetben nem időrendi, inkább műhelybeli különbségeket jelent. Simított felülettel mindössze kilenc töredék készült szemcsés anyagból. Egy galléros peremű, murgai korsótípus felületén is elsimítás nyomai látszódnak (5. tábla 10).

2.1. táblázat: Nem keményre égetett, besimított díszítésű töredékek (I. csoport)

lh. (zacskó)	minta	szín, anyag	forma	besimítás minősége	tábla száma
1.6	függőleges vonalak a vállán, alatta vízszintes sáv a hason	világosszürke, nem keményre égetett	korsó válla	anyaggal egyszínű, bv: 0,2 cm	14. t. 5.
3.7.	hullámvonal a galléron, alatta vízszintes simítás	világosszürke, (1–2 lyuk), nem keményre égetett	galléros korsó pereme	fényes, kicsit sötétebb, vékony vonalas, bv: 0,2 cm	2013: 12/7
5.18	rács	sötétszürke, nem keményre égett	korsó válla	fényes, egyszínű, vékony vonalas, bv: 0,1–01,5	16. t. 3.
6.3	nyakon cikcakk, vállon rács	szürke, nem keményre égett, csillámos	bikónikus tál	egyszínű, vékony vonalas, bv: 0,1 és rács 0,2 cm	2013: 12/2

■ ⁶⁷ Ottományi 2015b: 45, 12. kép 4. (B/2. vörös égett omladék: besimított hullámvonal felett, függőleges sáv) és 14. kép 10 (szürkés agyagszint felett: galléros peremű korsón murgai motívum). Ezeken az edényeken a függőleges sávok szélét egy bemélyített vonal emeli ki, ami a nyugati helyiség edényein nem fordul elő.

⁶⁸ É/III. helyiség (Ottományi 2020: Fig. 9. 4: kapunyílástól délre, paticsból, murgai motívum).

OTTOMÁNYI KATALIN

ÚJABB ADATOK A VISEGRÁD-GIZELLAMAJORBAN FELTÁRT, KÉSŐ RÓMAI ERŐD
NYUGATI ÉPÜLETSZÁRNYÁNAK KERÁMIÁJÁHOZ

lh. (zacskó)	minta	szín, anyag	forma	besimítás minősége	tábla száma
8.5 + zs/9 + 10.12.	egyedi: függőleges választóvonalak egyik oldalán sűrű vízszintes hullám, másik oldalon hurkok sora	barnásszürke, nem keményre égett	fazék válltöredéke	fényes, egyszínű, vékony vonalas	2013: 14/4
17.5	talp külsején rács, oldalán, kívül-belül vízszintes sávok	sötétszürke, apró kavicsos, csillámos, nem keményre égett	talp	fényes, sötétebb, bv: 0,2 cm	14. t. 10.
17.6	vízszintes vonalak alatt rács vagy háromszög?	sötétszürke, apró kavicsos, csillámos, nem keményre égett	fazék válltöredéke	fényes, egyszínű, vastag vonalas, bv. 0,3 cm	16. t. 5.
20.7	lapos rács	világosszürke, nem keményre égett	korsó vagy fazék töredéke	fényes, egyszínű	ld. 16. t. 4.
22.6	egyedi: függőleges vonalak (sáv?) alatt egymást keresztelő hullámvonalak (rács?)	világosszürke, nem keményre égett	fazék válltöredéke	egyszínű, vékony vonalas	16. t. 1.
53.1 + 32.7.	vállán két sávban cikcakk minta (sávba rendezve), peremén vízszintes simítás	barnásszürke, csillámos, lyukacsos, nem keményre égett	bögre pereme	fényes, fekete, vastag vonalas	2013: 12/10.

2.2. táblázat: Közepesen keményre égetett, besimított kerámia (II. csoport)

lh. (zacskó)	minta	szín, anyag		forma	besimítás minősége	tábla száma
zs/1	függőleges vonal	szürke		oldal töredék	bv: 0,2 cm	
1.7 + 59.1 (2013.5.31.1.) + 2013.5.16.6. (D/III)	(függőleges sávok alatt) háromszög a vállán, alatta vízszintes simítás	sötétszürke, közepesen keményre égetett		fazék, kiugró vállal (esetleg egy edény 1.8. töredékkel)	fényes, sötétebb, vékony vonalas	2013: 14/3; 2015b: 14/11.
1.8.	függőleges sávok a nyakán	világosszürke, közepesen keményre égetett		fazék, kiugró vállal	fényes, kicsit sötétebb	14. t. 6.

<i>lh. (zacskó)</i>	<i>minta</i>	<i>szín, anyag</i>		<i>forma</i>	<i>besímítás minősége</i>	<i>tábla száma</i>
3.6	függőleges vonalak két sávban (hasán és vállán), alatta simított		világosbarna, törése szürkés, közepesen kemény, csillámos	bikónikus tál	fényes, egyszínű, vékony vonalas, bv: 0,1–0,15 cm	2013: 14/1
3.9	függőleges vonalak	szürke, közepesen kemény, csillámos		függőleges peremű, szűknyakú korsó	fekete, fényes	2013: 12.5.
3.16–17	alul ferde sávokból álló háromszögminta (?), felül ívek		barnásszürke, közepesen kemény? (1–2 apró kavics, csillámos)	fazék válla és talpa	fényes, egyszínű. Edény felületén sűrű vonalkázás kívül-belül (gyékény?).	2013: 14/7
4.5	függőleges simítás alatt szabálytalan hullámvonal, alul vízszintes simítás	szürke, közepesen kemény, 1–2 lyuk.		korsó válla, hasa	egyszínű, vékony vonalas	14. t. 7.
zs/5	függőleges sáv	szürke		nyaktöredék	fényes, fekete	
6.7	vízszintes (?)	sötétszürke		tál alsó fele	sötétebb, fényes	
zs/15	rács	szürke, közepesen kemény, csillámos		oldaltöredék	egyszínű, fényes	
zs/17	vízszintes simítás felett függőleges vonal és talán rács?	sötétszürke		válltöredék	egyszínű, fényes	
17.3 + 5.16, Zs/6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18.19	függőlegesen besímított vonalak alatt rács		világosbarna, törése szürke, közepesen kemény, 1–2 lyuk	kétfülű korsó	fényes, egyszínű, bv: 0,1–0,15.	2013: 13/2
17.4	lapos rács	szürke, közepesen kemény, csillámos		oldaltöredék, bögre vagy fazék	fényes, egyszínű, vékony vonalas, bv: 0,2 cm	16. t. 4.
21.9	vízszintes és összevíssza vonalak, állat (?)	szürke, közepesen kemény		bögre vagy korsó hastöredéke	egyszínű	14. t. 8.
zs/53	rácsminta	szürke		kis oldaltöredék	anyaggal egyszínű	

OTTOMÁNYI KATALIN

ÚJABB ADATOK A VISEGRÁD-GIZELLAMAJORBAN FELTÁRT, KÉSŐ RÓMAI ERŐD
NYUGATI ÉPÜLETSZÁRNYÁNAK KERÁMIÁJÁHOZ

2.3. táblázat: Besimított kerámia (IIa. csoport)

lh. (zacskó)	minta	szín, anyag	forma	besimítás minősége	tábla száma
1/9	rácsminta belül, kívül simított	feketésszürke, törése vörös (apró kavicsos, csillámos, közepesen kemény)	tál talpa	fényes, egyszínű, vékony vonalas (kívül, fényes, fekete simítás)	2013: 14/9.

2.4. táblázat: Vörösesbarna, közepesen keményre égetett, besimított edények (III. csoport)

lh. (zacskó)	minta	szín, anyag	forma	besimítás minősége	tábla száma
8.6 + 5.17, zs/6, 7. 9-10, 10.10-11, zs/11, 14.6, 16.3, 8.20.	nyakon függőleges vonalak, alatta rács, majd vízszintes simítás	vörösesbarna (némelyik szürke), nagyon csillámos, közepesen keményre égett	kihajló peremű, tojás alakú fazék	fényes, egyszínű, vastag vonalas (bv: 0,3 cm)	2013: 12/9.
2018.6.1.1.	függőleges sáv alatt két sor hullámvonal	vörösesbarna, törése szürke, másodlagosan, fekete foltosra égett, közepesen kemény, apró kavicsos	korsó	fényes, anyaggal egyszínű, vastag vonalas	15. t.

2.5. táblázat: Keményre égetett, besimított kerámia (IV. csoport)

lh. (zacskó)	minta	szín, anyag	forma	besimítás minősége	tábla száma
3.18.	egyedi: vízszintes vonalak között pontsorok és egymást keresztelő vonal	sötétszürke, csillámos, apró kavicsos, keményre égetett	fazék válla	fényes, kicsit sötétebb	16. t. 6.
3.19	egyedi: sűrű hullámvonalak és ferde vonalak	sötétszürke, csillámos, apró kavicsos, kicsit lyukacsos, keményre égetett	korsó vagy fazék válla	alig fényes, egyszínű, belsejében sűrű vonalkázás (gyékény?)	16. t. 7.
3.20	egyedi: állat (?), ívek, függőleges, vízszintes vonalak	sötétszürke, kavicsos, csillámos, mészszeremes, keményre égetett	korsó vagy fazék válltörédeke	fényes, egyszínű	2013: 14/6

lh. (zacskó)	minta	szín, anyag	forma	besimítás minősége	tábla száma
3.21	egyedi: függőleges vonal két oldalán függőleges, spirális vonal	szürke, keményre égetett, kavicsos, kicsit lyukacsos	korsó vagy fazék válla	alig fényes, egyszínű	16. t. 8.
6.6	egyedi, talán fenyő minta: függőleges osztóvonal két oldalán, vízszintes, sűrű hullámvonalak	sötétszürke, keményre égetett, kavicsos, csillámos	korsó válla	fényes, egyszínű, bv: 0,2	2013: 14/5
32/6	ferde sávok (háromszög?)	szürke, apró kavicsos	kis oldaltöredék	fényes, vastag vonalas	

2.6. táblázat: Szemcsés, keményre égetett, besimított edények (V. csoport)

lh. (zacskó)	minta	szín, anyag	forma	besimítás minősége	tábla száma
9.10	egyedi: állat lába (?), alatta vízszintes simítás	világosszürke, szemcsés, keményre égetett	korsó vagy fazék válla	egyszínű	14. t. 9.
18.18	rács, felette a nyakon vízszintes, bemélyített vonalak	sötétszürke, szemcsés, keményre égetett	korsó válla	fényes, egyszínű, vastag vonalas	16. t. 2.
33.3 + 32 (É/IIb helyiség)	nyakon és vállon rácsminta, hason függőleges, összefüggő	szürke, szemcsés, csillámos, keményre égetett	tölcséres peremű, egyfűlű korsó	fényes, egyszínű, néha sötétebb, vékony vonalas	2013: 12/6.

Fényes, fekete simítás vagy besimítás (19 db): Besimított díszítéssel szűknyakú korsó és bikónikus fazék készült ilyen kivitelben, sávokba rendezett díszítéssel (3 db; 2013: 12. kép 5, 10). Érdekes megoldás, mikor a besimítás (rácsmintha) a tál belsejében az anyaggal egyszínű, a külső simítás pedig fényes fekete (2013: 14. kép 9). Ezen edények anyaga sohasem keményre égett. Gyakran barnásfekete, sötétszürke színűek. Simított felületű edényeken fényes, fekete simítás tizenegy töredéken (a simított edények 3%-a). Közte két behúzott peremű tál, egy vízszintes peremű, megtört vállú tál, galléros peremű, kétfülű korsó és egy pohár (13. tábla 1, 4; 14. tábla 2).⁶⁹ Ugyanilyen simítású három kézzel formált és két lassúkorongolt töredék.

Keltezés

A besimított kerámia eredetére és részletes keltezésére itt most nem térek ki, hiszen a közelmúltban többen is összefoglalták a kérdéskört.⁷⁰ A gizellamajori erőd Ny/I. helyiségében a 2. periódustól, vagyis az átépítéshez köthető, két csatorna közötti feltöltéstől egészen a legfelső omladékig megtalálható (4. kerámiacsoport), többnyire olyan rétegekben, amelyekben sok az egymással összeillő töredék, tehát a 2–4. periódus kerámiája nem mindig választható szét.⁷¹ Nem különíthető el egy, még a római periódushoz és egy, már a római kor utáni, hun korszakhoz köthető csoport. Mind a formákat, mind a díszítőmotívumokat tekintve az erőd besimított kerámiájának többsége a Tóth Endre által késői, II. csoportnak nevezett anyaghoz sorolható, amelyet a szerző a hun korszakra keltez.⁷² Ez a 430 utáni keltezés viszont nem alkalmazható a visegrádi anyagra, hiszen akkor az erőd kerámiájának nagy részét, a teljes, többretegű pusztulási omladékot – amelynek kerámiája azért legnagyobb mértékben római edényformákból áll – a hun korszakra kellene tennünk. Így én a besimított

kerámián belül inkább anyag, kivitel és besimítási mód alapján próbáltam meg több csoportot elkülöníteni, amelyek időbeli elkülönítést is jelentenek ugyan, de gyakran ugyanazokban a rétegekben fordulnak elő a különböző technikájú edények.⁷³ Az biztos, hogy Gizellamajorban a Valentinianushoz kapcsolt átépítéstől kezdve az erőd pusztulásáig (430), talán egészen 450-ig előfordul a besimított kerámia (egyre növekvő mennyiségben). Sőt a D/II. helyiség átépítéskori padlója alatt talált rontott töredék („leányfalui” fazéktípus) arra utal, hogy gyártották is, és nem csak a környező erődökből szállították ide (lásd Pilismarót-Malompaták, Leányfalu, Dunabogdány hasonló kivitelű és formájú edényeit).⁷⁴

Kézzel formált és lassúkorongolt kerámia (17. tábla)⁷⁵

A nyugati I. helyiség anyagának kb. 4%-át alkotják. Néhány alapforma fordul csak elő, amelyeket kevés változtatással évszázadokon át használtak. Behúzott vagy egyenesen álló peremű tálak vagy csészék, amely típus mind a provincián belül, mind kívül, germán területen megtalálható.⁷⁶ Hasonló a helyzet az enyhébben vagy erősebben kihajló peremű fazekakkal.⁷⁷ A kézi korong használata a középső császárkori edényművességre nem jellemző, a 4. század második felében-végén tűnik fel újra. Felületükön gyakran sűrű befésülések, karcolások.⁷⁸ Némelyik tál vagy fazék felülete simított (18 db), ebből 5 darab a legkésőbbi, fényes fekete simítással készült (behúzott peremű tál: zs/36.8; kihajló fazékperem: zs/38.1, 17. tábla 6).⁷⁹

Kerámiaformák többféle kivitelben

Jellemző a korszak edényművességére, hogy gyakran ugyanazokat az edényformákat gyártják szürke házi kerámia-, mázas és simított kivitelben. Természetesen vannak bizonyos típusok, amelyek csak egyfajta felületkidolgozással jellemzőek.

⁶⁹ Ottományi 2015a: 720: Abb. 11.2 (behúzott peremű tál), 11.5 (bögre), Abb. 13.1 (galléros korsóperem).

⁷⁰ Gassner 2000: 236–244; Tóth 2005: 375–382; Conrad 2007: 231–237 (latrus: római, germán, szarmata és dák formák keveredése); Horváth 2016: 42–46.

⁷¹ Részletesebben lásd Ottományi 2015a: 716–717.

⁷² Tóth 2005: 382–385.

⁷³ Ottományi 2015c: 39–44.

⁷⁴ Ottományi 2015b: 38–39, 16. kép 11; Ottományi 2015c: 4. kép; Hárshegyi–Ottományi 2013: 486–489.

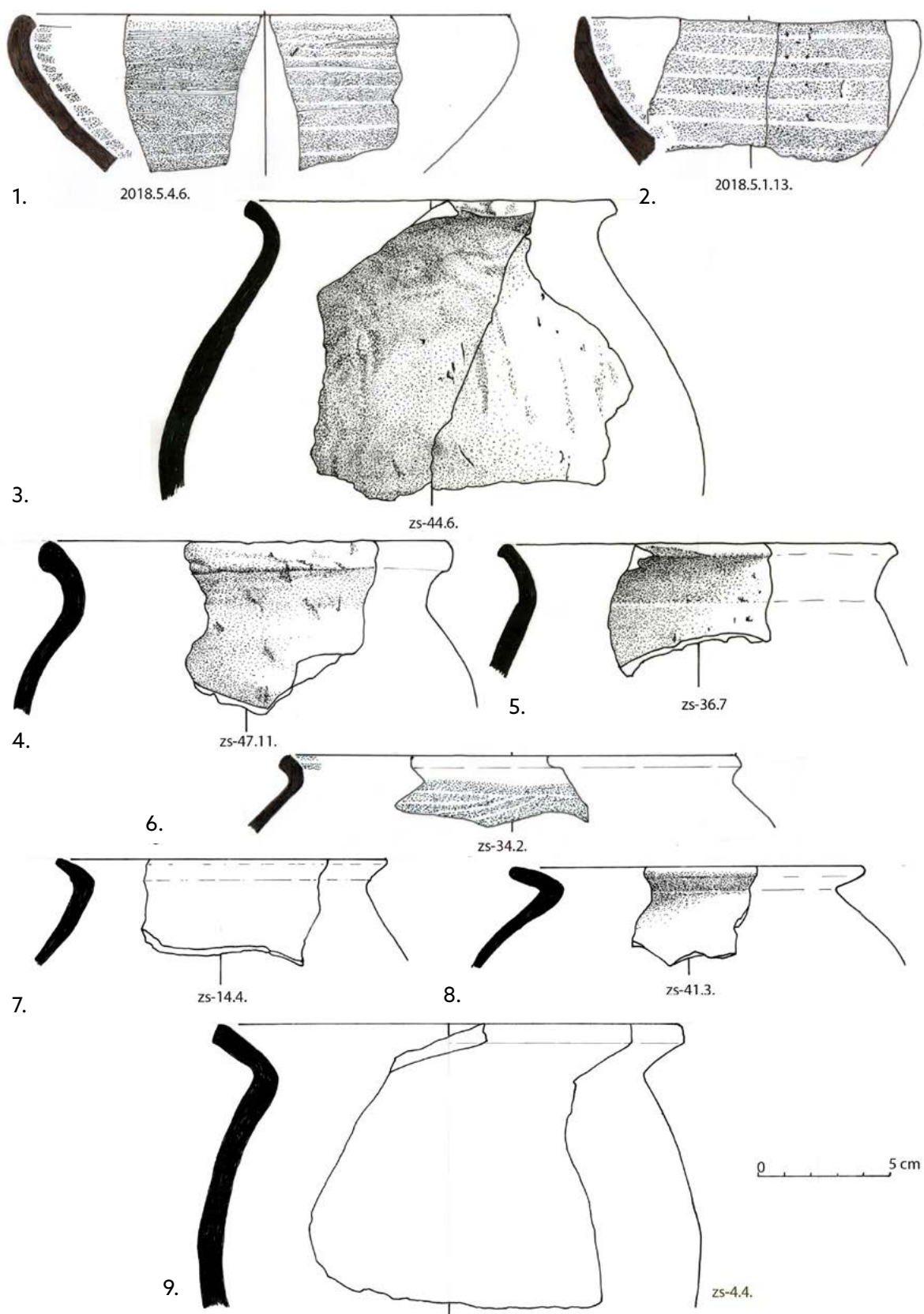
⁷⁵ Ottományi 2013: 11, 16. kép (a 16. kép 8. edény nem lassúkorongolt, csak a sűrű, fésűs díszítése hasonlít); Ottományi 2015a: 730–732, Abb. 16.

⁷⁶ Horváth 2011: Abb. 11. 2–5, 13–15 (simított); Stuppner 2011: Abb. 6.2 (Wien); Pollak 1980: Taf. 55. 1, 3 (Mairisch), Taf. 125.2–3 (Straning) stb.

⁷⁷ Jelinčič 2015: Sl. 141–143, T. 10; stb; Stuppner 2011: Abb. 5 (Klosterneuburg); Bocsi 2012: 12a kép 6/1b–c (Ordacsehi, 5. század); Tejral 1986: Obr. 4.12, Obr. 19, 2, 4 (Brno, D1 fázis) stb.

⁷⁸ Ciglenečki 2000: Sl. 110–112.

⁷⁹ Horváth 2011: 639–642, Abb. 14.2–4.

17. tábla: Lassúkorongolt (1, 5-9) és kézzel formált (2-4) kerámia

Például a dörzstálak belsejét mindig máazzák a késő római korban (11. tábla), bár pereme néha lehet festett vagy külső oldalát díszíthetik vízszintesen simított sávok (zs/4.2).⁸⁰ A főzőedények, például fedőhornyos peremű fazekak (7. tábla) és fedők elsősorban a házikerámia-kivitelben készültek,⁸¹ akárcsak az alávágott peremű fedőtálak, bár a nyugati épületszárnyban van egy ilyen simított felülettel is (13. tábla 3). A besimított kerámián belül is található több olyan forma, amely csak erre a kivitelre jellemző, például bikónikus, sávokba rendezett díszítésű bögrék, fazekak (2013: 12. kép 9–10).

A gizellamajori erőd kerámiája – bár nagy tömegében hasonlít a korszak edényeihez – mégis tartalmaz több egyedi formát és díszítésmódot, amely máshol ritka vagy egyáltalán nem fordul elő: lásd mázas kulacs (2013: 10. kép 1), bordázott falú, mázpettyes házikerámia-korsó (5. tábla 11), lassúkorongolt, besimított korsó (15. tábla) és egyedi, besimított motívumok.

Tálak

Behúzott peremű tál

A behúzott, duzzadt peremű, kívül két körbefutó, bemélyített vonallal tagolt tálak felülete belül mázas, kívül pedig lehet simított is (10. tábla 2).⁸² Vízszintesen simított felülettel (máz nélkül) is gyártották (13. tábla 1–2).⁸³ Egyik edény összeillő darabjai a két csatorna közötti feltöltésből és a legfelső köves omladékból származnak (zs/3.1 + zs/18.1; zs/10.1). Kisebb (szá: 17–20 cm) és nagyobb méretben (szá: 26–29) egyaránt használták. Anyaga jól iszapolt, nem keményre égetett. A 2–3. periódusra és a 4. kerámiacsoportra jellemző. A behúzott peremű tálaknak a peremkiképzés (egyenesen álló, duzzadt vagy alávágott) és forma (gömbölyű, ívelt falú vagy kónikus) alapján sokféle változata létezik a késő római korban.

Mind házikerámia-kivitelben (4. tábla 5–6), mind simított felülettel (13. tábla 6), mind mázas (zs/10, 47) vagy kézzel formált (17. tábla 1–2.) változatban előfordulnak. Sőt a délnyugati saroktorony anyagában még belül besimított változat is található. Az erőd első periódusától, fennállásának végéig használták ezt az egyszerű táltípust.⁸⁴

Vízszintes peremű csésze/tál

Mázas (10. tábla 4–5.) és házikerámia-kivitelben (3. tábla 1–3.) készült, gömbölyű vagy kónikus testű edények. Anyaguk jól iszapolt, keményre égetett. A perem szélén lehetnek benyomkodások, esetleg bekarcolt hullámvonal.⁸⁵ Néha a belül mázas csészét kívül vízszintesen simítják (zs/28–30). A 2–4. periódusra és a 3–4. kerámiacsoportra jellemző. A sigillata chiara tálakat utánzó lapos, festett és mázas tálak a legkésőbbi típusokhoz tartoznak (2013: 9. kép 10).⁸⁶

Vízszintes peremű, vállban megtörő, kónikus aljú tál

Festett, mázas, simított és házikerámia-kivitelben fordul elő. A peremén és kívül piros festett foltokkal készült edény (10. tábla 9) a felső omladékrétegből származik. A belül mázas, kívül mázpöttyös felületű tálak (2. tábla 4; 10. tábla 6–8) többsége ugyancsak a felső omladékból való, mindössze egy darab korábbi (zs/23).⁸⁷ A házikerámia-tálak némelyike megjelenik már a 2. periódusban (lásd zs/44), de többsége ugyancsak a felső omladékhoz köthető. A rövidebb nyakú változat átmenet az S-profilú tálak felé (3. tábla 6–7, 9).⁸⁸ Az alsó harmadában megtörő tálak 2–3. századi formákra hasonlítanak (3. tábla 5, 8).⁸⁹ A tálak peremének szélén gyakoriak a körbefutó, bemélyített vonalak. Bevagdosások és bemélyített hullámvonalak is lehetnek rajtuk.⁹⁰ A festett és mázas tálak anyaga is ugyanolyan keményre égetett, mint a házi kerámiáé, bár

⁸⁰ Ottományi 2015b: 27.

⁸¹ Ottományi 2015a: 697, Abb. 3.5., Abb. 4.4; Ottományi 2015b: 17; Kelemen–Merczi 2019: 138, 30. tábla (tokodi gyártmányok); Horváth 2011: 625, Abb. 7. 1–6 (fedők).

⁸² Három darab: zs/1, zs/17.1. és 21.1; Ottományi 2015a: 708, Abb. 9.1. (szá: 20 cm), analógia a 71. lábjegyzetben; Ottományi 2015b: 27, 11. kép 1 (mázas); Švaňa 2014: Fig. 3.7b, 8 (Valentinianus után – 5. század eleje).

⁸³ Gassner 2000: Abb. 241, J. 11.26 (Mautern); Groh–Sedlmayer 2013: Figure 8 (Noricum Ripense); Kelemen–Merczi 2019: 431, 42. tábla 431 (Esztergom).

⁸⁴ Ottományi 2015a: 695, Abb. 2.2 (házi kerámia), 718, Abb. 11.2 (simított), 730, Abb. 16.1 (kézzel formált); Ottományi 2015b, 27, 3. kép 1 (mázas), 8. kép 3 (besimított); A 4. tábla 6. számú tájlához analógia besimított kivitelben például Intercisából (Hárshegyi–Ottományi 2013: fig. 3.1), házi kerámiából (Horváth 2011: 620–621, Abb. 7. 9–10).

⁸⁵ Ottományi 2015a: 708, Abb. 9.2.

⁸⁶ Švaňa 2014: 273, Typ 16, Fig. 3.5 (Valentinianus után – 5. század első harmada).

⁸⁷ Lásd még Ottományi 2015a: 712, Abb. 9. 3–5. Analógiák a 85–88. lábjegyzetben.

⁸⁸ Kelemen–Merczi 2019: 135, 24. tábla, 224–225 (bekarcolt hullámvonallal).

⁸⁹ Gassner 2000, 214–215, Abb. 183; Kelemen–Merczi 2019: 134–135, 23. tábla 212–213.

⁹⁰ Ottományi 2015a: 698–700, Abb. 2.4–5 (házi kerámia), Abb. 9.5 (mázas); Kelemen–Merczi 2019: 135, 24. tábla 220–225, 25. tábla 227, 229–230, 232. stb. (tokodi gyártmányok).

a szemcsés soványítás csak az utóbbiaknál fordul elő. A fényes, fekete vonalakkal simított kis tálak anyaga közepesen keményre égetett (peremük rövidebb, duzzadt). Mind a kettő a kőomladékból került elő (13. tábla 4; zs/12.1). A forma a késői, 3–4. kerámiacsoportra jellemző.

S-profilú tál

Simított felülettel (13. tábla 8) és házikerámia-kivitelben (3. tábla 10–12) használják. A simított tál a kelta-kora római edényekre hasonlít, de előkerülési helyén (felső, köves omladék) kora római kerámia nem jellemző. A házikerámia-tálak anyaga szemcsés, csengően keményre égetett, szürke vagy többnyire fehéressárga színű. Felülete bordázott is lehet (3. tábla 10). A felső paticsos, habarcsos (zs/28–29) és köves omladékból (zs/3, 8) származnak.⁹¹ A 3–4., legkésőbbi anyagcsoportra jellemző. Mázas felülettel ritka (például D/III. helyiség).⁹²

Egyenesen álló, tagolt peremű, megtört vállú, kónikus aljú tál

A simított felületű tálak pereme lehet egyenesen álló, osztatlan (13. tábla 7) vagy gyűrűs peremű tálhoz hasonló, esetleg kétosztatú.⁹³ Anyaguk közepesen keményre égetett, jól iszapolt. Hasonlók házikerámia-kivitelben is készültek (4. tábla 3), bár ritkábban.⁹⁴ Mázas felülettel a nyugati épületszárnyban nincs, de a déli saroktoronyok anyagában előfordul.⁹⁵ Az alsó padlószint feletti betöltésből, illetve az alsó csatorna feletti rétegből (2. periódus, 2. kerámiacsoport) származnak ezek az osztatlan felsőrésztű darabok.

Bikónikus tál

A házikerámia-tálakon bekarcolt hullámvonalat (4. tábla 4) vagy bevagdosásokat láthatunk (zs/5.5). Ez utóbbi fehéressárga színű, csengően keményre égetett anyagból készült. A felső omladékrétegből és a két csatorna közötti felöltésből egyaránt kerültek elő töredékek.⁹⁶ Simított felülettel és besimított díszítéssel is gyakori, elsősorban az 5. század első felében-közepén.⁹⁷ Mázas felülettel nem jellemző.

Szűrőtál

Jól iszapolt, közepesen keményre égetett anyagból készülnek. Elsősorban házi kerámia, amelynek felületét agyagmázzal is bevonhatják (4. tábla 1–2).⁹⁸ A déli épületszárnyban simított és mázas felülettel is előfordul.⁹⁹ Fala többnyire függőleges, de bármilyen más tálból is kialakíthatnak szűrőtálat. Például: behúzott peremű tál.¹⁰⁰ Az erőd teljes fennállásának ideje alatt használják.

Korsók

Szűknyakú korsók, különböző peremképzéssel
Peremük lehet kihajló, tölcselesen kihajló, egyenesen álló osztott stb. Mind házi kerámia (5. tábla 3), mind mázas (12. tábla 1), mind simított (14. tábla 3), besimított felülettel előfordul a nyugati épületszárnyban.¹⁰¹ Sőt a kívül simított sávok alatt lehetnek máznyomok is (zs/18).¹⁰² Ezen belül különösen jellegzetesek a tölcselesen kihajló peremű, bordával tagolt nyakú korsók, amelyek kezdetben csak házi kerámia és mázas kivitelben készültek, majd a 4–5. század fordulójától már besimított

■ ⁹¹ Lásd még a korábban közölt anyagot: Ottományi 2015a: 698, Abb. 2.2–3, Abb. 6.1; Horváth 2011: 630–631, Abb. 13 (házi kerámia), Abb. 18 (besimított); ; Kelemen–Merczi 2019: 136, 26. tábla 239–241, 27. tábla (tokodi készítmények); Bocsi 2012: 7a kép 1/IIIb (Ordacsehi-Kis-töltés, 5. század első fele).

⁹² Ottományi 2015b: 29–30, 11. kép 2; Kelemen 2014: 50–51, 17. kép (tokodi gyártmány, 4–5. század fordulója).

⁹³ Ottományi 2015a: 718, Abb. 11.3; Kelemen–Merczi 2019: 145–146: 41. tábla 422–423.

⁹⁴ Ottományi 2015b: 18, 5. kép 3, 9. kép 1, 56–59. lábjegyzetben irodalom (D/III. helyiség és délnyugati torony).

⁹⁵ Ottományi 2015b: 29, 3. kép 2, 7. kép 10; Kelemen–Merczi 2019: 141, 38. tábla 393–394.

⁹⁶ Ottományi 2015a: 700, Abb. 2.7. Legkorábbi változata díszítetlen, nyaka rövidebb, és átmenetet alkot a megtört vállú, kónikus alsó részű, egyenesen álló (tagolt) peremű tálak és a bikónikus tálak között (4. tábla 3); a 4. tábla 4. tálhoz analógia például Csengersima–Petea 5. fázisából (Gindele–Istvánovits 2009: Abb. 43. 03.01.15. típus).

⁹⁷ Ottományi 2015a: 720–721, Abb. 11.4 (simított), Abb. 12.2 (besimított). Az alsó padló feletti betöltésből és a felső köves omladékból; Horváth 2011: 631–633, Abb. 19; a szarmata terület bikónikus edényeihez lásd Masek 2018: 122–127, 61. kép.

⁹⁸ Ottományi 2015b: 18, 2. kép 2–3 (házi kerámia, agyagmáz), 13. kép 10 (simított, D/III. helyiség); Kelemen 2014: 50, 16. kép (Kesztölc, 4. század végi járószint).

⁹⁹ Ottományi 2015b: 18, 2. kép 2–3, 6. kép 6 (házi kerámia), 13. kép 10 (simított), 28, 3. kép 6 (mázas).

¹⁰⁰ Ottományi 2018b (északnyugati saroktorony): 127, 5. kép 1 (szemcsés, keményre égetett, fala enyhén bordázott).

¹⁰¹ Ottományi 2015a: 695, Abb. 5. 1 (házi kerámia), 710, Abb. 8. 1, 3, Abb. 10. 3–4 (mázas), 718, 720, Abb. 12. 4–6 (besimított).

¹⁰² A mauterni tábor anyagában van egy mázfolt, simított edényen (Kelemen–Merczi 2019: 146, 461. lábjegyzet).

díszítéssel is gyakoriak.¹⁰³ Az erőd teljes fennállása alatt használták. A fülindításhoz alkalmazott dudor, amely az üvegkorsók visszahajtogatott fülét utánozza, ugyancsak előfordul többféle kivitelben (mázás: 12. tábla 1).¹⁰⁴

Galléros peremű korsók

Leggyakoribbak házi kerámia (10 db: 5. tábla 6–10) és simított, besimított kivitelben (4/5 db),¹⁰⁵ de mázas felülettel is készültek (12. tábla 2–3).¹⁰⁶ A házi kerámia és mázas korsók anyaga mindig keményre égetett, gyakran szemcsés kivitelben és sárgásfehérre égve. A máz ritkán borítja összefüggően, többnyire csak foltosan mázas. A házi kerámia-korsókon bekarcolt, bevagdosott díszítés is lehet. Szűkebb szájú korsó (szá: 5,5 cm) és szélesebb szájú kancsó (szá: 10–13 cm) változatban egyaránt előfordul. A legkésőbbi, 3–4. kerámiacsoportra jellemző. Rétegét tekintve már a két csatorna közti feltöltésben megjelenik, de miután az innen előkerült anyag összeillik a felső omladék kerámiájával, így a pusztulási omladékhoz köthető.

Nagyméretű korsók, egy vagy két füllel

Ezek a nagyméretű, tárolóedényként is funkcionáló korsók mázas és házi kerámia, simított és besimított kivitelben egyaránt előfordulnak. Az egyfűlű mázas edény széles szájú kancsóforma (2013: 10. kép 2), két füllel inkább szűknyakúak, tagolt peremmel (2013: 10. kép 6). A simított és besimított korsók galléros pereműek (2013: 13. kép).¹⁰⁷ A házi kerámia-korsókból többnyire csak a nagyméretű, széles szalagfülek maradtak meg

(például zs/16 és 17), bár néha galléros perem is előfordul (zs/6, zs/11). Ez utóbbiak füles fazéknak is tekinthetők (2013: 2. kép 11).¹⁰⁸ A felső omladék rétegben (3–4. periódus) találhatók.

Bögre, fazék

Kihajló peremű bögrék, fazekak

Ez a leggyakoribb és legáltalánosabb bögre- és fazéktípus. Mindenféle formában és kivitelben gyártották. Házi kerámia (6. tábla), mázas, simított (14. tábla 4) felület, lassúkorongolt és kézzel formált változat (17. tábla 3–9).¹⁰⁹ Az erőd teljes fennállása alatt megtalálható.

Kihajló, osztott peremű bögrék, fazekak

Házi kerámia (9 db: 5. tábla 1–2; 6. tábla 4) és mázas (12. tábla 5.) kivitelben fordul elő a Ny/l. helyiségben.¹¹⁰ Besimított változatban a délkeleti saroktorony anyagában található.¹¹¹ A perem alapján néha nehéz elkülöníteni a szélesebb szájú kancsó- vagy fülesbögre-típusokat. 2–4. periódus, 3–4. kerámiacsoport.

„Leányfalui” típus

Főleg a házi kerámiára jellemző a 4. század utolsó harmadától (8. tábla), de ugyanolyan szemcsés, keményre égetett anyagból, néha sárgásfehér színben gyártják kívül mázas felülettel is (a máz nem összefüggően borítja).¹¹² Besimított díszítéssel a déli épületszárnyból került elő több darab, közte egy deformált, rontott töredék.¹¹³ 2–4. periódus, 3–4. kerámiacsoport.¹¹⁴

¹⁰³ Ottományi 2015a: Abb. 12.6; Friesinger-Kerchler 1981: 253–255, Abb. 24–25, Abb. 48.

¹⁰⁴ Ottományi 2013: 5. kép 2 (mázás és simított); Ottományi 2015b: 9. kép 10 (házi kerámia, D/III. helyiség); Ottományi 2020: Fig. 9.3 (besimított); Horváth 2011: Abb. 6. 11 (mázás).

¹⁰⁵ Horváth 2011: 633, Abb. 16.5; Masek 2013: Abb. 2–6 (hun kori D2–3 fázis); Tejral 2017: 101–102, Abb. 26 (D2 fázis); Bocsi 2012: 7a kép/1/Va (Ordacsehi, 5. század első fele).

¹⁰⁶ Az 5. tábla 10. szemcsés anyagú korsó felületén simításnyomok látszanak; Ottományi 2015a: 700–701, Abb. 2. 9–10 (házi kerámia), 713 (mázás kerámia), 724–726, Abb. 12. 7–8 (besimított).

¹⁰⁷ Ottományi 2015a: 712, Abb. 10.6 (mázás), 720, 726, Abb. 13. 1–2 (simított, besimított); Kelemen 2014: 56, 22. kép (besimított; Keszölc, Valentinianus érem) stb.

¹⁰⁸ Ottományi 2015b: 21, 9. kép 11 (házi kerámia), 30, 12. kép 1 (mázás).

¹⁰⁹ Ottományi 2015a: 697, Abb. 3.2, 4, 8 (házi kerámia); 720, Abb. 11. 5 (simított); 730, Abb. 16. 3–6 (kézzel formált és lassúkorongolt).

¹¹⁰ Ottományi 2015a: 697, Abb. 3.3 (házi kerámia); Horváth 2011: Abb. 6.13 (mázás), 621–622, Abb. 8 (házi kerámia); Kelemen–Merczi 2019: 137, 28. tábla 264–266 (házi kerámia); mázas analógiák: Magrini–Sbarra 2005: Taf. XXV.1–4 (Carlino); Stuppner 2011: Abb. 9.f (Wien-Leopoldau); Švaňa 2012: 128, Obr. 6. Typ 27 (Iža-Leányváron keltezés 360–380).

¹¹¹ Ottományi 2015b: 22, 10. kép 3 (házi kerámia), 41, 4. kép 7 (besimított).

¹¹² Ottományi 2015a: 701, Abb. 3. 6–7, 9–10 (házi kerámia), 714, Abb. 11.1. (mázás). A régi cikkben a házi kerámia-bögre- vagy fazékformák 66%-át ide soroltam, beszámítva a korongoláshoz kapcsolódó töredékeket is. Ez utóbbiak többsége valóban legtöbbször leányfalui bögre- vagy fazéktípus, de nem mind. Készülhetett S-profilú tál, galléros peremű korsó vagy kihajló peremű fazék is ilyen felülettel. Ha csak a peremeket (21 db) és a jellegzetes válltörést nézzük (30 db), akkor mindössze 51 db, a bögre-fazék formák 21%-a sorolható ide. Kb. 11 darabon bekarcolt hullám és bevagdosás. Lásd még a házi kerámiaformáknál. Mázas felülettel 6 darab; Tokodi gyártmányokhoz analógia még Esztergomból (Kelemen–Merczi 2019: 138–149, 31–32. tábla, 80. tábla 296, 300).

¹¹³ Ottományi 2015b: 43, 14. kép 11, 16. kép 11–12; simított felülettel például latrus C fázis (Conrad 2007: Abb. 32.1183).

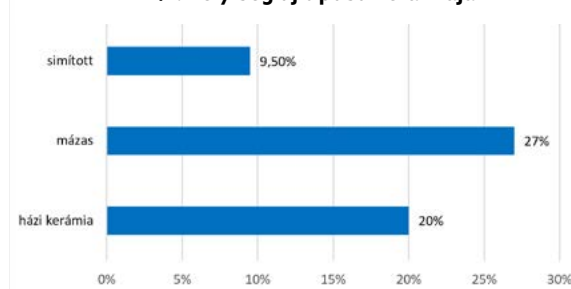
¹¹⁴ A forma 5. századi továbbéléséhez lásd Bocsi–Gallina–Somogyi 2016: 102–103, 3. tábla 5.

Díszítések többféle kivitelben*Benyomkodások/bevagdósások, bekarcolt hullámvonalak*

Elsősorban a házikerámia-edényekre (27 db), ritkábban a mázas kerámiára (5 db) jellemző. Vízszintes peremű tálak peremén és nyakán: házi kerámia (3. tábla 2–3; 2013: 2. kép 8) és mázas kivitelben (10. tábla 4).¹¹⁵ Mázas korsó peremén és hasán benyomkodások, néha hullámvonal is a vállon.¹¹⁶ Házikerámia-korsók nyakán és vállán.¹¹⁷ A házikerámia-bögrék és fazekak peremét, illetve a vállkiugrást hangsúlyozzák benyomkodások, alattuk hullámvonalakkal. Ezek elsősorban a leányfalui fazéktípushoz tartoznak (11 db: 9. tábla 1a).¹¹⁸ A pusztulási omladék edényein fordul elő, mindig keményre égetett, szemcsés kivitelben, gyakran sárgásfehérre égett színű edényeken. A Valentinianus-kortól kezdve a hun korig található, római környezetben. Legközelebbi analógia Tokodon és Leányfalun.¹¹⁹ A besimított kerámia legkésőbbi változatán néha már kombinálják a besimítást, bekarcolt hullámvonallal vagy bevagdósásokkal. Visegrádon a délkeleti torony anyagában fordul elő.¹²⁰

Erős korongolásnyom (bordázás)

S-profilú tálak, galléros peremű korsók, fedőhornyos peremű fazekak, valamint leányfalui bögre- és fazékformák vállán, testén, elsősorban a házi kerámiában fordul elő (3. tábla 10; 6. tábla 8; 8. tábla 9–11; 9. tábla 5–9). Ritkábban, de alkalmaznak mázas (2013: 11. kép 1) és besimított edényeken is, főleg a leányfalui fazéktípuson, esetleg korsón.¹²¹ 2–4. periódus, 3–4. kerámiacsoport.

A NY/I. helyiség új típusú kerámiája

4. ábra: A nyugati I. helyiség új típusú edényeinek százalékos aránya az egyes anyagcsoportokon belül

Képtáblán lévő tárgyak katalógusa*Rövidítések a katalógusban és a táblázatokban*

bv = besimítás vastagsága
 db = darab
 h = helyiség
 kf = kézzel formált
 lá = legnagyobb átmérő
 lh = lelőhely
 lk = lassúkorongolt
 ltsz = leltári szám
 m = magasság
 szá = szájmérő
 tá = talpátmérő
 TS = terra sigillata

- ¹¹⁵ Ottományi 2015a: 701, Abb. 2. 5 (házi kerámia), 715, Abb. 9. 2, 4–5, 7, 9 (mázas). Benyomkodások bikónikus tálak peremén és hastörésén is feltűnnek, de csak házikerámia-kivitelben (Ottományi 2015a, Abb. 2.7). Lásd még a házikerámia-tálaknál és a mázas edények díszítéseinél.
- ¹¹⁶ Zs/2 (hullámvonal), 2018.5.6 (hullám és bevagdósás: 12. tábla 7). Lásd még Ottományi 2015a: Abb. 10.8; Ottományi 2015b: 12. kép 1–2. és 19. kép 4 (hullámvonal is a vállon); Ottományi 2018c: 3. kép 6.
- ¹¹⁷ Zs/4.1. bekarcolt hullám, 2018.5.6. bekarcolt és bevagdósott díszítés; Ottományi 2015b: 9. kép 8; Ottományi 2018a: 8. tábla 2–4; Ottományi 2020: Fig. 13. 1, 4 (több sorban hullámvonal).
- ¹¹⁸ Ottományi 2015a: Abb. 2. 11, Abb. 4. 1–3.
- ¹¹⁹ Ottományi 2015a: 703; Lányi 1981: Abb. 3–7, 11–13, 15, 18; Ottományi 1991: 10–12, 15–23, 27, 32, 41–42. tábla; Kelemen 2014: 53, 19. kép (Kesztlőc); Kelemen–Merczi 2019: 138, 34. tábla 350–355.
- ¹²⁰ Ottományi 2015b: 4. kép 8 (délkeleti torony); Ottományi 1991: 3. tábla 19 (Leányfalú); Kelemen 2014: 54–55, 20. kép (Kesztlőc, 5. század eleji pusztulási szint); Tomka 2015: 608, Abb. 19 (Sopron, Fő tér); Friesinger–Kerchler 1981: Abb. 27.1 (Wien); Groh–Sedlmayer 2002: Taf. 50.999 (Mautern, 8. periódus); Conrad 2007: Abb. 28.987, Abb. 32.1181 (Iatrus, B–C fázis).
- ¹²¹ Ottományi 2015b: 9. kép 9 (D/III. helyiségben házikerámia-korsó), 12. kép 1 (mázas korsó); Ottományi 2020: Fig. 6.3 (É/III. helyiség); Ottományi 2018c: 125, 3. kép 4 (É/I. helyiség: besimított korsó); 5. századi, házikerámia-fazekak jellemzője (Bocsi 2012: 194: a bordázottság szinte minden gyorskorongolt csoportban megjelenik, a legtöbb az 1d, 2b, 3c csoportban; Bocsi–Gallina–Somogyi 2016: 6. tábla 1).

2. tábla: Mázas és házikerámia-edények
2–3. zs/33.2. Fekete, törése világosabb színű. Szemcsés, keményre égetett. A perem külső és belső széle hullámosra kiképzett, rajta bemélyített hullámvonal. Szá: 17 cm (Ottományi 2013: 2. kép 5).

4. 2018.5.4.1. = 10. tábla 8.

5. zs/44.5 + 45. Fedőhornyos peremű fazék. Belül fekete, kívül foltosan vörössárgára égett. Keményre égetett, csillámos anyagból. Kívül-belül sűrű, fésűs vonalkázás. Szá: 17 cm, tá: 8,5 cm, m: 21,5 cm (Ottományi 2013: 16. kép 8).

3. tábla: Házikerámia-tálak

1. zs/21 + 22.2. Feketésszürke színű. Anyaga szemcsés, lyukacosra, hólyagosra égett. Keményre égetett. Szá: 21,5 cm.

2. zs/15.5. Sötétszürke, szemcsés, keményre égetett. A peremen több sorban bekarcolt hullámvonal, szélén benyomkodások. Szá: 17,2 cm.

3. zs/8.1. Sötétszürke, keményre égetett, anyaga apró kavicsos, csillámos. Szá: 18 cm.

4. zs/22.3. A perem széle hullámosra kiképezve, peremén bekarcolt hullámvonal fut körbe. Szürke színű, szemcsés, keményre égetett. Szá: 30 cm.

5. zs/36.4. A perem szélén és a válltörésnél bemélyített vonal fut körbe. Keményre égetett, feketésszürke, jól iszapolt. Szá: 13 cm.

6. zs/1.3. Világosszürke színű, szemcsés, keményre égetett anyagból. Szá: 18 cm.

7. zs/21.5. Világosszürke színű, szemcsés, keményre égetett anyagból. Szá: 18,5 cm.

8. zs/44.3. A perem szélén és válltörésnél bekarcolt vonal fut körbe. Sötétszürke, szemcsés, keményre égetett anyagból. Szá: 16 cm.

9. zs/3.4. Szürke színű, belseje és pereme feketére égett. Törésfelülete rétegesen fekete. Keményre égetett, szemcsés felületű, kicsit csillámos anyagból. Jól iszapolt. Szá: 18 cm.

10. zs/29.2. Szemcsés, keményre égetett, sárga színű. Vállja enyhén bordázott. Szá: 22,5 cm.

11. zs/28.2. + 25. + 26. + 29. Szemcsés, keményre égetett, sárgásszürke színű, foltosan szürkére égett. Szá: 17,7 cm.

12. zs/8.2. + zs/11. Szemcsés, keményre égetett, szürke színű, törése világosabb. Szá: 24 cm.

4. tábla: Házikerámia-tálak, -fedők

1. zs/36.3. Szürke színű, törése világosabb, keményre égetett. Szá: 14,5 cm.

2. zs/47.3. Szűrőtál, falán szögletes lyukkal, talpa lapos. Fehéresszürke színű, kívül-belül fényes, sötétszürke agyagmázzal. Keményre égetett, jól iszapolt. Szá: 14,5 cm.

3. zs/20.4. Szürke színű, nem keményre égetett. Jól iszapolt, csillámos, másodlagosan feketére égett. Szá: 22,5 cm.

4. zs/14.1. Világosszürke, szemcsés, keményre égetett. Kívül alig látszó bekarcolt hullámvonalak (?), alatta egy vízszintes vonal fut körbe. Szá: 17,6 cm.

5. zs/47.12. Szürke, pereme és belseje másodlagosan feketére égett. Keményre égetett, csillámos, jól iszapolt. Szá: 24 cm.

6. zs/51.1. Fekete színű, törése szürke. Keményre égetett, kavicsos anyagból. Szá: 14 cm, m: 5 cm, tá: 8,5 cm.

7. zs/47.2. Vörössfekete színű, másodlagosan égett. Szemcsés, keményre égetett. Szá: 14 cm.

8. zs/28.1. Sárgásszürke színű, foltosan szürkére égett, szemcsés keményre égetett. Szá: 21 cm.

9. zs/7.1. Sötétszürke, kavicsos, lyukacos, rosszul kidolgozott. Szá: 12,6 cm.

10. 2018.5.1.15. Szürke színű, szemcsés, keményre égetett anyagból. Szá: 12 cm.

11. zs/41.4. Barnásszürke színű, kavicsos, keményre égetett. Szá: 13,5 cm.

5. tábla: Házikerámia-korsók és -bögrék

1. zs/3.15. Szürke színű, pereme másodlagosan feketére égett (főzőedény). Anyaga apró kavicsos, csillámos, keményre égetett, jól iszapolt. Szá: 12,5 cm.

2. zs/32.3. Világosszürke, szemcsés, keményre égetett, apró kavicsos. Szá: 9,5 cm.

3. zs/32.1. Sötétszürke, törése világosabb. Szemcsés, keményre égetett. Szá: 11 cm.

4. zs/7.2. Vöröses-sárgásszürke, szemcsés, keményre égetett. Szá: 14 cm.

5. zs/18.3. Szürke, szemcsés, keményre égetett. Szá: 15 cm.

6. zs/18.4. Fehéresszürke színű, szemcsés, keményre égetett. Szá: 9 cm.

7. zs/9.2. Fehéresszürke, foltosan sötétebbre égve. Szemcsés, keményre égetett. Szá: 11 cm.

8. zs/5.3. Galléros korsóperem, gallérból induló fülindítás nyomával. Szürke színű, foltosan feketére égett, törése világosabb. Szemcsés, keményre égetett. Szá: 12 cm.

9. zs/21.4. Világosszürke színű, szemcsés, keményre égetett. Szá: 13 cm.

10. zs/18.17. Feketésszürke színű kívül, belül barnásszürke. Szemcsés, keményre égetett. Külső felülete mintha simított lenne. Lá: 13 cm.

11. zs/40.6. Nyakpárnás korsó, lefelé szélesedő, sávokban bordázott, ovális testtel. Vörös színű, a fül sávjában sima, alatta és felette bordázott felülettel, barna mázpettyekkel és csíkokkal.

Máz alatt vörös bevonat. Szemcsés, keményre égetett, apró fehér kavicsos anyagú házi kerámia. Oldalán fülindítás. Lá: 17 cm, nyak atm: 5 cm. (Ottományi 2013: Abb. 7. 6. fénykép).

6. tábla: Házikerámia-bögre/fazék

1. zs/32.2. Világosszürke színű, szemcsés, keményre égetett. Szá: 7,5 cm.
2. zs/3.13. Sötétszürke színű, peremén és foltosan másodlagosan égett. Anyaga homokkal soványított, közepesen keményre égett, belül kicsit hólyagos. Szá: 15 cm.
3. zs/40.2 + 4. Szürke színű. Keményre égetett, csillámos. Szá: 11,5 cm.
4. zs/32.4. Sárgászörsös színű, keményre égetett. Szá: 16 cm.
5. zs/47.8. Szemcsés, keményre égetett, vörösszürke színű. Szá: 14 cm.
6. zs/41.1. + zs/42. Szürke színű, kívül sötétebbre égett. Lyukacsos, keményre égetett, apró kavicsos. Szá: 11 cm.
7. zs/18.9. Fehéresszürke színű, szemcsés, keményre égetett. Fülkezdemenyvel. Szá: 12 cm.
8. zs/33.4. Sárgászörsösszürke színű, nagy fazék. Alsó része bordázott (nem illik össze a peremmel). Szemcsés, keményre égetett. Szá: 12 cm, tá: 9 cm, m: kb. 25,5 cm.
9. zs/3.12. Sötétszürke színű. Anyaga nagyon apró kavicsos és kicsit csillámos, közepesen keményre égetett. Szá: 11,2 cm.
10. zs/5.10. Fehéresszürke színű, szemcsés, keményre égetett. Szá: 11 cm.

7. tábla: Házikerámia-fazekak, fedőhornyos peremmel

1. zs/41.2. Sötétszürke, keményre égetett, apró kavicsos anyagból. Szá: 14 cm.
2. zs/47.9. Szürke színű, szemcsés, keményre égetett. Szá: 12 cm.
3. zs/3.14. Fehéresszürke színű, pereme sötétebbre égett. Anyaga keményre égetett, apró kavicsos, szemcsés, helyenként lyukas. Szá: 12,5 cm.
4. zs/18.7. Fehéresszürke színű, szemcsés, keményre égett. Szá: 12 cm.
5. zs/47.10. Szürke színű, szemcsés, keményre égetett. Szá: 13 cm.
6. zs/2.3. = 2018.5.3.4. Másodlagosan égett, barnásfekete színű, keményre égetett, kavicsos. Szá: 11,6 cm.
7. zs/18.6. Világosszürke színű, szemcsés, keményre égetett. Szá: 14,4 cm.
8. zs/48.2. Feketésszürke színű, másodlagosan égett. Szemcsés, kavicsos, keményre égetett anyagból. Szá: 11,5 cm.

9. zs/20.5. Fehéresszürke színű, foltosan feketére égett. Szemcsés, keményre égetett. Szá: 16 cm.
10. zs/29.5. Sötétszürke színű, szemcsés, keményre égetett. Szá: 14 cm.
11. zs/10.5 + 13.4. Nyaka hiányzik. Fehéresszürke színű, szemcsés, keményre égetett. Szá: 14 cm.

8. tábla: „Leányfalui” fazéktípus

1. zs/22.4. Sötétszürke, pereme sötétebbre égett, belül világosszürke színű. Szemcsés, keményre égetett. Szá: 12 cm.
2. zs/10.3. Barnásszürke színű, nem keményre égetett, kavicsos anyagú, rosszul iszapolt, felülete lyukacsosra égett. Szá: 17,4 cm.
3. zs/5.9. + zs/9.4. Szürke színű, szemcsés, keményre égetett. Szá: 13 cm.
4. 2018.5.3.4. (= zs/2.4). Sötétszürke, szemcsés, keményre égetett. Szá: 11,2 cm.
5. zs/9.5. + 10.4. Fehéresszürke színű, törése sötétebb. Szemcsés, keményre égetett. Szá: 14,6 cm.
6. zs/14.2-3. + 13.2 + zs/15. Sárgásszürke színű. Szemcsés, keményre égetett. Szá: 12 cm.
7. zs/22.5. Szürke színű, foltosan sötétebbre égve. Szemcsés, keményre égetett. Szá: 15 cm.
8. zs/21.6. Szürke színű, szemcsés, keményre égetett. Szá: 15 cm.
9. zs/29.3. + Zs/25-27. Kiugró vállán bordázás. Sárgásszürke színű, másodlagosan égett. Szá: 16,7 cm.
10. zs/29.4. Felülete bordázott. Szürke, szemcsés, keményre égetett. Szá: 9,5 cm.
11. zs/26.1. (+ zs/25 + zs/28). Vállkiugrástól lefelé bordázott. Lapos talpa is megvan, de nem illenek össze. Feketésszürke színű. Vékony falú, szemcsés, keményre égetett. Szá: 15 cm, meglévő magasság 13,5 cm, lá: 21 cm.

9. tábla: Díszített, házi kerámia oldaltöredékek

1. zs/5.15. Világosszürke, szemcsés, keményre égetett. Kívül bekarcolt hullámvonal-díszítéssel. Lá: 23 cm.
2. zs/5.14. Válltörésnél benyomkodott pontsor, alatta bekarcolt dupla hullámvonalsor. Fehéresszürke színű, másodlagosan foltosan feketére égve. Szemcsés, keményre égetett. Lá: 23 cm.
3. zs/9.9. Fehéresszürke, szemcsés, keményre égetett. Kívül a válltörésen bevagdosott pontsor, alatta bekarcolt hullámvonal. Lá: 25 cm.
4. zs/18.15. Válltörésnél benyomkodott, előzőknél ritkább pontsor, alatta bekarcolt hullámvonal. Sárgásszürke színű, szemcsés, keményre égetett. Lá: 20,5 cm.
5. zs/18.13. Vállán enyhe korongolásnyomok, válltörésnél körbefutó benyomkodott pontsor. Sötét-

szürke, szemcsés, keményre égetett. Lá: 21 cm.
6. zs/18.16. Sötétszürke, szemcsés, keményre égetett. Lá: 12 cm.

7. zs/18.11. Vállán enyhe korongolásnyomokkal. Sötétszürke színű, szemcsés, keményre égett. Lá: 18 cm.

8. zs/17.7. Világosszürke színű, szemcsés, keményre égetett anyagból. Vállá bordázott. Lá: 13 cm.

9. zs/18.12. Sötétszürke, foltosan világosabbra, illetve feketére égett. Fala bordázott. Szemcsés, keményre égett. Lá: 18 cm.

10. zs/16.2. Sötétszürke színű, törése világosabb, szemcsés, keményre égetett. Vállán erős korongolásnyomok. Lá: 25 cm.

10. tábla: Tálak (*sigillata chiara*, mázas, festett)

1. zs/5.1. *Sigillata chiara* tál (Hayes: 61B típus). Vörös színű, kívül másodlagosan, foltosan feketére égett. Jól iszapolt, anyagában apró kavicsok. Szá: 27 cm.

2. zs/17.1. Peremen kívül két bemélyített vonal fut körbe. Szürke színű, nem keményre égetett, jól iszapolt. Kívül vízszintes sávokkal simított, belül és peremén kopott, hólyagos, lyukacsos máz nyoma (talán zöldesbarna máz). Szá: 29 cm.

3. zs/36.1. Kívül, a perem alatt bekarcolt vonalak. Téglaszínű, belül a máz alatt szürkére égett. Máza zöldesbarna színű. Szá: 16 cm.

4. zs/21.2. Mázas tál, pereme hullámosra kiképzett, felül benyomkodásokkal. Vörösésbarna színű, foltosan feketére égve, belül barnászöld, fényes máz, ami kívül ráfröccsent. Keményre égetett, jól iszapolt. Szá: 17,5 cm.

5. zs/23.2. Vörösesszürke színű, belül hólyagosra égett, zöld máz. Szá: 13,5 cm.

6. zs/23.4. Téglaszínű, keményre égetett. Perem szélén két, bemélyített vonal fut körbe. Peremén és belül barnászöld máz, fényes, jó minőségű. Szá: 13,5 cm.

7. 2018.5.4.2. A perem szélén egy bemélyített vonal fut körbe. Belül és a peremén sárgászöld máz, másodlagosan feketére és lyukacsosra égve. Halvány téglaszínű a törése (másodlagosan szürke foltosra égett), kívül sötétebb vékony réteg, ami szürkére égett. Jól iszapolt, keményre égetett. Szá: 16,6 cm.

8. 2018.5.4.1 (2. tábla 4). A perem szélén egy bemélyített vonal fut körbe. Belül és a peremén alig látszó sárga-sárgásbarna máz. A máz lyukacsosra égett, nagyon vékony és nem összefüggő. Kívül mázpötty. Halvány téglaszínű, kívül és a peremen foltosan szürkére égett. Keményre égetett, jól iszapolt (anyaga olyan, mint a házi kerámiának). Szá: 16,7 cm.

9. 2018.5.4.3. A perem szélén egy bemélyített vonal fut körbe. Világos barnászörös színű, peremén és kívül néhány nagyobb, sötétvörös festékfolt, de nem összefüggően festett. Keményre égetett, jól iszapolt. Szá: 16 cm.

11. tábla: Mázas dörzstálak

1. zs/22.1. Vörösesszürke színű. Pereme világoszöld mázas, valószínűleg dörzstál. Keményre égetett. Szá: 28 cm.

2. zs/23.5. Sárgásszürke színű, keményre égetett. Peremén és belül világoszöld máz. Szá: 21 cm. Ld. Ottományi 2018a: 106, 6. tábla 1 (udvar); Ottományi 2020: Fig. 5.1. (É/III. helyiség).

3. zs/12a. Belül világoszöld mázas dörzstál, kiöntővel. Kívül halvány téglaszínű, belül a máz alatt szürke, közepesen keményre égetett. Pereme is teljesen mázas, a külső oldalán vékony rétegben ráfolyt, sárgászöld máz. Szá: 24 cm.

4. zs/36.2. Szürkésbarna, belül zöld mázas. Keményre égetett. Szá: 25,5 cm.

5. zs/34.1. Barna színű, belül a máz alatt feketére égett. Máza zöld, égett. Keményre égetett, csilámos. Szá: 25 cm.

12. tábla: Mázas korsók

1. zs/20.2. Vörösesszürke színű, rétegesen égett, keményre égetett, jól iszapolt. Világos zöldesbarna máz. Szá: 6,5 cm.

2. zs/5.6. Sötétszürke színű, szemcsés, keményre égetett. Peremén belül égett, lyukacsos máznyomok, talán sötétzöld (füle a peremből indulhatott). Szá: 10,5 cm.

3. zs/33.1+ zs/32. Nyakán, a kiugrás alatt benyomkodott díszítés fut körbe (félig lehasadt). Téglaszínű, keményre égetett, kívül fényes, jó minőségű barnászöld mázzal. Szá: 9,5 cm.

4. zs/18.5. Sötétszürke színű, kívül-belül kopott, matt világoszöld mázzal, belül lyukacsos. Szá: 14 cm.

5. zs/20.1. Vörös színű, kívül-belül barnászöld, fényes máz. Anyaga keményre égetett, apró kavicszemcsés. Szá: 17 cm (?).

6. zs/7.11 + Zs/8 + Zs/10 + Zs/11. Fehéressárgás-szürke színű, kívül égett, lyukacsos világoszöld máz. Hasán fülindítás helye. Szemcsés, keményre égetett, vékony falú. Lá: 20,5 cm.

7. 2018.5.6.1. Korsó válltöredékei, bevagdossott, metszett díszítéssel, alatta bekarcolt, lapos hullámvonal. Barnásszürke színű, kívül másodlagosan feketére égett (törés után). Máza sötétzöld. Keményre égetett, jól iszapolt. Legnagyobb töredék: 4 × 6 × 0,4 cm.

8. zs/34. Szürke színű, foltosan sárgásbarnára és feketére égett korsótöredékek. Kívül lyuka-

csosra égett, sötétzöld máz. Keményre égetett, jól iszapolt.

13. tábla: Simított tálak

1. zs/3.1. + zs/18.1. Kívül két bekarcolt vonal a perem alatt. Szürke, kívül-belül sötétebb színű. Anyaga csillámos, jól iszapolt, közepesen keményre égetett. Kívül-belül sötét, fekete fényes, vízszintes vonalakkal simított. Szá: 26 cm.
2. 2018.5.1.14. A perem tetején és külső oldalán bemélyített vonalak futnak körbe. Szürke, kívül-belül vízszintes sávokkal simított felület. Jól iszapolt, keményre égetett. Szá: 17 cm.
3. zs/23.3. Szürke színű, törése vöröses, apró kavicsos, csillámos, közepesen keményre égetett. Peremén és kívül vízszintes simításnyomokkal. Szá: 27,5 cm.
4. zs/3.2. Szürke színű, kívül-belül sötétebb színű. Anyaga csillámos, jól iszapolt, közepesen keményre égetett. Kívül-belül sötét, fekete fényes vízszintes vonalakkal simított (kivitele ugyanolyan, mint a 13. tábla 1. edényé). Szá: 18 cm.
5. 2018.5.6.2. Feketésszürke színű, közepesen keményre égetett, csillámos anyagból. Kívül vízszintes simításnyomok. Szá: 25 cm.
6. zs/47.1. Szürkésbarna színű. Kívül-belül fényes, agyagmázszerű összefüggő simítás. Csillámos, jól iszapolt. Szá: 20 cm.
7. zs/47.4. Világos, fehéres szürke színű, közepesen keményre égetett, jól iszapolt. Kívül talán kopott simításnyomok. Szá: 19 cm.
8. zs/3.5. Világosszürke, jól iszapolt. Homokkal soványított. Kívül-belül vízszintesen simított. Szá: 24 cm.

14. tábla: Simított és besimított korsók, fazekak

1. 2018.5.1.16. Kívül vízszintesen simított felület. Szürke, jól iszapolt, közepesen keményre égetett. A simítás fényes, anyaggal egyszínű. Szá: 7,5 cm.
2. zs/42.2. Szürke színű, kívül sötét, fényes fekete, függőleges simítás. Szá: 7 cm.
3. zs/18.2. Szürke színű, jól iszapolt, közepesen keményre égetett. Nyakán egy alig bemélyített vonal fut körbe. Felülete kívül talán simított vagy kopott matt máz. Szá: 4,4 cm.
4. zs/4.3. Sötétszürke, pereme feketére égett. Keményre égetett, csillámos anyagból (ragasztott). Vállán vízszintesen simított sáv kezdődik. Szá: 12 cm.
5. zs/1.6. Világosszürke színű, nem keményre égetett. Kívül a vállán függőleges besimított vonalak, alatta a hastörésnél vízszintesen simított sáv. Lá: 17 cm, bv: 0,2 cm.
6. zs/1.8. Világosszürke, közepesen keményre égetett. Vállkiugrás felett függőleges, fényes

sávok besimítva. Besimítás anyagánál kicsit sötétebb. Lá: 22,5 cm. Ld. Ottományi 2015b: 14. kép 11. 7. zs/4.5. Szürke színű, közepesen keményre égetett, jól iszapolt, egy nagy kavics kipattogzott helyével. Nyakán összefüggő függőleges simítás, alatta besimított hullámvonal fut körbe (egy matt sávban), majd hasán vízszintes simítás. Simítás anyaggal egyszínű. A besimított hullámvonal szabálytalan, kifut a matt sávból. Lá: 23,4 cm.

8. zs/21.9. Szürke színű, közepesen keményre égetett. Kívül vízszintes és összevissza besimított vonalak. Talán állatminta. Lá: 14,2 cm.

9. zs/9.10. Világosszürke színű, szemcsés, keményre égetett. Kívül vízszintes simítás felett egyedi motívum (talán egy állat lába?). Lá: 19,5 cm.

10. zs/17.5. Sötétszürke színű, törése világosabb. Apró kavicsos, csillámos, nem keményre égetett. Kívül-belül fényes, anyagnál sötétebb vízszintes sávokkal simítás. Talpa külső felén besimított, vastag vonalas rácsminta. Tá: 23 cm, bv: 0,2 cm. Ld. Ottományi 2013: 14. kép 9 (belül van a rácsminta).

15. tábla: Besimított korsó

1–2. 2018.6.1.1. Lassúkorongolt, perem szélén felhúzott fül indítása. Vörösesbarna színű, törése szürke, foltosan szürkére és feketére égett (másodlagosan, a törés után égett). Nyakán besimított függőleges sávok, majd borda. Ez alatt két sorban besimított hullámvonal. Közepesen keményre égetett. A besimítás fényes, anyaggal egyszínű. Felülete egészen a lapos, enyhén behúzott talpáig vízszintesen simított. Anyagában nagyon apró kavicsok, belül kissé hólyagosra égett. Szá: 9 cm, lá: 20 cm, tá: 9,5 cm, m: kb. 20 cm.

16. tábla: Besimított töredékek

1. zs/22.6. Világosszürke színű, jól iszapolt, nem keményre égetett. Kívül, az enyhe válltörés felett függőleges, besimított sáv, alatta hullámvonal és rácsminta kombináció (egyedi motívum). Lá: 17 cm.
2. zs/18.18. Sötétszürke színű, szemcsés, keményre égetett anyagból. Nyakon körbefutó bemélyített vonalak, alatta anyaggal egyszínű, fényes, vastag vonalas besimított rácsminta (a bekarcolt vonalak későbbiek, mint a rácsminta). Lá: 17,6 cm.
3. zs/5.18. Sötétszürke színű, jól iszapolt, nem keményre égetett. Kívül besimított, fényes rácsminta. Anyaggal egyszínű besimítás. Lá: 19 cm, bv: 0,1–0,15 cm.
4. zs/17.4. Szürke színű, közepesen keményre égetett. Jól iszapolt, csillámos anyagból. Kívül besimított, fényes, lapos rácsminta díszíti. Lá: 18 cm, bv: 0,2 cm.

5. zs/17.6. Sötétszürke színű, apró kavicsos, csillámos anyagból, nem keményre égett. Kívül besimított vízszintes vonal alatt talán vonalakkal kitöltött háromszögminta (vagy rácsminta). Vastag vonalas, fényes, anyaggal egyszínű simítás. Lá: 17,4 cm, bv: 0,3 cm.

6. zs/3.18. Sötétszürke, keményre égetett, csillámos, apró kavicsos. Kívül besimított díszítés: vízszintes vonalak között pontsorok. A besimítás anyagánál kicsit sötétebb, fényes. Lá: 21,5 cm.

7. zs/3.19. Anyaga az előzőre hasonlít, kicsit lyukacsosra égett. Kívül besimított minta: szabálytalan, sűrű hullámvonalak és ferde vonalak. Egyedi motívum. Besimítás anyaggal egyszínű, alig fényes. Belsejét ugyanolyan sűrűn vonalkázott anyaggal simították el, mint zs/3.16–17. töredékét (lásd Ottományi 2013: 14. kép 7). Lá: 18 cm.

8. zs/3.21. Szürke, keményre égetett, apró kavicsos, felülete kicsit kipattogzott. Besimítás anyaggal egyszínű, alig fényes, kicsit belemélyed a felületbe. Függőleges vonal két oldalán spirális, függőleges dísz. Közben vízszintes vonalak is futnak körbe. Lá: 14,5 cm.

*17. tábla: Lassúkorongolt és kézzel formált
kerámia*

1. 2018.5.4.6. Lassúkorongolt, kívül-belül simításnyomokkal. Téglaszínű, foltosan égett. Közepesen iszapolt és égetett. Szá: 17,7 cm.

2. 2018.5.1.13. Kézzel formált. Barnásszürke, pereme másodlagosan égett. Kívül simításnyomok. Közepesen jól iszapolt és égetett. Szá: 12,5 cm.

3. zs/44.6. Kézzel formált. Barnásszürke színű, apró kavicsos, elég jól kidolgozott. Szá: 13,5 cm.

4. zs/47.11. Kézzel formált. Feketésbarna színű, kavicsos. Szá: 14,5 cm.

5. zs/36.7. Lassúkorongolt fazékperem és talp töredéke (nem illik össze). Barna színű, foltosan szürkére égett, nagyon kavicsos, rosszul kidolgozott. Szá: 14,5 cm.

6. zs/34.2. Lassúkorongolt fazék (perem és össze nem illő oldal töredéke). Barnásszürke színű, másodlagosan feketére égett. Kívül és a peremén fényes, fekete simítás. Anyaga csillámos, egy-két apró kaviccsal, de jól iszapolt, nem keményre égetett. Szá: 17 cm.

7. zs/14.4. Sötétszürke, másodlagosan feketére égett. Közepesen keményre égetett, apró kavicsos, jól iszapolt. Lassúkorongolt. Szá: 12 cm.

8. zs/41.3. Lassúkorongolt. Sötétszürke, keményre égetett. Apró kavicsos és lyukacsosra égett, elég rosszul kidolgozott. Szá: 13 cm.

9. zs/4.4. Lassúkorongolt. Fekete színű, anyaga csillámos, kavicsos. Szá: 17,4 cm.

Hivatkozott irodalom**Bocsi 2012**

Bocsi Zsófia: Ordacsehi-Kis-töltés és Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő 5–6. századi telepeinek kerámiái. In: Vida Tivadar (szerk.): *Theasurus Avarorum. Régészeti Tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet – Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, 2012, 187–204.

BOCSI–GALLINA–SOMOGYI 2016

Bocsi Zsófia – Gallina Zsolt – Somogyi Krisztina: Késő római – V. századi településrészlet Ordacsehi-Csereföldön. In: Csécs Teréz – Takács Miklós – Merva Szabina (szerk.): *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Győr: Lekri Group Kft., 2016, 93–132.

CIGLENEČKI 2000

Ciglenečki, Slavko: *Tinje nad Loko pri Žusmu. Poznoantična in zgodnjerednjeveška naselbina. Tinje oberhalb von Loka pri Žusmu. Spätantike und frühmittelalterliche Siedlung*. (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 4.) Ljubljana: Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 2000.

CONRAD 2007

Conrad, Sven: Gefäßkeramik. In: Bulow, Gerda – Böttger, Burghard – Stancev, Dimitar et al.: *Iatrus Krivina VI. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Band 6: Ergebnisse der Ausgrabungen 1992–2000*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2007, 209–264.

CVJETIČANIN 2006

Cvjetičanin, Tatjana: *Late Roman Glazed Pottery. Glazed pottery from Moesia Prima, Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea and Dardania*. (Archaeological Monographies 19.) Belgrad: National Museum, 2006.

FRIESINGER–KERCHLER 1981

Friesinger, Herwig – Kerchler Helga: Töpferofen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich. Ein Beitrag zur völkerwanderungszeitlichen Keramik (2. Hälfte 4–6. Jahrhundert n. Chr.) in Niederösterreich, Oberösterreich und dem Burgenland. In: *Archaeologia Austriaca* 65 (1981), 193–266.

GABLER 2016

Gabler Dénes: Terra Sigillata in der Siedlung Visegrád-Levence. In: *Zbornik Slovenského Národného Múzea, Archeologia Suppl. 11*. Bratislava: 2016, 131–146.

GASSNER 2000

Gassner, Verena: Die Keramik mit Ausnahme der Terra Sigillata. In: Gassner, Verena – Groh, Stefan – Jilek, Sonja – Kaltenberger, Alice – Pietsch, Wolfgang – Sauer, Roman – Stieglitz, Herma – Zabehlicky, Heinrich: *Das Kastell Mautern – Favianis*

(Römische Limes in Österreich 39.) Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000, 184–314.

GINDELE–ISTVÁNOVITS 2009

Gindele, Robert – Istvánovits Eszter: *Die römerzeitliche Siedlung von Csengersima–Petea*. Satu Mare: Muzeul Județean Satu Mare, 2009.

GRÓF 2016

Gróf Péter: Hunkori aranytárgy a visegrád-gizellamajori késő római erődből. In: Kovács László – Révész László (szerk.): *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – Déri Múzeum – MTA BTK Régészeti Intézet – Szegedi Tudományegyetem, 2016, 137–146.

GRÓF–GRÓH ET AL. 2006

Gróf Péter – Gróh Dániel – Farkas Edit – Merczi Mónika – Ottományi Katalin – Torma Andrea: *Visegrád római emlékei*. (Altum Castrum 6.) Visegrád: Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma, 2006, 15–42.

GRÓF–GRÓH–MRÁV 2001–2002

Gróf Péter – Gróh Dániel – Mráv Zsolt: Sírépítményből átalakított küszöbkő a Visegrád-gizellamajori későrómai erődből. In: *Folia Archaeologica* 49–50 (2001–2002), 247–262.

GRÓH 2000

Gróh Dániel: A Visegrád-gizellamajori római erőd rétegvizszoynainak építéstörténeti vonatkozásai. In: Bende László – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba (szerk.): *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája*. Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2000, 27–33.

GRÓH 2006

Gróh Dániel: *A Visegrád-gizellamajori erőd és a Dunakanyar szerepe a késő római védelmi politikában*. (PhD disszertáció). Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2006.

GROH–SEDLMAYER 2002

Groh, Stefan – Sedlmayer, Helga: *Forschungen im Kastell Mautern–Favianis. Die Grabungen der Jahre 1996 und 1997*. (Römische Limes in Österreich 42.) Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002.

GROH–SEDLMAYER 2013

Groh, Stefan – Sedlmayer, Helga: Contextual Archaeology: The Late Antique Fort and Vicus Favianis/Mautern. Methods and Results. In: Lavan, Luke – Mulryan, Michael (eds.): *Field Methods and Post-Excavation Techniques in Late Antique Archaeology*. (Late Antique Archaeology 9.) Leiden: Koninklijke Brill NV, 2013, 483–509.

GRUMEZA 2016

Grumeza, Lavinia: Post Roman and Sarmatian Pottery Workshops in Banat, Between the End of the 3rd – Beginning of the 5th Century AD. In: *Ephemeris Napocensis* 26 (2016), 67–106.

HÁRSHEGYI–OTTOMÁNYI 2013

Hárshegyi Piroska – Ottományi Katalin: Imported and local Pottery in late Roman Pannonia. In: Lavan, Luke (ed.): *Local Economies? Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity*. (Late Antique Archaeology 10.) Leiden: Koninklijke Brill NV, 2013, 471–528.

HORVÁTH 2011

Horváth Friderika: Das spätantike Keramikspektrum in Keszthely-Fenékpuszta – erste Ergebnisse. In: Heinrich-Tamáska Orsolya (Hrsg.): *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. (Castellum Pannonicum Pelsonense 2.) Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2011, 597–652.

HORVÁTH 2016

Horváth Friderika: Eine besondere Gruppe der spätrömischen Keramik mit polierter Oberfläche. Beiträge zu den römisch-barbarischen Beziehungen. In: *Antaeus* 34 (2016), 41–104.

JELINČIĆ 2015

Jelinčić Vučković, Kristina: *Rimsko selo u Provinciji Gornjoj Pannoniji: Virovitica Kiškorija Jug. Roman Village in the Province of Upper Pannonia: Virovitica Kiškorija south*. (Monographiae Instituti Archaeologici 7.) Zagreb: Institute of Archaeology, 2015.

KELEMEN 2014

H. Kelemen Márta: Késő római vendégfogadó az Aquincum-Brigetio közötti diagonális út mentén, Keszölc-Tatárszálláson. In: *Archaeológia Értesítő* 139 (2014), 35–70.

KELEMEN–MERCZI 2019

H. Kelemen Márta – Merczi Mónika: *Az esztergomi Várhegy a római korban*. Esztergom: Magyar Nemzeti Múzeum, 2019.

LÁNYI 1981

Lányi Vera: Die graue spätrömische Keramik von Tokod. In: Mócsy András (Hrsg.): *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981, 73–120.

MAGRINI–SBARRA 2005

Magrini, Chiara – Sbarra, Francesca: *Le Ceramiche invetriate di Carlino. Nuovo contributo allo studio di una produzione tardoantica*. (Ricerche di Archeologia Altomedievale e Medievale 30.) Firenze: All'Insegna del Giglio, 2005.

MASEK 2011

Masek Zsófia: Adatok a Marosszentanna–Csernyahov-kultúra és az alföldi késő szarmata – hun kori kerámiaanyag kapcsolataihoz. In: Körösfői Zsolt (szerk.): *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*. (Molnár István Múzeum Kiadványai 3.) Székelykeresztúr: Molnár István Múzeum, 2011, 249–292.

MASEK 2013

Masek Zsófia: Die kulturellen Beziehungen der hunnenzeitlichen Eliten im östlichen Mitteldonauegebiet am Beispiel der einglättverzierten Drehscheibenkeramik. In: Hardt, Matthias – Heinrich-Tamáska Orsolya (Hrsg.): *Macht des Goldes, Gold der Macht*. (Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2.) Weinstadt: Verlag Bernhardt Albert Greiner, 2013, 229–250.

MASEK 2018

Masek Zsófia: *A Közép-Tisza-vidék településtörténete a Kr. u. 4–6. században Rákóczi-falva-Bagi-földek 5–8-8A. lelőhely értékelése alapján*. (PhD disszertáció.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2018.

MODRIJAN 2011

Modrijan, Zvezdana: Keramika. Pottery. In: Modrijan, Zvezdana – Milavec, Tina: *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu Vol. 2. Najdbe/Late Antique Fortified Settlement Tonovcov Grad near Kobarid. Vol. 2: Finds*. (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24.) Ljubljana: ZRC SAZU Inštitut za arheologijo, 2011, 121–220.

OTTOMÁNYI 1991

Ottományi Katalin: Késő római kerámia a leányfalui őrtornyból. In: *Studia Comitatus* 22 (1991), 5–144.

OTTOMÁNYI 2011

Ottományi Katalin: Késő római mázas kerámia a budaörsi telepen. In: *Arrabona* 49/1 (2011), 263–290.

OTTOMÁNYI 2013

Ottományi Katalin: A Visegrád–Gizellamajori erőd Ny/l. helyiségének késő római kerámiaja. In: *Archaeologia. Altum Castrum Online Magazin* (2013. január), 2–41. <http://archeologia.hu/a-visegrad-gizellamajori-erod-nyugati-helyisegek-keso-romai-keramiaja>.

OTTOMÁNYI 2015A

Ottományi Katalin: Veränderungen des Töpferhandwerks in der ersten Hälfte 5. Jhs. anhand der Keramik der Befestigung Visegrád–Gizellamajor. In: Vida Tivadar (ed.): *Romania Gothica II. The Frontier World. Romans, Barbarians and Military Culture*. Budapest: Eötvös Loránd University, Institute for Archaeological Sciences, 2015, 691–740.

OTTOMÁNYI 2015b

Ottományi Katalin: A Visegrád-Gizellamajorban feltárt késő római kiserőd keltezése a kerámia anyag alapján (déli épületszárny). In: *Archaeologia. Altum Castrum Online Magazin*. (2015. március), 1–93. <http://archeologia.hu/ottomanyi-vi-segrad-gizellamajor-keramia-anyaga>

OTTOMÁNYI 2015c

Ottományi Katalin: 5. századi kerámia a Visegrád-Gizellamajorban feltárt kiserőd déli épületszárnyából. In: Türk Attila – Balogh Csilla – Major Balázs (szerk.): *Hadak útján XXIV. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája*. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 1.). Budapest–Esztergom: Archaeolingua, 2015, 35–70.

OTTOMÁNYI 2018a

Ottományi Katalin: A Visegrád-Gizellamajorban feltárt kiserőd udvarának késő római kerámiája. In: *Studia Comitatus* 36 (2018), 94–132.

OTTOMÁNYI 2018b

Ottományi Katalin: Késő római kerámia Visegrád-Gizellamajor erődjének Északi I. helyiségében. In: *Tisicum* 26 (2018), 119–144.

OTTOMÁNYI 2018c

Ottományi Katalin: Késő római kerámia a Visegrád-Gizellamajori erőd északnyugati saroktornyából. In: Forisek Péter – Szabó Ádám – Szakács János (szerk.): *„Hadak útján” A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXVII. konferenciája*. Debrecen: Debreceni Egyetem, 2018, 128–152.

OTTOMÁNYI 2020

Ottományi Katalin: Late Roman Pottery from Room III/North at the Visegrád-Gizellamajor Fort. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 71 (2020), 15–70.

POLLAK 1980

Pollak, Marianne: *Die germanischen Bodenfunde des I–IV. Jahrhunderts n. Chr. Im nördlichen Niederösterreich*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980.

SOPRONI 1978

Soproni, Sándor: *Der spätrömischen Limes zwischen Esztergom und Szentendre*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.

STUPPNER 2011

Stuppner, Alois: Zur Kontinuität in der Spätantike am norisch-pannonischen Limes in Niederösterreich. In: Heinrich-Tamáska, Orsolya (Hrsg.): *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. (Castellum Pannonicum Pelsonense 2.) Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2011, 129–156.

ŠVAŇA 2012

Švaňa, Kamil: *Glazovaná keramika z Rímskeho tábora v Iži v Kontexte Severopanónskeho Limitu*. (Dizertačná práca). Trnava: Trnavská Univerzita v Trnave, Filozofická Fakulta, 2012.

ŠVAŇA 2014

Švaňa, Kamil: Post-Valentinian and early 5th century finds of late Roman glazed pottery from the auxiliary fort at Iža, bridgehead of Brigetio. In: *Anodos. Studies of the Ancient World* 11 (2011). Trnava: Universitas Tyrnaviensis Facultas Philosophica, 2014, 269–281.

TEJRAL 1986

Tejral, Jaroslav: Naše země a římské Podunají na počátku doby stěhování národu. In: *Pamatky Archeologické* 76 (1986), 308–387.

TEJRAL 2017

Tejral, Jaroslav: Das Hunnenreich und die Identitätsfragen der barbarischen „gentes“ im Mitteldonaunraum aus der Sicht der Archäologie. In: Tejral, Jaroslav (Hrsg.): *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*. (Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 26.) Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, 2007, 55–119.

TOMKA 2004

Tomka Péter: Kulturwechsel der spätantiken Bevölkerung eines Auxiliarkastells: Fallbeispiel Arrabona. In: Friesiger, Herwig – Stuppner, Alois (Hrsg.): *Zentrum und Peripherie – Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004, 389–409.

TOMKA 2015

Tomka Péter: Eine römische Stadt und ihre barbarische Peripherie: Scarbantia. In: Vida Tivadar (ed.): *Romania Gothica II. The Frontier World. Romans, Barbarians and Military Culture*. Budapest: Eötvös Loránd University, Institute for Archaeological Sciences, 2015, 587–615.

TÓTH 2005

Tóth Endre: Karpen in der Provinz Valeria. Zur Frage der spätrömischen eingeläuteten Keramik in Transdanubien. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2005), 363–391.

VISY 2003

Visy Zsolt: *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Pécs: Teleki László Foundation, 2003.

OTTOMÁNYI KATALIN

KATALIN OTTOMÁNYI

**Újabb adatok a Visegrád-Gizellamajorban
feltárt, késő római erőd nyugati épületszár-
nyának kerámiájához**

**Further Data for the Pottery of the Western
Wing of the Late Roman Fort Excavated
in Visegrád-Gizellamajor**

Visegrád-Gizellamajor késő római erődjének nyugati épületszárnyában megközelítőleg 3 600 késő római kerámiatöredék került elő az 1988–2003 között tartó feltárások során. Ezen edények feldolgozása egy OTKA pályázat keretén belül valósult meg, de a publikációkba nem fért bele minden lerajzolható töredék (lásd Ottományi 2013, 2015a). A másik három épületszárny anyagfelvétele során is bukkantak még elő újabb darabok, amelyek az eredeti cikkből kimaradtak, így szükségessé vált egy kiegészítő tanulmány elkészítése.

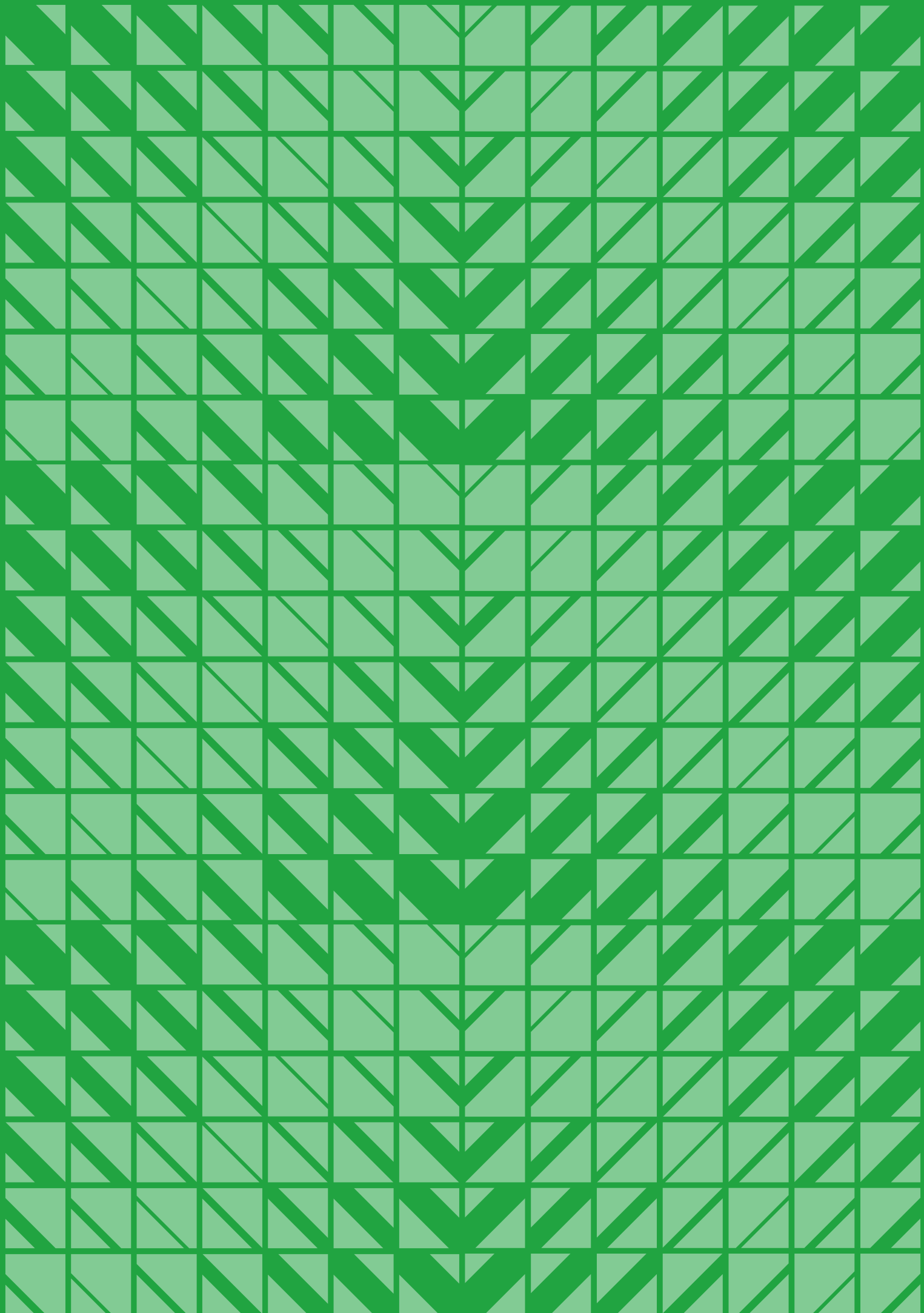
A Ny/I. helyiségben a legkorábbi, 1. periódushoz (II. Constantius kora) a kelta szint tetején lévő feltöltés és az alsó padlószint köthető. Az I. Valentinianus alatti átépítéshez tartozik a fűtőcsatorna, az új, agyagos járósínttel, az elfalazott bejárat és a két padlószint közötti omladék (2. periódus). A legtöbb leletanyag a többretegű, felső omladékban van, amely a 4. század utolsó harmada és a 430-as évek közötti időszakra tehető (3–3a. periódus). Helyenként hun kori jelenlét is bizonyítható (4. periódus). A 2–4. periódus anyagában lévő, összeálló kerámiatöredékek miatt, a rétegződés alapján nem mindig lehet pontosan keltezni a kerámiát.

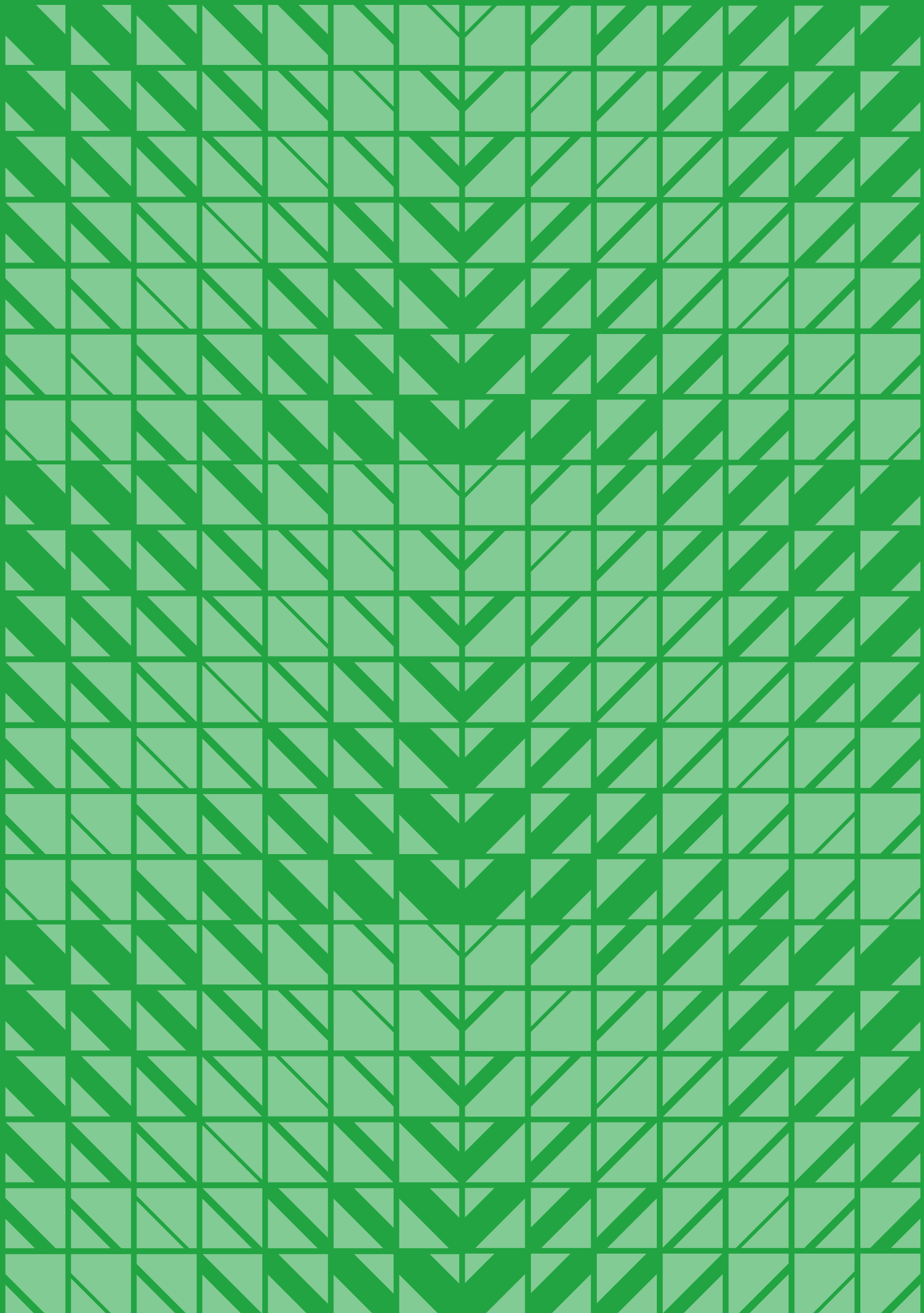
A kerámián belül négy csoportot sikerült megállapítani, az egyes korszakokra jellemző kerámiafajták megléte vagy hiánya alapján. Az alap a késő római, 4. századi házi kerámia, a simított felületű edények és a század közepső harmadában megjelenő mázas kerámia. Ehhez járulnak a század utolsó harmadától feltűnő új díszítések (besimítás és plasztikus, bekarcolt, bevagdosott díszítés), valamint új edényformák: a kónikus aljú, éles válltörésű tálak (vízszintes vagy S-profilú peremmel), a bikónikus tálak, a galléros peremű korsók, a nagyméretű, kétfülű korsók és a kiugró vállú, „leányfalui” bögrék és fazekak. Természetesen több, 4. századi edényforma is megérhetett még az 5. századot. Ezek az új formák és díszítések az egyes anyagcsoportokon belül különböző mennyiségben tűnnek fel, de mindenütt csak a teljes anyag kisebb részét (9,5–27%) alkotják (1–4. ábra), tükrözve ezzel az erőd lakosságának összetételét. A késő római katonaság (és családtagjaik) jelentik az alapot, amelyhez az új formákat és technikákat meghonosító szomszédos vagy keletről érkező barbár népesség csatlakozott.

Approximately 3 600 pieces of Late Roman pottery fragments were found during the excavations of 1988–2003 in the Western wing of the Late Roman fort of Visegrád-Gizellamajor. These pots were processed within the scope of an OTKA research but the publication could not contain every piece's outline (see Ottományi 2013, 2015a). During the examination of the three other wings further fragments were found which were also left out of the publication, so a complementary essay became necessary.

In room Ny/I. the sedimentation over the Celtic layer and the lower floor level can be connected to the earliest, 1st period (era of Constantine II). The heating-flue, the new, clay walking level, the walled-up entrance and the debris between the two floor levels belong to the rebuilding during the reign of Valentinian I (2nd period). The multi-layered debris on the top contains the most of the finds, these can be from the period between the last third of the 4th century and the 430s (3rd–3a period). Hunnic period presence can also be proven in some places (4th period). The pottery cannot always be properly dated based on the layers because of matching pottery fragments from the 2nd–4th periods.

There are four distinct groups within the finds, based on the presence or lack of characteristic types of pottery of each period. The base is the Late Roman, 4th century domestic pottery, the surface-coated pots and the glazed pottery appearing in the middle third of the century. In addition, there are remarkable new decorations from the last third of the century (smoothed-in and plastic, engraved, cut decorations), and the new pot shapes: bowls with conical base and sharp break at the shoulder (with horizontal or S-profile rim), biconical plates, collar-rimmed mugs, large mugs with two handles and the "Leányfalu" mugs and pots with stick-out shoulders. Naturally, it is possible that several pottery shapes from the 4th century survived to the 5th century. These new shapes and decorations are present in different ratio among the certain material groups but they form in each case only a small part (9.5–27%) of the material (Fig. 1–4), reflecting on the composition of the fort's population. The Late Roman soldiers (and their families) are the base and they were joined by the neighbouring or eastern Barbaric population who introduced the new shapes and techniques.

SEBÉSZKÉS SZENTENDRÉN. KONFLIKTUSOK A SZENTENDREI CÉHES SEBÉSZEK KÖZÖTT A 18. SZÁZADBAN

- Fábíán Laura, PhD
történész
Ferenczy Múzeumi Centrum
laura.fabian@muzeumicentrum.hu

Bevezetés

A magyarországi egyetemi orvosi kar alapítása és az állami beavatkozások előtt az ország sebészei céhes kereteken belül tanultak és működtek.¹ A településeket többnyire általános orvoshiány jellemezte, és a lakosság – főleg a kevésbé tehetősek – ellátását a borbély sebészek igyekeztek megoldani. A Mária Terézia-féle 1770-es egészségügyi rendelet, a *Generale Normativum in Re Sanitatis* azonban, mint egyre határozottabb, felsőbb szintről jövő szabályozás a 18. század második felében új irányba terelte a seborvosok jövőbeli munkáját.²

Amellett, hogy 1770-ben megindult a nagyszombati egyetem orvosképzése,³ évtizedekkel korábban (már 1752-től) szabályozták, hogy ahol nincs sebészceh, ott a megye alkalmazzon egy *chirurgust* a szegény nép ingyenes gyógyítása érdekében.⁴ A szabályozások⁵ az oktatást is érintették, így a pesti céh kötelező egyetemi sebészeti tanfolyam elvégzéséhez kötötte a sebészek felvételét. 1774-től a céhmesternek bonctanból és sebészi gyakorlatból is vizsgát kellett tennie a tiszti főorvos előtt. 1785-re pedig már minden céhtagnak kötelezővé vált a sebészeti tanfolyam elvégzése.⁶ Végül a céhek visszaszorulása, majd megszűnése 1872-ben alapjaiban változtatta meg az addigi gyakorlatot. Ekkortól indulhatott el a korábban csak a szolgáltató kategóriába tartozó, kézműves tevékenységnek – mesterségnek – tekintett sebészmuhelyek működése helyett a professzionális orvoslás új korszaka.

A céhes idősziakra sem volt jellemző az egységes borbélymuhelyek működése, a céhszabályzatok eltérő előírásokat rögzíthettek. Emellett sokan önállósodtak a céhektől a 18. század utolsó harmadától kezdve, és számos, csupán bizonytalan tapasztalataira támaszkodó és önmagát sebésznek valló, papír nélküli kontár gyakorolt gyógyító tevékenységet.

Tanulmányomban egy nagyobb ívű kutatás – orvoslástörténet a 18. századi Szentendrén – első eredményeit fogom bemutatni, ezért javarészt problémafelvető kérdésekre, továbblépési lehetőségekre és a szakirodalomban visszatérő

problémákra igyekszem kitérni. A vizsgált időszak majdnem az egész 18. századot lefedi, de leginkább a század közepére fókuszálok. Ennek oka egyfelől abban rejlik, hogy az 1750-es, de inkább a 1760-as években jelentős növekedés figyelhető meg a szentendrei borbélyok létszámában. Másfelől, mivel 1770-ben elindult az orvosképzés Pest-Budán, ezért leginkább az az időszak érdekelt, amikor még elsődlegesen a céhek kezében volt a *chirurgusok* képzése és szerveződése.

Mindezekből fakadóan több kérdés is adja magát a vizsgálatokat illetően. Hogyan alakult a sorsa a szentendrei sebészeknek a céhes világban? Hova tartoztak szervezetileg? Hányan voltak és hogyan változott a számuk? Megkülönböztethető-e a tudásuk: sebészek vagy elsősorban hajvágásra alkalmas borbélyok voltak? Az össznépszerűséghez és a járáshoz képest hozzávetőleg hány borbély dolgozott Szentendrén?

Hogy mikorra nyúlik vissza a szentendrei borbélyok tevékenysége, sajnos biztos támpontot a forrásokban aligha találni. Csak feltételezni lehet, hogy a középkorban és a kora újkorban megfordulhattak alapszintű gyógyítással is foglalkozó borbélyok Szentendrén, de még a hódoltság korszakából sincs ismeretünk általában a céhes keretéről sem.⁷ Valójában többet csak az újkorból tudunk meg a szentendrei borbélyokról. Ekkor a szerbek betelepődését követően a népesség ismét növekedni kezdett; a sebészekről, illetve azok létszámáról az összeírások alapján lehet felvázolni kezdeti tudásunkat. Az egyik probléma, hogy viszonylag ritka esetnek minősül, ha az összeírások megkülönböztetik, hogy céhmesterről vagy legényről van-e szó, és többnyire csak panaszlevelekből vagy részletes összeírásokból derülhet ki a különbség. Így gyaníthatóan egyes években azért is kimagasló a *chirurgusok* száma, mert a legényeket is belevették a sebészek létszámába.

A szentendrei sebészek létszáma megyei és országos viszonylatban is értelmezhető. Szentendréről kapcsolatban hozzávetőleges adatokra lehet következtetni a korai összeírásokból, így az óbudai Zichy-uradalom 1696-os összeírása ugyan említi a borbélyokat (mint mesterséget),

■ 1 Ez természetesen nem zárta ki a céhen kívül működő vándororvosokat, felcsereket, de tanulmányomban javarészt a sebészcehhez kötődő *chirurgusokat* vizsgálom.

2 Balázs 2007: I-II.

3 Schultheisz 2005.

4 Demkó 1894: 505.

5 Kapronczay 2011: 31–37.

6 Dóka 1984: 151; a céhes keretek részletes leírásáért lásd: Simon 2013: 33–64.

7 Mivel a 13. század végéig nincs a faluról feljegyzés, a lakosságról is csak feltevésekre vagyunk utalva. A 14. századtól kezdve már előfordulnak adatok a kereskedelemről és iparról, de csak nagyon szórványosan. Darkó-Erdősi 2014: 207–208. A legelső szentendrei céh 1698-ban a tímároké volt. Szádeczky 1913: II, 308; Erdősi 2014: 155.

de az 1703-as forrás esetében a szentendrei kézművesek között nem szerepelnek.⁸ Országos viszonylatban több összeírás is rendelkezésre áll, viszont ezeket (is) óvatosan kell kezelni, mert a kisebb települések nem minden esetben jelentették a seborvosokat, így a számadatok nem teljesen tükrözik a valós viszonyokat. Az első, de aligha pontos, 1715-ben készített összeírás a szabad királyi városokban összesen csak harminckilenc sebészt és tizenegy borbélyt említ, míg öt évvel később már százöt borbélyt listáztak az 1720-as adóösszeírásban.⁹ Ellentmondásos lehet ugyanakkor, hogy Pest-Pilis-Solt vármegyéből csak egy borbélyt jelentettek le 1720-ban,¹⁰ viszont lehetséges, hogy kiegészítésként a vezetőknév árulkodik a szakmáról: az 1715-ös országos összeírás két Borbély vezetéknévű személyt (Antoniust és Franciscust) említ Szentendrén,¹¹ és előbbi feltehetően ugyanaz a személy, mint az 1720-ban ismét szereplő Borbely Antonius.¹² Míg a 18. század elején még találkozunk Borbély vezetéknévű személyekkel,¹³ addig évtizedekkel később a borbélyok és *tonsorok* nevükben már nem képviselték következetesen mesterségüket.

Feladatok és díjazás

Mielőtt áttérnék a szentendrei seborvosokra, érdemes kitérni néhány fogalomra. Terminológiai szempontból három kategória különböztethető meg a sebészettel foglalkozók (*chirurgusok*) körében: a sebézmesterek (szintén *chirurgus*), borbély sebészek (*tonsor*) és fürdősök (*balneator*). Szentendrén mindhárom kategóriára találni adatokat, viszont nem következetes a szóhasználat.¹⁴ A precíz terminológiai meghatározás ezzel szemben nem minden esetben tükrözi az egykori valós viszonyokat, a kategóriák a legtöbb esetben

(főleg a korai időkben) összemosódtak. A borbélyok nem csupán haj- és szakállnyírással foglalkoztak, de kisebb beavatkozásokkal is – mint érvágás, sebkötözés, gyógyszerek vagy fürdők készítése –, viszont a belső betegségek kezelése elvileg az orvosok hatáskörébe tartozott.¹⁵ Valójában, ha nem állt rendelkezésre orvos – márpedig ekkor még nem volt elterjedt az orvosok jelenléte –, akkor a sebészek is kivették a részüket a gyógyításból. Viszont a 18. században már egyre inkább kialakult az igény a seborvosok körében, hogy megkülönböztethessék magukat a valóban csak haj- és szakállnyírással foglalkozó egyszerű borbélyoktól.¹⁶ Az alábbiakban mindegyik kategóriát használni fogom, de igyekszem követni a forrásokban olvasható terminológiát.

A sebészek hatásköre nem csupán a mindennapos tevékenységekre terjedt ki, más helyzetekben is szükség volt rájuk: többek között járványok kitörésekor,¹⁷ és előfordulhatott, hogy halottkémi szerepet is el kellett látniuk.¹⁸ Pesten két időszakban, 1710–1712-ben és 1738–1743 között robbant be a pestis, ami megkövetelte, hogy több gyógyító álljon rendelkezésre.¹⁹ Szentendrén a pestis 1739. augusztusban tört be, és októberben még tartott a járvány: a kór vagy Pomázon keresztül érkezett, vagy kereskedők vitték be magukkal, de a halálozási adatok a hiányos források miatt nem ismertek.²⁰ 1740-ben egy szentendrei seborvost említenek név nélkül, akit Vácra küldtek egy komisszáriussal a pestis megfékezésére.²¹ Néhány évvel később, 1747-ben már négy *chirurgus* működött Szentendrén – viszonyításképpen Nagykőrösön vagy Vácott működött ennyi seborvos, míg például Óbudán három *chirurgus* élt. A pilisi járás településeire általában az egy vagy két *chirurgus* volt a jellemző,²² Pest megyében pedig ötvenhárom sebész működött ekkor.²³

⁸ Gál 1988: 106–107.

⁹ Simon 2013: 153–154.

¹⁰ Gortvay 1953: 50.

¹¹ MNL OL N 78. 20. téka

¹² MNL OL N 79. 20. téka. Az 1720-as években egy átmeneti növekedés jellemezte Szentendrét, a bevándorló kereskedők viszont felvásárlók és piac hiányában hamarosan elveszítették a megélhetésüket, és áttértek a mezőgazdaságra (Faragó 2008: 315).

¹³ Például 1728-ban a pilisi járáson belül Csepel-sziget-Ráckeven vagy Zsámbékon is ismert Borbély vezetéknévű és mesterségében is borbély személyt (Borosy 1997: 344–345, 204).

¹⁴ Balázs 2007: I, 207. 1787-ből is akad egy szentendrei fürdő, Joannes Apostolovics Laris. Erdősi-Majorossy 2014: 308, 245. tétel. Sztojanovics Johannes összeírása a szentendrei lakosokról, 1787, PML V. 302e. No. 57, átírta: Majorossy Judit.

¹⁵ Simon 2013: 33–34.

¹⁶ Simon 2013: 33.

¹⁷ Simon 2013: 161–162.

¹⁸ Például: Daday 2005: 312–314.

¹⁹ Magyary-Kossa 1929: II, 146–156; Kapronczay 2011: 78–86.

²⁰ Schramek 2014: 193, 160, 174–175.

²¹ Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlése, Rátót, 1740. március 3., 77.

²² Daday 2005: 292.

²³ Demkó 1894: 504. Viszonyításként: Óbudán öt évvel később, 1752-ben is csak 2 *chirurgus* működött (Gál 1988: 103).

Hogy milyen díjazás jutott a szentendrei sebészeknek, néhány esetben a komolyabbá váló helyi perpatvarok révén is megállapítható. Például 1727-ben többeknek is fizetnie kellett Szentendrén a seborvosnak azért, mert a büntetésükből fakadó fenytések miatti sérüléseiket a sebészeknek kellett ellátniuk. Az első esetben a szentendrei katolikus bíró úgy ellátta a baját egy görög rítusú lakosnak, hogy összesen harminckét forint büntetést kapott, ebből nyolc forint járt a seborvosnak. Másik alkalommal egy két hónapos várandós nő veszítette el gyermekét egy hasonló büntetés miatt, aminek következtében a seborvos hat, a bába két forintot kapott. Ugyanebben az évben egy Marianovics György nevű molárnak többször is meggyűlt a baja verekedések miatt. Egy ilyen alkalommal olyan súlyos büntetésben részesült – az említett dulakodás miatt –, hogy négy forintot kellett fizetnie a seborvosnak a gyógyításért. Majd egy másik esetben őt verte meg három molnár bosszúból, ami által ismét a seborvos járt jól öt forinttal.²⁴

Idegenek és helyiek konfrontációi

Szentendrén annak ellenére, hogy számos céh működött, önálló borbélycéhet nem alapítottak – szemben például a csizmadiákkal vagy a vargákkal²⁵ –, ezért területi szempontok alapján a pestihez tartoztak. Az önálló pesti sebészek 1739-ben szerezték meg a céhlevelüket, majd évekkel később, 1745-ben revideálták.²⁶ A céhszabályzat rögzítette, hogy ha valaki egy Pest környéki faluból be akart lépni a pesti sebészcéhbe, akkor előtte vizsgát kellett tennie (az *V. articulus*nak megfelelően) és befizetni az előírt összeget. A külső mesterek a XXV. *articulus* szerint tarthattak legényt és inast, de a pesti céhnek tudnia kellett a felvételtől és a felszabadításról is, mivel a céh adta ki a szabadulólevelet.²⁷ Erre az időszakra kezdett jellemzővé válni, hogy már nem csupán egy-egy név bukkan fel a források-

ban, hanem differenciáltabban rekonstruálható a mesterek és legények helyzete, kiderülnek a nehézségek és a konfliktusok is.²⁸ Továbbá szentendrei származású *chirurgus*ok mellett már utazó seborvosok életébe is bepillantást nyerhetünk. A településen több ízben előfordult, hogy a sebészek nem voltak eredendően szentendrei lakosok, hanem idegenként próbáltak szerencsét. Ehhez hasonló 1728-ban Noberger Ferenc esete, akinek nem volt földje, szőlője vagy jobbágya, de seborvosként tüntette fel az 1728. évi *regnicolaris* összeírás.²⁹

Izgalmas adatokat szolgáltat egy 1762-ből fennmaradt levél, amikor is már hét sebésze volt a településnek, és egy nyolcadik újonnan érkező ellen lázadtak fel a céhtagok. A folyamodványt a borbélymester³⁰ a Zichy-birtokokhoz tartozó óbudai uradalom ügyészének, Jeszenovszky Sámuelnek címezte.³¹ Az esetet Dóka Klára is ismertette vázlatosan, de 1762 helyett tévesen 1764-re datálta.³² Az indulatos hangvételű levélből kiderül, hogy a borbélymester szerint a céh úgy vélte, a tag-szám már így is túl magas, és arra panaszkodott, hogy egy Iván nevű borbélylegény, aki nem tanulta a mesterséget, hanem katona volt, és „sem levele, sem pedig igazsága nincsen”, és nem tudni, hol született, letelepedett Szentendrén, és boltot nyitott. A mester felháborodva írta, hogy már így is heten vannak, és fenyegetően megjegyezte, hogy kénytelenek lesznek a városból elmenni, „mivel itten annyira nem élhetünk, ugyanis ő csak egy kurvás és franczos legény”. Felmerülhet, hogy ez a bizonyos Iván (a vezetékneve nem derül ki) felcser lehetett korábban, viszont a katonai ápolók céhen kívül folytatták tevékenységüket,³³ ezért úgy vélem, a borbélymester szemében ez lehetett az egyik szálla. Másrészt lehetséges, hogy egy valódi szélhámos próbált szerencsét Szentendrén. Iván a későbbiekben nem került elő, így feltételezhetően sikerrel járt a mester ügyködése.

■ ²⁴ Borosy-Kiss-Szabó 2003: 248, 250; Kapronczay 2011: 50–51. Évtizedekkel később, egy 1763-ból származó elszórt adat alapján kiderül, hogy egy lebetegedett szentendrei három forinttal tartozott a borbélymesternek. PML V. 302c. Fasc. 7. Nr. 245.

²⁵ A szentendrei céheket lásd felsorolva: Szádeczky 1913: II. 308.

²⁶ A pesti sebészek céhlevelét kiadta: Dóka 1984.

²⁷ Dóka 1984: 154, 156.

²⁸ Országszerte meglehetősen gyakoriak voltak a borbélyok közötti konfliktusok, erről lásd például: Szabó 1984: 147–155.

²⁹ Borosy 1997: 74–75.

³⁰ Nem kizárt, hogy a későbbiekben többször előkerülő Mihalkovits János volt a levél szerzője.

³¹ PML V. 302c. Fasc. 7. Nr. 150.

³² Dóka 1981: 46. Dókánál a levéltári jelzet pontatlanul szerepel: PML V. 303c. Fasc. 7. Nr. 150.

³³ Simon 2013: 34, 67–68.

Az 1760-as évekre jellemző létszámugrás összefüggött azzal a rendelkezéssel, mi szerint 1761-től kötelező érvényűvé vált a céhekre nézve a levizsgázott sebészek felvétele.³⁴ Mindez nem csekély ellenállásba ütközött országszerte. A legkevésbé sem volt ismeretlen az Ivánhoz hasonló borbélyok működése a korban, képesítés nélkül is számos sebész igyekezett érvényesülni.³⁵ Daday András adatai szerint az 1766-os évben Szentendrén már kilenc *chirurgus* tevékenykedett, akik céhekben tanultak, és egy részük katonai szolgálatos is volt.³⁶

A korszakra vonatkozó legtöbb adatot a Szentendrén működő *chirurgusokról* egy 1767-es összeírás szolgáltatja, amelyet Pest-Pilis-Solt vármegye szolgabírája, Friebeisz Antal adott ki. Az irat nem csupán a régió sebészeit tartalmazza, de részletesebb adatokkal szolgál korábbi tanulmányaikról is, valamint a településen működő bábákat (*obstetrix*) is felsorolja.³⁷

A felsorolt kilenc *chirurgus*³⁸ – minden bizonnyal ugyanaz a kilenc, akik egy évvel korábban is már Szentendrén dolgoztak – közül a legtöbbet utazott sebész Daniel Orsó volt. Elzászban tanult, ahol 1719-ben vizsgázott, majd Európában utazva legényként megjárta az isztriai Rasport, később Erdélyt, és katonai körökben is bőséges tapasztalatra tett szert. Szentendrei működéséről vagy kötődéséről nincsen adat, így feltehetően egy utazó sebészről lehet szó, aki 1767-ben a településen működött.

A listában nem mindegyik személyt nevezték meg *chirurgusként*, minden bizonnyal azért, mert tanulmányaik ekkor még nem fejeződtek be. Így Petrus Manesitről csak annyi derül ki, hogy Pesten tanult és a céhnél levizsgázott 1712-ben. Alexander Keresztényi Gyöngyösiné neve viszont már nem cseng ismeretlenül. Az 1767-es összeírás ismerteti, hogy 1756-ban fejezte be a legényéveket, de egy 1762. január 7-én írt panaszlevele alapján már ekkor borbélyként dolgozott Szentendrén,³⁹ és húsz évvel később is Szentendrén tevékenykedett (*tonsoreus*-ként volt feltüntetve), és üzlete lehetett.⁴⁰

Egyes esetekben bizonytalan, hogy az illető sebész honnan érkezett Szentendrére. A listán szereplő utolsó három borbély közül ugyan Ioannes Amancziti szentendrei kötődésű, de még nem vizsgázott le. Ioannes Kosits Petro Varadini és Michael Orosovits esetében már nem világos, hogy miként kerültek a településre.⁴¹

A lista felépítésében határozottan kirajzolódik egy belső hierarchia. A legelső név Mihalkovits Jánosé – róla az alábbiakban lesz bővebben szó –, és a soron következőkről egyrészt egyre kevesebb adat szerepel, másrészt a vége felé (a bábák neve előtt) már olyan személyeket sorakoztat fel, akiknek nem fejeződött még be a tanulóidejük és nem is nevezhetők *chirurgusnak*. Ha megyei vonatkozásban vizsgáljuk az illetők helyzetét, akkor az 1767-es szentendrei sebészekre vonatkozó adatok összehasonlításához ugyanezen irat nyújt támpontot. Az összeírás negyvenöt Pest megyei település adatait tartalmazza, ezen belül sebészek tekintetében Szentendrén volt a legjobb az ellátottság: kilencen voltak a tanulókkal együtt, és még öt bába is dolgozott a településen. Utána következett Zsámbék négy, majd Óbuda három sebésszel, és végül nem elhanyagolható Ráckeve sem, ahol ugyan csak két sebész volt (és három bába), de kivételesnek tekinthető, hogy egy orvost is alkalmaztak.⁴²

Borbélymester és legényei: Mihalkovits János

A szentendrei sebészek közül az 1750–60-as években kitűnik egy befolyásos borbélymester, aki éveken át meghatározó alakja volt a helyi borbélyképzésnek, számos legényt kitanított és felszabadított: a római katolikus vallású Mihalkovits János. Ő Esztergomban tanult ifjúkorában, majd a pesti céhnél vizsgázott 1752-ben.⁴³

Négy fiatalemberről biztosan tudni, hogy Mihalkovits műhelyében sajátította el a mesterség csínját-bínját. Elsőként 1759-től Ivánovics Mihályról és 1761-től Kuzmics Györgyről tudható, hogy nála tanultak. Az inasok és a mester kapcsolata a jelek szerint a legkevésbé sem volt konfliktustól mentes.

³⁴ Simon 2013: 61.

³⁵ Daday 1960: 168–174.

³⁶ Daday 2005: 193.

³⁷ Magyary-Kossánál még egy régebbi hivatkozás szerepel: Magyary-Kossa 1940: IV, 163: Pest megyei levéltár, 1767. Fasc. 13. No. 45. Valójában: PML IV. 1d PPS Vm. köz. ir. 1767. Nr. 45. A forrás alapján 1767-ben Szentendrén öt bába működött.

³⁸ Az első három személyt, Mihalkovits Jánost, Thomas Akaravitsot és Ioannes Fingert a következő alfejezetben tárgyalom.

³⁹ PML V. 302c. Fasc. 7. Nr. 82.

⁴⁰ Erdősi-Majorossy 2014: 306. 155. tétel. Sztojanovics Johannes összeírása a szentendrei lakosokról, 1787, PML, V. 302e. Nr. 57, átírta: Majorossy Judit.

⁴¹ PML IV. 1d PPS Vm. köz. ir. 1767. Nr. 45.

⁴² PML IV. 1d PPS Vm. köz. ir. 1767. Nr. 45.

⁴³ PML IV. 1d PPS Vm. köz. ir. 1767. Nr. 45.

Meglehetősen sűrűn előfordult országszerte, hogy a borbélyok sérelmeikkel az úriszékhez fordultak, és ez Szentendrén sem volt másképpen. A céhen belüli konfliktusokról árulkodik egy 1764. júliusából fennmaradt panaszlevél, amelyből Mihalkovitsról kiderül, hogy összetűzésbe került az említett inasaival.⁴⁴ Egyrészt fontos adat, hogy Mihalkovits kijelenti, hogy a pesti céhbe tartozik (vagyis céhbeli borbély), másrészt korábban már hat legényt is felszabadított, valamint Ivánovics Mihály és Kuzmics György már három, illetve négy éve dolgoznak nála. Ebből következően legkorábban 1752 és 1764 között, vagyis több mint tíz év alatt hat borbély került ki a keze alól.

A mester szerint a két inas huszonkét-huszonkét forinttal tartozott neki, míg az említettek szerint a mesternek kellett volna fizetnie. Kiderül, hogy Mihalkovits Kuzmicsot úgy vette fel, hogy a mesternek kellett évente minden ruháját kifizetnie. Mihalkovits felháborodva írta, hogy Kuzmicsnak lejárt a tanulói ideje, de a szokásokkal ellentétben a mesterrel akarta a társpoharát megfizettetni. A társpohár a céhek világán belül a legénnyé avatás szimbóluma volt, ceremóniáját a céhszabályok eltérően rögzíthették: általában lakoma és zenés táncmulatság keretein belül történt a céhmester házában. Az eltérő szokások közül viszont néhány dolog biztos volt: minden esetben az inasnak kellett megfizetnie a társpoharat, és ennek ünnepélyes kiürítése révén vált olyan legénnyé, aki immáron fizetést is kap.⁴⁵ A pesti sebészek 1745-ös céhlevele nem tér ki a társpohárral kapcsolatos szabályokra, de a XIX–XX. pontok arra igen, hogy az inasért kezességet kell a mesternek vállalnia, és a felszabadításakor „a közönséges taxájának felét letenni” köteles. Valamint a három inasév letelte után fel kell szabadítani, és az inasnak fizetnie kell ezért⁴⁶ – Mihalkovits ezt a huszonkét forintot hiányolta. Hogy Mihalkovits csak rágalmazta-e Kuzmicsot, vagy az inas valóban igyekezett volna a mesterével kifizettetni a társpoharat, nehezen eldönthető. Viszont Mihalkovits hajlott a megegyezésre: ha az inas még egy évig szolgál nála, kifizetné a társpoharat.

Mihalkovits megbántódva jegyezte meg, hogy a korábbi hat legényével soha ilyen gyalázat nem történt meg. Mivel a céhen belül nagy hangsúlyt helyeztek a becsületességre, a mestert is megbüntethették volna rágalmazásért, amíg nem tisztázza a becsületét.⁴⁷

A másik inas, Ivánovics apja minden évben tíz forintot fizetett a mesternek a fia kitaníttatásáért, de a harmadik évben ezt elmulasztotta, ezért a mester további 8 forint tartozást is felrótt. Ivánovics szintén sáros volt a mester szerint: őt is ruházniya kellett, és neki is huszonkét forintot kell fizetnie a felszabadításért. A két inas végeredményben bejelentés nélkül hagyta ott a mestert, aki épp nem tartózkodott a műhelyében. A mester úgy kívánta, hogy még egy évet szolgáljanak nála, és akkor felszabadítja őket 1765-ben.⁴⁸

Mihalkovits harmadik tanítványa, Nakasevich Tamás⁴⁹ ugyancsak egy panaszos ügy miatt ismert. 1764-ben szintén az úriszékhez folyamodott, mivel szentendrei születésű és Mihalkovits Jánosnál volt inas, majd a pesti borbélycéhnél legény, ahol fel is szabadították, és az előírás szerint a vándorévei is leteltek. Arra panaszkodott, hogy a szentendrei borbélmesterek nem fogadták maguk közé, nem engedték körükben dolgozni, pedig nemcsak a Szentendrén született borbélyok folytathatták a településen a mesterségüket, hanem az idegenek is.⁵⁰

Nakasevich hangsúlyozta, hogy ráadásul a szentendreiek az idegeneket könnyebben fogadták be, mint az odavalósiakat. Abban látta az okát, hogy így eltilthatják a helyieket a mesterségük gyakorlásától, és kirekeszthetik őket a városi adózásból is. Valószínűnek látom, hogy Nakasevich mint szentendrei születésű borbélytanonc nagyobb konkurenciát jelenthetett egy műhellyel és kiépült „praxissal” rendelkező borbélmesternek, mint egy folyamatosan úton lévő külföldi vándorfelcser (amire az 1767-es lista lehet ékes példa). Egy szentendrei lakosokat tartalmazó összeírásból tudjuk, hogy Nakasevich Tamás 1787-ben még élt és tónsorként volt feltüntetve.⁵¹

■ 44 PML V. 302c. Fasc. 7. Nr. 427.

45 Szádeczky 1913: I, 209–210; Richter 1940: 74–83; Simon 2013: 39.

46 Dóka 1984: 156.

47 Simon 2013: 41–42.

48 PML V. 302c. Fasc. 7. Nr. 425, 427; Dóka 1763-ra keltezi az esetet, de valójában 1764 júliusában történt. Dóka 1981: 46.

49 Dóka Klára tévesen Naferits Tamásnak olvasta ki a nevet (Dóka 1975: 173). Míg a Nakasevich vezetéknév egyértelműen kiolvasható és más iratokban is többször előfordul, a Naferits máshol nem bukkan fel; a forrásokban Nakasevich/Nakashevich/Nakashevics alakokban szerepel a neve, a továbbiakban: Nakasevich.

50 PML V. 302c. Fasc. 7. Nr. 438.

51 Erdősi-Majorossy 2014: 307, 198. tétel. Sztojanovics Johannes összeírása a szentendrei lakosokról, 1787, PML, V. 302e. Nr. 57.

További két fiatalemberről elképzelhető, hogy szintén Mihalkovitsnál tanultak. Ioannes Finger sebész három évig volt inas Szentendrén és Pesten, ugyanahhoz a társasághoz tartozott, és 1759-ben esküdött fel. Továbbá nem kizárt, hogy Thomas Akaravits *chirurgus*, aki az inaséveit Szentendrén fejezte be 1761-ben, szintén nála tanulta ki a mesterséget, és Pesten gyakorolta a sebészetet.⁵²

Útban a professzionális orvoslás felé: Petrus Milloradovich medicus

1770-ben Szentendrén továbbra is magas volt a *chirurgusok* száma: öt céhmestert és három legényt tartottak számon, mindannyian céhen belüliek voltak. A mesterségük a nagyobbak minősülők között szerepel (patikus még ekkor nem volt Szentendrén), ugyanakkor Óbudán három céhmester és négy legény dolgozott.⁵³ Ez a szentendrei nyolc fő minden bizonnyal lefedte a pár évvel korábbi borbélyokat – talán egyikük meghalt vagy továbbállt a városból.

Ebben az évtizedben két tényező hozott változást a szentendrei orvoslás történetében, amelyekre a bevezetőben már utaltam. Egyfelől az 1770-es években megindult az egyetemi orvostképzés Magyarországon, ami maga után vonta a céhes keretek szűkülését és a céhekben tanult borbélyok működésének csökkenését. Másrészt az általános *medicushiány* ellenére Szentendre a 18. század második felében egy külföldön tanult és nemzetközileg is ismert orvost tudhatott magáénak, akit a borbélyok mellett fontos kiemelni. A szerb származású Petrus (Gabrielow) Milloradovich (1744–1791)⁵⁴ vagy Milloradovics Péter (Petar Miloradović) *medicus* ugyan nem Szentendrén született, de kisebb megszakításokkal közel húsz évig volt Szentendre orvosa. Az újvidéki orvosdoktor (görögkeleti lelkész és tanár) 1764. április 28-án iratkozott be a német halle-i egyetemre, ahol 1769-ben végzett.⁵⁵ Szentendrére is azután érkezett, miután Zombor városában nem szerezhette orvosi állást, és két év privát praktizálás után úgy döntött, változtatnia kell.⁵⁶

Amikor már Szentendrén élt, 1778-ban az akkor már Nagyszombatról egy éve Budára helyezett orvosi karon is tíz társával együtt fejezte be tanulmányait.⁵⁷

Egy 1775-ből fennmaradt leiratból derül ki többek között, hogy Milloradovics 1772-ben költözött Szentendrére, ahol elvette egy tekintélyes szentendrei szenátor lányát, emellett a környékre is gyakran járt. Három évvel később még Szentendrén mint *physicus ord.* volt (tehát nem kapott munkájáért cserébe javadalmazást), de kérelmet intézett a királynőhöz. E szerint Újvidékre vagy Zomborra szeretett volna visszakérülni, arra hivatkozva, hogy doktorátusa óta sok tapasztalatot szerzett és szabad királyi városba kíván kerülni. A régens, II. József a Helytartótanácsot kérte, hogy nézzenek utána Milloradovicsnak. Gondként merült fel, hogy Milloradovicsnak ekkor nem volt approbációs vizsgája, így II. József elrendelte, hogy előbb tegye le a hiányzó vizsgát a nagyszombati vagy a bécsi egyetemen.⁵⁸ Ezt a vizsgát Mária Terézia már 1756 óta kötelezővé tette, ennek következtében lehetővé vált, hogy többek között a *physicus* orvosok hivatalos gyógyítást folytathassanak.⁵⁹ Milloradovics szentendrei éveire vonatkozóan 1787-ből és 1791-ből van arra adat, hogy a településen élhetett.⁶⁰

Összefoglalás

Hogy melyik évben (évtizedben) hány főre mennyi sebész jutott, arra az összeírások alapján lehet hozzávetőlegesen következtetni. Szentendre lakossága 1696-ban még közel 6000 fő (1453 család) volt, de 1784-ben már csak valamivel több, mint a fele (3485 lakos) élt a településen. A 18. században a népesség 1775 fővel emelkedett (5016 fő), majd népességcsökkenés, illetve stagnálás tapasztalható, az átlag 3500 fő a század végéig.⁶¹ Míg a század elején csak néhány *chirurgus* működött Szentendrén (az 1740-es évekig ez általában egy-két főt jelentett), az 1750-es évektől a létszám már hat és kilenc között mozgott, ami a környék településeit – például Óbudát – is figyelembe véve kimagasló arány.

⁵² PML IV. 1d PPS Vm. köz. ir. 1767. Nr. 45.

⁵³ Gál 1988: XI. függelék.

⁵⁴ Kaiser-Völker 1981: 74; Kaiser 1995: 133–134; Kostić 1988: 134–135.

⁵⁵ Kaiser-Völker 1981: 74.

⁵⁶ Kobilarov-Sakač 2010: 115–119, itt 116.

⁵⁷ Disszertációja: *Dissertatio inaug. med. de saburra primarum viarum* (Győry 1900: 94).

⁵⁸ Daday 2005: 117–118.

⁵⁹ Krász 2016: 836.

⁶⁰ Erdősi-Majorossy 2014: 306, 158. tétel. Sztojanovics Johannes összeírása a szentendrei lakosokról, 1787, PML, V. 302e. Nr. 57; PML V. 302c. Nr. 10. A későbbiekben Milloradovics életéről és munkásságáról külön tanulmány készül.

⁶¹ Erdősi-Majorossy 2014: 284, 2. táblázat.

Hogy miért volt ennyi *chirurgus* Szentendrén? Érdemes különválasztani a letelepedett, műhelylyel és inasokkal-legényekkel is rendelkező mestereket a vándorsebészekről. Minden bizonnyal Szentendre kiváló földrajzi fekvése és kereskedelme révén is forgalmas település volt, és gyakorta megfordulhattak továbbutazó borbélyok. Viszont a helyi borbélyok céhbe történő beilleszkedése nem ment zökkenőmentesen. Nakasevich Tamás is arra hívta fel a figyelmet 1764-ben, hogy az idegenekkel a település meglepően szívélyesen bánt – ilyen volt Noberger Ferenc vagy Daniel Orsó esete, vagy Iváné. Ezek a borbélyok valószínűleg csak néhány évet tölthettek Szentendrén, míg velük ellentétben egyesek hosszú évekre meghatározó praxist is ki tudtak építeni, mint például Mihalkovits János, aki számos szentendrei inast képzett ki.

Annak az eddigi kutatások során nem találtam nyomát, hogy a magas létszám ellenére a szentendrei sebészek önálló céhet akartak volna alapítani,⁶² szervezetileg a pesti céhbe tartoztak és ott is tanultak: például Mihalkovits, Nakasevich vagy Petrus Manesit. Nem állapítható meg minden esetben, hogy az illető borbély feladatköre miként alakult. Azokban az esetekben, amikor az összeverekedett helyi lakosok sérüléseit kellett ellátni, egyértelmű, hogy seborvosi tevékenységet folytattak. Az 1767-es összeírás határozottan *chirurgusként* (és nem *tonsorként*) tünteti fel a Szentendrén működött sebészeket. Így valószínűnek látszik, hogy a szentendrei borbélyok közül nem csupán haj- és szakállnyírással foglalkozók dolgoztak, hanem komolyabb eseteket is ellátó sebészek is.

A 18. században Szentendrén élt és működött sebészek teljességre törekvő összegyűjtése a kutatás következő lépcsőfoka, mely több választ nyújthat arra a kérdésre, hogy milyen sorsa volt a településen tevékenykedő számos *chirurgus*nak.

■ ⁶² Kapronczay megállapítása, hogy 1766 körül a szentendrei sebészek céhet alapítottak, a későbbiekben még megvizsgálandó. Dadaynál csak annyi szerepel, hogy „Szentendrén a 9 kirurgus céhekben tanult, s egy része katonai szolgálatos is volt.” Kapronczay 2011: 56–57; Daday 2005: 193.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (PML)
IV. 1d Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlé-
sének közigazgatási iratai (1446–1783), 1767. Nr. 45
V. 302c. Szentendre Mezőváros Tanácsának iratai,
közigazgatási iratok (1704–1805)
V. 302e. Szentendre történetére vonatkozó legfon-
tosabb iratok (oklevelek) gyűjteménye (1690–1848)
Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlése, Rátót, 1740.
március 3.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
MNL OL N 78. 20. téka
MNL OL N 79. 20. téka

Hivatkozott irodalom

BALÁZS 2007

Balázs Péter: *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alapren-
delete*, I–II. kötet. (A Magyar Tudománytörténeti Intézet Tu-
dományos Közleményei 73.) Piliscsaba–Budapest: Magyar
Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti
Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2007.

BOROSY 1997

Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye 1728. évi regnicolá-
ris összeírása I.* (Pest Megye Múltjából 8/1.) Budapest: Pest
Megyei Levéltár, 1997.

BOROSY–KISS–SZABÓ 2003

Borosy András – Kiss Anita – Szabó Attila: *Pest-Pilis-Solt
vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és
politikai iratok III. 1717–1730.* (Pest Megyei Levéltári Füzetek
35.) Budapest: Pest Megyei Levéltár, 2003.

DADAY 1960

Daday András: *Sebészsérelmek a XVIII. században.* In: *Or-
vostörténeti Közlemények* 18 (1960) 168–174.

DADAY 2002

Daday András: *Kuriózumok az orvostudomány magyarorszá-
gi történetéből.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002.

DADAY 2005

Daday András: *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyar-
országi történetéből: gyógyvizekről, patikákról, járványokról,
orvosdoktorokról, kirurgusokról, bábákról az 1740 és 1790
közötti feljegyzésekben.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005.

DARKÓ–ERDŐSI 2014

Darkó Jenő – Erdősi Péter: *Falu a hódoltság peremén:
Szentendre a török korban.* In: Erdősi Péter – Majorossy
Judit (szerk.): *Kép, önkép, múltkép. Fejezetek Szentendre
történetéből.* Szentendre: Ferenczy Múzeum, 2014, 199–218.

DEMKÓ 1894

Demkó Kálmán: *A magyar orvosi rend története tekintettel
a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a
XVIII. század végéig.* Budapest: Dobrowsky és Franke, 1894.

DÓKA 1975

Dóka Klára: *A szentendrei kézműipar (1690–1848).* In: *Studia
Comitatensia* 3 (1975), 167–178.

DÓKA 1981

Dóka Klára: *Szentendre története írásos emlékekben.* Szent-
endre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1981.

DÓKA 1984

Dóka Klára: A pesti sebészek céhlevele. In: *Orvostörténeti Közlemények* 105–106 (1984), 147–157.

ERDŐSI 2014

Erdősi Péter: Kiváltságos mezőváros a 18–19. században. In: Erdősi Péter – Majorossy Judit (szerk.): *Kép, önkép, múltkép. Fejezetek Szentendre történetéből*. Szentendre: Ferenczy Múzeum, 2014, 141–173.

ERDŐSI–MAJOROSSY 2014

Erdősi Péter – Majorossy Judit (szerk.): *Kép, önkép, múltkép. Fejezetek Szentendre történetéből*. Szentendre: Ferenczy Múzeum, 2014.

FARAGÓ 2008

Faragó Tamás: *A múlt és a számok. Pest Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században*. (Várostörténeti tanulmányok 9.) Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2008.

GÁL 1988

L. Gál Éva: *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt, 1659–1766*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.

GORTVAY 1953

Gortvay György: *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története I*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953.

GYÓRY 1900

Győry Tibor: *Magyarország orvosi bibliographiája 1472–1899*. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest, 1900.

KAISER 1995

Kaiser, Wolfram: Ungarische Wissenschaftsverbindungen des 18. Jahrhunderts zur Universität Halle und deren medizinischer Fakultät. In: Holger Fischer – Ferenc Szabadváry (Hrsg.): *Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland: Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1995, 105–143.

KAISER–VÖLKER 1981

Kaiser, Wolfram – Völker, Arina: *Hungarica medica des 18. Jahrhunderts in den Beständen des halleschen Universitätsarchivs*. Halle: Martin-Luther Universität, 1981.

KAPRONCZAY 2011

Kapronczay Károly: Pest-Pilis-Solt vármegye egészségügye a 18. században. In: Ujj György (szerk.): *Tanulmányok Pest megye monográfiájához III*. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2011, 7–86.

KOBILAROV–SAKAČ 2010

Kobilarov, Aleksandar – Sakač, Vladimir: Famous medical doctors of Sombor in its history until the World War II. In: *Archive of Oncology* 18 [4] (2010), 115–119.

KOSTIĆ 1988

Kostić, Djordje S.: *Pavle J. Šafarik über Neue Serbische Literatur*. Belgrad: Serbische Akademie der Wissenschaften und Künste, Institut für Balkanologie, 1988.

KRÁSZ 2016

Krász Lilla: Orvosok a hivatal szolgálatában a 18. századi Magyarországon. In: *Századok* 4 (2016), 821–870.

MAGYARY-KOSSA 1929–1940

Magyary-Kossa Gyula: *A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon, I–IV*. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1929–1940.

RICHTER 1940

Richter M. István: Mesterlegény-avatás a céhvilágban. In: *Ethnographia* 51 (1940), 74–86.

SCHRAMEK 2014

Schramek László: Pestisjárvány Pest megyében 1739–1742. In: *Tanulmányok Pest megye múltjából V*. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, 2014, 153–207.

SCHULTHEISZ 2005

Schultheisz Emil: *Orvosképzés a nagyszombati egyetemen 1769–1777*. (A Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.) Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2005.

SIMON 2013

Simon Katalin: *Sebészet és sebészek Magyarországon 1686–1848*. Budapest: Semmelweis Kiadó, 2013.

SZABÓ 1984

Szabó Zoltán: Különböző vallású céhtagok közötti viták Kecskeméten a 18. században. *Cumania* 8 (1984), 147–155.

SZÁDECZKY 1913

Szádeczky Lajos: *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon, I–II*. Budapest: Országos Iparegyesület, 1913.

FÁBIÁN LAURA

LAURA FÁBIÁN

Sebészkés Szentendrén. Konfliktusok a szentendrei céhes sebészek között a 18. században

Tanulmányomban a 18. század második felében Szentendrén élt borbély sebészek tevékenységét, létszámát vizsgálom. Mivel a környék településeihez képest különösen magas számban telepedtek le és dolgoztak *chirurgusok* Szentendrén, ezért felmerül a kérdés, hogy szervezetileg miként működtek itt és tudásuk szerint mennyiben voltak tanultak? Mennyiben differenciálható, hogy egyszerű hajvágó *tonsorok* vagy bonyolultabb sebészi feladatok ellátására is alkalmas *chirurgusokról* van-e szó?

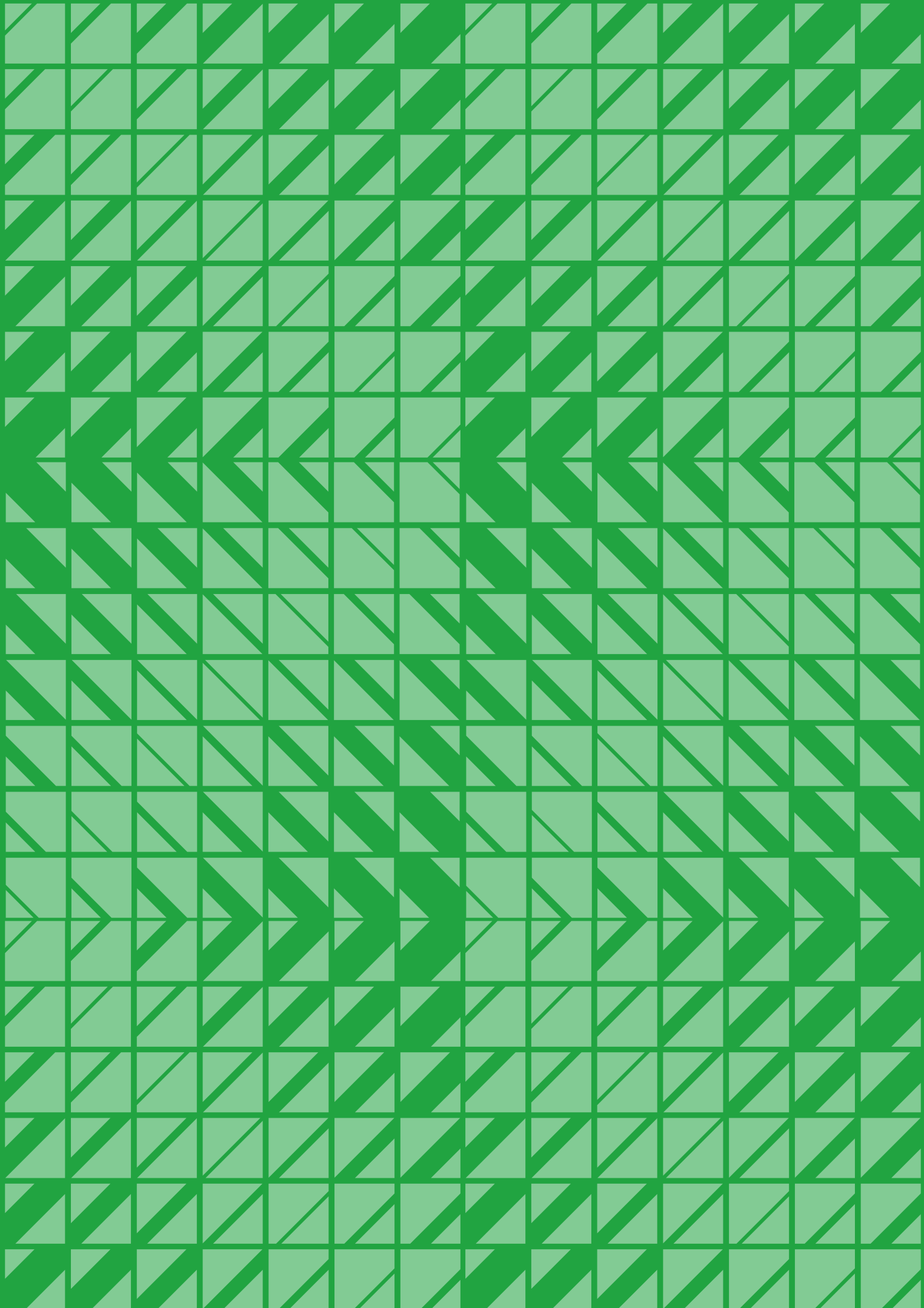
A céhes kereteken belül tevékenykedő szentendrei borbélyok szervezetileg Pesthez tartoztak, és nem alkottak külön céhet a településen. Míg a század elején csak néhány borbély dolgozott Szentendrén (az 1740-es évekig ez általában egy-két főt jelentett), az 1750-es évektől a létszám már hat és kilenc között mozgott, ami a környék településeit is figyelembe véve kimagasló arány. A forrásokból egyfelől kiderül, hogy az országos viszonyokhoz hasonlóan cseppet sem volt zökkenőmentes a *chirurgusok* között a mesterek és legények kapcsolata. Több esetben kiderül, hogy a helyiekkel szemben az idegeneket jobban preferálták, ilyen volt Nakasevich Tamás esete például. Vizsgálatom végén egy eredendően újvidéki származású, de évtizedekig Szentendrén élt neves orvosra, Milloradovics Péterre is kitérek.

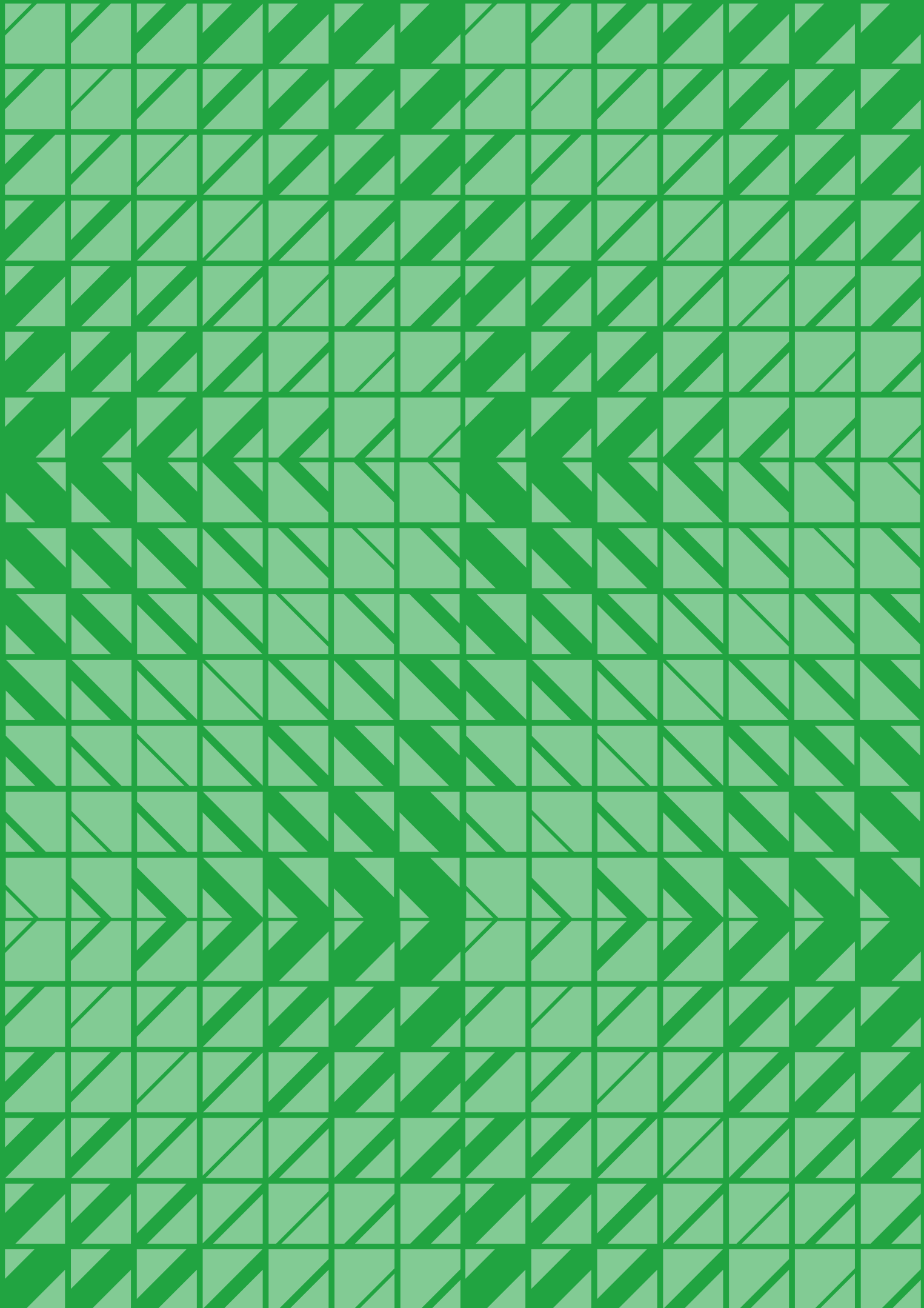
Surgical Knife in Szentendre. Conflicts Among Guild Chirurgeons of Szentendre in the 18th Century

I examine the activity and number of barber surgeons who lived in the second half of the 18th century in Szentendre. The number of *chirurgeons* who settled and worked here is particularly high compared to other settlements of the region, so the question arises: how did they operate here and what was their level of education? Were they simple hair cutting *tonsors* or *chirurgeons* who were able to carry out more difficult surgical operations?

The barbers of Szentendre who were working within the guild belonged to Pest and did not have a separate guild in the town. While at the beginning of the century there were only a couple barbers in Szentendre (until the 1740s this meant one or two), from the 1750s their number was between six and nine, which was an outstanding ratio considering the other settlements of the region.

On one hand, sources prove that similarly to the national situation, the relationship of the master craftsmen and the journeymen was hardly smooth among *chirurgeons*. In several cases they preferred strangers to locals, like in the case of Tamás Nakasevich. At the end of my analysis, I briefly discuss the case of the doctor of repute of Novi Sad origin, Péter Milloradovics, who lived in Szentendre.

HUSZADIK SZÁZADI TÖRTÉNET, MINDEN RÉSZLETÉBEN

Magyar Endre Lénárd: *„A rémuralom készséges szolgája kívánt lenni”? Perjessy Sándor és a Tanácsköztársaság elleni felkelés Szentendrén (1919. június 24–25.).* (Clio kötetek 1.) Budapest: Clio Intézet, 2020.

- Erdős András Patrik
történész, PhD-hallgató
ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola
erdandras@student.elte.hu

„Mit tettél volna a helyében?” Meglehetősen gyakran teszik fel a kérdést történészi berkeken kívül is, amikor egy-egy múltbeli személy tetteit (vagy tétlenségét) állítják az emberek egy vitában a jelen ítélőszéke elé. Számos munka is megerősíti azt az elgondolást, hogy a „kis fogaskerek”, vagyis a helyi szinten szerepet vállaló hétköznapi emberek nélkül egy diktatúra sem tud működni. A megélhetéstől a fizikai kényszeren át a karrierizmusig sok minden taszíthat valakit erre az útra. Persze a világ nem pusztán vörös és fehér – hogy a tárgyalt korszak, 1919 „színeit” idézzem meg –, azonban a sokféle árnyalat, kényszerítő körülmény, turbulens esemény rengetegében nem egyszerű a történésznek utat vágnia. És ha még az emberhez el is jutottunk, mi a teendő akkor, ha egy rendkívül torz emlékezetpolitikai réteg is ráakódott már a leletekre?

Magyar Endre Lénárd kismonográfiája annak demonstrációja, hogyan tudja a kutató történészi eszközökkel és módszerekkel egy konkrét esetben megválaszolni a fenti kérdéseket. Perjessy Sándor szentendrei vörösőr-parancsnok sok ellentmondással terhelt szerepvállalása a Tanácsköztársaságban, majd elítélése az azt követő, megtorló célzatú perben pontosan arról szól, mennyire volt mozgástere egy helyi rendőrtisztviselőnek egy terrorisztikus rendszerben.

Források, historiográfia, emlékezet

Az egyének motivációja nem olvasható ki ideológiai háttérszínekből; napló vagy kapcsolódó elbeszélés hiányában pedig a történésznek nehéz dolga van a lélekrajzzal. Legfeljebb áttételes következtetések levonására képes, amely, legyen mégoly helytálló is, pusztán egy olvasat, forrás hiányában nem tud kizárólagossá válni. Pontosán látva ezt, a szerző már a bevezetőben leszögezi, hogy:

„[...] az események egy lehetséges és valószínűsíthető olvasatának bemutatását tűztem ki célul. Ez annál is inkább indokolt, mivel a rendelkezésre álló források nem nyújtanak teljes körű felvilágosítást sem az események ok-okozati összefüggéseire, sem a résztvevők cselekedeteire és indítékaira vonatkozólag. [...] E történeti rekonstrukciós kísérlet jelentős részben a büntető joganyagra épül, ezért nem léphet föl a kizárólagosság igényével [...]”¹

Mindez azonban nem a munka értékének kisebbítése az író saját tollából, hanem fontos kelléke az objektivitásnak. Magyar ugyanis rendkívül súlyos forráskorpusssal törekszik minden állítását igazolni, törekvése csak ott nem kivihető, ahol ezek a források elvesztek vagy nem is léteztek. Az egyes szereplők gondolkodására rámutató primer források hiánya ugyanis önmagában nem meglepő, a – sokszor kimondottan mentalitást kutató – mikrotörténet gyakori keresztje ez. Nagyobb probléma, mint Magyar írja, hogy egykor meglévő iratanyag pusztult el a forradalmak időszakában vagy levéltári selejtezés következtében. Emiatt a szerzőnek időnként másodlagos forrásokhoz kellett nyúlnia, illetve nagy hangsúlyt kellett helyeznie a büntetőeljárások során keletkezett forrásanyagra (amelyek szintén nem hézagmentesek). Töredékesség és hitelesség problémája merült fel néha a kutatás során a korabeli sajtóval kapcsolatban is.

Mindezek olyan gondok, amelyeket már maga a téma is determinál sajnálatos módon – a proletárdiktatúra és helytörténet esetén a 90–95%-os iratpusztulás sem számít kivételesnek. Ugyanakkor megfelelő szekunder források és kontextualizált, logikusan intuitív megközelítés segítségével gyakorlatilag észrevétlenné redukálható ez az űr. Magyar műve – amint azt lentebb tárgyalom – ebben a tekintetben hibátlan, a gondolatmenet tiszta, tagolt és nem kelti az olvasóban azt az érzést – hacsak ő maga nem jelzi –, hogy valami az idők folyamán elveszett volna Perjessy történetéből.

Ahogy arra utaltam, Perjessy Sándor neve Szentendre város emlékezetében nem ismeretlen. Magyar a források ismertetése után rátér az 1918–19-es események historiográfiájának rövid bemutatására. Az ellenforradalmi idők bűnbakképző és mártíriumra emlékező felfogásában a vélt vagy valós bűnösök személyének nem jutott hely, a kommünt ilyenkor általában az országos vezető (sokszor még tovább színezett) képe reprezentálta. 1945 után – bár talán az 1959-es évforduló jelentősebb dátum – szintén egy hőstörténet íródott helyi szinten, az „utat mutatók” kikutatása pedig sokszor a büntetőpercek elővételével zajlott. Az ellenforradalmi rendszer úgynevezett kommuniszapereit a korabeli jogtörténet „terrorperceknek” tekintette, elmarasztaltjait pedig munkásmozgalmi harcosoknak. Perjessynek – akit három év szabadságvesztésre és hivatalvesztésre ítélték a proletárdiktatúra szentendrei exponensei elleni perben – különösen „jó sajtója”

■ ¹ Magyar 2020: 10–11.

volt ilyen módon; már az ominózus negyvenedik évforduló előtt utcát neveztek el róla Szentendrére.² A börtönbüntetés volt emlékének a tromfja: amikor G. Sin Edit muzeológus 1976-ban megírta a forradalmi időszak szentendrei krónikáját (a korszakra jellemzőnél árnyaltabb hangnemben), ez volt az a tény, amelyhez visszanyúlt, ha olyan adatot talált, amely más színben festette le előtte a rendőrkapitányt.³

Mivel Perjessy mint „munkásmozgalmi alak” cementálódott a helytörténetbe, a róla elnevezett utcának nem volt maradása 1990 után.⁴ Emléke az elmúlt évtizedek során kettévált. Egyfelől „tizenkilences” szerepe nélkül, mint helyi lapszerkesztő és publicista „régipolgár” van jelenleg számon tartva a helytörténeti emlékezetben, másfelől az egykori „forradalmi rendőrkapitány” narratíva nem alakult át, csupán elvesztette kitüntetett helyét.

Szentendre a forradalomban

Magyar Endre – mint azt írja – négyes célkitűzéssel vágott neki kismonográfiája elkészítésének. Elsőként a Szentendrén 1919. június 24–25-én lezajlott ellenforradalmi eseményeket szándékozott bemutatni, azután Perjessy Sándor személyét és a helyi rendvédelmi szerveket a forradalmi időszakban, majd Perjessy szerepét az említett ellenforradalomban, végül az ellene indult büntető- és fegyelmi eljárásokat.

Az 1918. október 31-től kormányra jutó forradalom – amelyet a szerző értéksemleges „Károlyi-forradalomnak” hív művében – szinte minden településen eltérően éreztette hatását. Szentendre városa országos szinten a konszolidáltabb vidékek közé tartozott, ami azonban nem jelentette azt, hogy ne lettek volna komoly problémái. A hazatérő katonák lövöldöztek, fosztogattak, erőszakos cselekményeik szünetében pedig végeláthatatlan szociális követelésekkel álltak elő. A felborult közbiztonságot pedig már Perjessy tisztjévé vált helyreállítani, ugyanis elődje azok között a helyi prominensek között volt, akik jobbnak látták elhagyni a várost. Az ekkor negyven éves egykori újságíró már tíz év rendőri szolgálatot tudhatott maga mögött, ezzel feltehetően a kicsiny helyi rendfenntartó erő veteránjának számított. Miközben a város politikai életében a polgári és szociáldemokrata erők csatáztak – utóbbiak folyamatos térnyerésével –, Perjessy gyakorlatilag egyöntetű tiszteletet vívott ki ma-

gának a fosztogatások megfélemezőjeként. A helyi önvédelmi erők (a nemzetőrség) bevonásával pedig számszerűleg is megerősödött kapitánysága alatt a szervezet.

Magyar így kezdi a proletárdiktatúra időszakának bemutatását: fontos eleme Szentendre 1919-es történetének, hogy helyi kommunista párt soha nem alakult, azon egyszerű okból, hogy nem mutatkozott iránta érdeklődés. Ennélfogva a Tanácsköztársaság helybeli vezetői szinte kivétel nélkül szociáldemokraták, illetve szakszervezeti képviselők voltak. A létrejövő munkástanács (a képviselő-testület *de facto* utóda) ülésein pedig nemcsak ők vettek részt, hanem hivatalból az olyan ideológiailag el nem kötelezett tisztviselők is, mint Perjessy.

A Tanácsköztársaság egyetlen szervezetbe, a Vörös Őrségbe olvasztotta az ország minden rendvédelmi egységét. A militarizált, lényegében a Vörös Hadsereg tartalékaként is működő szervezetbe pedig folyamatosan toboroztak volt katonákat is. Őket Szentendrén egy úgynevezett vörös gárdába szervezték; az egység kimondott-kimondatlan feladata volt, hogy egyrészt álljon rendelkezésre a fronton is, ha kell, másfelől a bevonultatásig a rendszer hűséges őre legyen „odahaza”. Ez nem volt univerzális megoldás, más településeken például a megbízhatatlannak minősített rendőröket egyszerűen kirúgták, s az ő helyükre toboroztak. Szentendrén azonban a két szervezet – rendőrség és gárda – névleg egyesítve, gyakorlatban inkább egymás mellett működött. Mindez a helyi polgároknak természetesen nem volt ínyére, hiszen a gárdát jobbra a tőlük kikényszerített pénzen tartották el.

Perjessy betegállományban volt a hatalomátvétel idején, és csak április elején jelentkezett szolgálatra; innentől mint századparancsnok irányította a Szentendrei Vörös Őrséget. Első érzékeny megbízása azonban rögtön problémássá vált. A munkástanácsot vezető Kiss Mátyás és bizalmasai ugyanis összeállították azoknak a tehetős polgároknak a listáját, akiket túszként le kellett fogni, hivatalosan azért, nehogy megzavarják a május elsejei ünnepséget. A parancsnok hiába tiltakozott, így cselhez folyamodott a rendelet szabotálására: figyelmeztette a listán szereplő embereket. Két kivétellel mindenki el is került az elfogást. Természetesen a hír a munkástanácshoz is visszajutott, és a megbízhatatlanná vált rendőrkapitányt azonnal lefokozták, Takácsy Józsefet, a gárda parancsnokát ültetve a helyére.

² Magyar 2020: 25.

³ Magyar 2020: 23.

⁴ Magyar 2020: 25–26.

Május közepén ezzel Perjessy története véget is érhetett volna, azonban felettese, Polesznyák Aladár Zoltán zászlóaljparancsnok úgy érzékelte, hogy a népszerű kapitány (egyébként jogszerűtlen) leváltása elégedetlenséget szülhet Szentendrén. Utasította őt, hogy ismét foglalja el a helyét, nyersen hozzátéve, „ha a direktórium [a munkástanács elöljárósága] okoskodik, megvasaltatja őket”. Perjessy így május 21-ével visszatérhetett hivatalába mint századparancsnok. Ilyen módon a helyben lévő fegyveres erők fölött – egy kis létszámú géppuskás katonai alakulattól eltekintve – ő parancsnokolt a kritikus június 24-én és 25-én.

Szentendre az ellenforradalomban

Bár Szentendrén volt bizonyos támogatottsága a kommünnek, a város nagyobb része nem fogadta el a diktatúrát. Június 24-én este szervezett ellenforradalmi megmozdulás tört ki a városban, elsősorban Weresmarthy Miklós ügyvéd vezetésével. A helyi megmozdulás sikere után a Budapesten kitört lázadásnak is a segítségére akartak sietni a helyiek. A Magyar által feltártak szerint Perjessy egyértelműen partner volt a művellet kidolgozásában, végrehajtásában, és megegyezett ellenforradalmár rendőrtársaival abban, hogy a vörös őrség nem fogja a tömegtüntetést akadályozni. Ez így is történt, ugyanakkor azzal aligha számolt a rendőrkapitány, hogy menekülőre kell majd fognia, mert a tömeg erőszakosan fogja követelni a vörös őrség fegyvereit.

Mivel a helyi karhatalom láthatóan megbénult, a városban állomásozó géppuskások indultak el a főtérre kordában tartani a tüntetést. Ha hihetünk némely visszaemlékezésnek, gyilkolni is hajlandóak lettek volna – nem tudni pontosan, hogy végül mi tartotta őket vissza a tömegbe lövéstől. Magyar feltevése szerint azonban mindez előre vállalt kockázat volt az összeesküvők részéről, ugyanis amíg a karhatalom a főtéren posztolt, egy csapat ellenforradalmár sikerrel fosztotta ki a raktárukat és zsákmányolt fegyvereket. Perjessy később a perében azt vallotta, ő is biztosított egy géppuskát a felkelők számára – ha így is történt, nem írták a javára.

A kisváros azonban nem állhatott eséllyel ellen, ha Budapesten nem bukik meg a Tanácsköztársaság. Így, miután hírt vették a ludovikás kísérlet kudarcának, Weresmarthy igyekezett „átfesteni” a felkelést, s úgy beállítani, mintha csak bizonyos munkástanácsi tagok viselkedése miatt zajlott volna lázadás. Ez a narratíva egyszerre kínált bűnbakot és menekülőutat, így meglehetősen gyorsan elterjedt Szentendrén.

Mindeközben Budapestről több kormányhű alakulat is készült a településre megtorló szándékkal. A legfontosabb közöttük az a vörös tengerész-különítmény volt, amelyet az egykor pincérként dolgozó Chudy Ferenc vezetett. (Chudy feltehetően Haubrich József hadügyi népbiztos testőrségéhez tartozott korábban.) Amikor az alakulatok – valóságos odüsszeiát követően – megérkeztek Szentendrére, Perjessyt, mások mellett, rögtön letartóztatták. Ezek után nagyszabású razzia következett, amelynek során 87 helyi lakost fogtak el véletlenszerűen a különböző rendű és rangú alakulatok. A vélt vagy valós ellenforradalmárokat értékeiktől megfosztották, és hogy rájuk ijesszenek, eljátszották a kivégzésüket.

Kucsera Ferenc káplán – akaratán kívül is Perjessy történetének kulcsszereplője – nem volt az elfogottak között. Arra vonatkozóan, ő hogyan került a terroristák látókörébe, az adatok ellentmondásosak. Chudy azt vallotta, hogy a szerb tanító súgta be neki őt, a pomázi munkástanács (a szentendrei tanács felettese) jelenlévő tagjai pedig azt, hogy egy „tömeg” vonult a plébániához. Arról megoszlottak a vallomásaik, hogy a tömegnek Chudy sugalmazta-e a káplán letartóztatását. A kommün bukása után lefolytatott per tényállása szerint először a pomázi vezetők lepték meg Kucserát a paplakban (bármiféle tömeg nélkül). Azonnal a legkülönbözőbb vádakát olvasták a fejére, a kisvártatva odaérkező Chudytól a kivégzését követelték. Mivel Kucsera „nem tett vallomást” – egyébiránt tett –, a teljhatalommal felruházott Chudy először a géppuskások főhadiszállására hurcoltatta a káplánt, majd a Duna-partra vitette és agyonlövötte. A kivégzés a proletárdiktatúra saját szabályait is alapjaiban rúgta fel, olyan, néha még a terrorcsapatokra is jellemző külsőségekkel sem vesződött Chudy, mint vésztörvényszék alakítása. Végso soron nem tudjuk, hogy kinek a sugallatára kellett a káplánnak meghalnia, csupán azt, hogy ki döntött az életéről és kik hajtották végre a döntést.

Perjessy Sándornak annyi köze volt Kucsera tragikus halálához, hogy másnap ő gondoskodott a káplán temetéséről. Semmit sem tehetett az érdekében, hiszen le volt tartóztatva ez idő alatt. A kivégzést három vöröskatona és egy kommunista érzelmű civil hajtotta végre, vörösör semmilyen rangban és módon nem volt a bűntett elkövetői között. Mindezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a szerzőnek az a hipotézise, hogyha nem tapad vér senki kezéhez Szentendrén, a „Szulyovszky Sándor és társai” elleni büntetőperben – amelynek Perjessy is vádlottja volt – bizonyosan enyhébb ítéletek születnek, legalább némely esetben.

„[...] akasztani akarnak, menjetek, akadályozzátok meg, mert mi szentendrei gyerekek vagyunk, s ha megtalál bukni ez a rendszer, mi itt akarunk maradni.”⁵

Ezt mondta állítólag Perjessy a helyi forradalmi törvényszék elnökének, amikor az ellenforradalmi kísérlet utáni napokban még a levegőben lógott más kivégzések lehetősége. Találó idézet a rendőrkapitány hivatali ars poeticáját tekintve. Magyar meggyőzően érvel amellett, hogy Perjessy – bár az ellenforradalmárokkal tartott – nem akart sem hős, sem mártír lenni, és minden szorult helyzetnél a veszteség minimalizálását tartotta szem előtt. Ez a mentalitás saját személyére is igaz volt: jelentett budapesti feletteseinek, hogy gyanúba ne keveredjen, de csak késve, nehogy ő hozzon romlást az ellenforradalmi műveletre. Több tanúvallomás is megerősíti, hogy megakadályozta nem egy aznap este lefogott polgár kivégzését is.

Az egyébként is törékeny szervezeti hierarchiát a különböző terrorcsapatok, katonák és karhatalmi századok – amelyeknek vezetői mind felhatalmazással bírtak emberek letartóztatására – teljesen felborították. Ezt a káoszt kihasználva Perjessy Budapestre távozott június végén (a városparancsnokságról ismét leváltották, de nem bocsátották el). Július 19-én hívta őt vissza a direktórium megváltozott vezetése, innentől már a bukásig betöltötte pozícióját.

„A rémuralom készséges szolgája”

Perjessy hamar szembesülhetett azzal, hogy Werresmarthy ellenforradalmár köreinek elvesztette a szimpátiáját. Hogy pontosan miért, nehéz megmondani, mindenestre a kommün bukása után előbb leváltották, majd kisvártatva mint kommunistagyanús egyént le is tartóztatták. Lehetséges, hogy ebben könnyed természete is közrejátszott – júliusi visszatérése után mind Franges László direktórium elnökkel, mind Chudyval jó viszonyt ápolt. Szeptember 2-án szabadlábra helyezték, ekkor tett egy kísérletet pozíciójának visszaszerzésére, azonban hamarosan újra letartóztatták. Miután a volt rendőrkapitány megérezte a felszabadult város ellenséges, bosszúszomjas légkörét, nemsokára családja is hasonló következtetésre juthatott, kérelmezték ugyanis, hogy Perjessy ügyét külön tárgyalja a törvényszék. A kérelmet azzal utasították el, hogy „a tetteistársaknak”

(neki is, másnak is) az az érdekük, hogy közös ítélettel döntsenek bűnösségükről.

Magyar Endre a vállalkozás nehézségét meghazudtolóan világos gondolatmenetben tárja elénk a büntetőeljárás tárgyalási szakaszának minden részletét. Perjessy Sándort ugyanis – mint Szentendre rendőrkapitányát – a több mint nyolcvan vádlottat felvonultató per egyik fő vádlottjává léptették elő. A vádindítvány a következő módon határozta meg vélt szerepét:

„[...] egyik felbujtója, illetve vezetője volt azon csoportosulásnak, amelynek célja volt a proletár osztály kivételével [a] polgárok többi osztályát fegyveresen megtámadni, amely csoport azután több rablást és több személyen erőszakot követett el, amit elkövetett az által, hogy a Szentendrén a proletárdiktatúra céljaira, támogatására és fenntartására szervezett vörösörségben, illetve karhatalomban 1919. április hó 4-én tisztséget, illetve parancsnoki állást vállalt és azt az ú[gy]n[evezett] proletárdiktatúra bukásáig viselte.”⁶

Perjessyt mindenekelőtt lázadással vádolták; mivel a proletárdiktatúrát *ab ovo* illegitimnek tekintette az ellenforradalmi kormányzat, ezt a vádat elméletben minden tisztségviselő ellen lehetséges volt emelni. (A fenti idézettel támasztotta alá az ügyészség a vádemelést.) Emellett megvádolták személyi szabadság huszonkét rendbeli megsértésével; gyakori oka volt ennek a vádnak, ha a vádlott letartóztatott vagy túsul ejtett embereket a vörös karhatalom képviselőiben. Végül még lopás büntetével is megvádolták, amit Perjessy egy államosított birtok bortermésének fogyasztásával valósított volna meg. Összefoglalóan Magyar megállapítja, hogy a „kisebb hivatalok” viselői (például egy egyszerű vörösőr) megúszhatták a tanácsköztársasági epizódot, ha nem követtek el semmi olyat, ami az 1919 előtti büntető törvénykönyvbe ütközőnek lehetett volna mondható. A vezetői szerepkör azonban nem pusztán *megvalósítani* volt képes a lázadás büntetettét, hanem azt egyúttal annak súlyosbító körülményeként is értékelték. Mint Magyar rámutat, ezzel a Pestvidéki Királyi Törvényszék elnöklő bírása megsértette az úgynevezett *ne bis in idem* jogelvet, amely szerint senki nem büntethető kétszer ugyanazért a bűncselekményért.

⁵ Magyar 2020: 79.

⁶ Magyar 2020: 95–96.

A számos, Perjessy mellett állást foglaló tanú nem volt elégséges a felmentéshez. Végül a törvényszék – bár enyhébb minősítésekkel, bizonyos vádak nem látva igazoltak, főképp a személyi szabadság megsértésével kapcsolatos ügyekben – mindhárom vádpontban jogerősen elmarasztalta 1921 májusában. Megemlítendő, hogy bizonyos tanúkat, akik tovább árnyalhatták volna az eseményeket, a büntetőügy egyik szakaszában sem hallgattak ki.

Perjessynek nem kellett hároméves büntetését letöltenie, 1921 decemberében közkegyelemmel szabadult. Életén azonban így is komoly bélyeget hagyott az elmarasztaló ítélet, már csak abból kifolyólag is, hogy mellékbüntetése – amely szerint hat évig nem tölthet be közhivatalt – hatályban maradt, megfosztva őt attól, hogy visszatérhesen a városi adminisztrációba. Biztosítási ügynökként dolgozott 1931-ben, mindössze ötvenhárom évesen bekövetkezett haláláig.

Perjessy halála után története még tovább íródott az aktákban: egy 1935-ös perújrafelvételt követően posztumusz felmentették a vádak alól. Ahogy korábbi elítélése is részben a politikai turbulenciának volt köszönhető, úgy felmentése mellett is szólt „magasabb ok”: lányának egy katonatiszt udvarolt, és a házasság nem jöhetett létre a menyasszony apjának rehabilitálásáig. Sem az ügyészség, sem az igazságügy-minisztérium nem lelkesedett a jogi „kivételezésért”, így a felmentés négy évig húzódott, de 1939 májusában jogerőre emelkedett.

Összegzésként elmondható, hogy Magyar Endre Lénárd kismonográfiája abszolút hiánypótló. A kötet előzetes vállalásait teljesítve, minden részletre kiterjedően, logikusan és nem utolsósorban empatikusan írja meg egy átlagos hivatalnok nem átlagos időkben fogant történetét. Van Perjessy sorsában valami egészen mélyen huszadik századi. Sodródás, helyezkedés és körültekintő igyekezet a rendőrkapitányi működésének kulcsai – és mindez elnyeri méltatlan büntetését, furcsa jutalmát, végül torz feledését. A helytörténet és a mikrotörténet sebészi pontosságú alkalmazása így adhat nekünk a mítosz helyett egy olyan történetet, amely megismételhetetlen, egyéni sorsként és – induktív gondolkodással – széles horizontú példázatként egyaránt figyelemre méltó. A magyar történettudomány és emlékezet elemi érdekének tartom hasonló művek születését.

ERDŐS ANDRÁS PATRIK

Huszadik századi történet, minden részletében

Magyar Endre Lénárd: *„A rémuralom készséges szolgája kívánt lenni”? Perjessy Sándor és a Tanácsköztársaság elleni felkelés Szentendrén (1919. június 24–25.).* (Clio kötetek 1.) Budapest: Clio Intézet, 2020.

A Magyarországi Tanácsköztársaság egy rövid és furcsa szelet a magyar történelemben, amely egészen napjainkig nem váltott ki jelentős érdeklődést történettudományunkból. Hogy miért érdemes foglalkozni vele mégis, azt kiválóan illusztrálja Magyar Endre Lénárd munkája.

Magyar a mikrotörténelem és a helytörténet háttérmezsgyéjére kalauzol minket a szentendrei rendőrtiszt, Perjessy Sándor személye, illetve a körülötte kavargó események bemutatásakor. A helyi rendvédelmet tumultuózus körülmények között igazgató kapitány személyes sorsa nagyon erős és részletes képet közvetítő láttelepe a forradalmak Magyarországnak. Perjessy alapvetően saját magához, illetve városa lakóihoz lojális, hivatalnoki krédója erősebb befolyással bír rá bármilyen ideológiánál. Empatikusan viszonyul a gondjaira bízott közösséghez, a rendet fenntartja, de a kommün megfélemlítő intézkedéseit, mint a túszejtés, szabotálni igyekszik.

Törekvése – úgyszólván – elnyeri méltó büntetését. Egy ellenforradalmi akciót és egy brutális gyilkosságot követően a hatalom helyi exponensei szerepüktől függetlenül súlyos bűnösökké válnak az ellenforradalmi kormányzat szemében. Perjessyt rendkívül eltúlzott vádak alapján bebörtönzik, ezzel derékba törve köztisztviselői karrierjét. Még a Horthy-korszakban posztumusz felmentik (hasonlóan „magasabb indok” alapján), ennek ellenére később az 1921-es ítéletre támaszkodva az államszocialista rendszer helyi munkásmozgalmi hőst kreál belőle.

Perjessy Sándor története egy olyan tisztviselő-életút, amelyre a politika még Perjessy holtában is jelentős torzító hatást gyakorolt. Magyar rendkívül széles forrásbázisra támaszkodva, imponáló részletességgel, gördülékeny stílusban mutatja be mind az egyén történetét, mind pedig Szentendre városát és annak eseményeit. A Tanácsköztársaság kutatásának jellegzetes problémái (mint az iratpusztulás vagy a források hitelessége) inkább csak szerzői jelzés szintjén vannak jelen, semmint látványos korlátként. A kötet ennél fogva kiváló példája annak, hogyan lehet mélyfúrást végezni egy zavaros korszakon úgy, hogy a kapott minta túlmutasson önnön tartalmán.

ANDRÁS PATRIK ERDŐS

A 20th Century Story in Every Detail

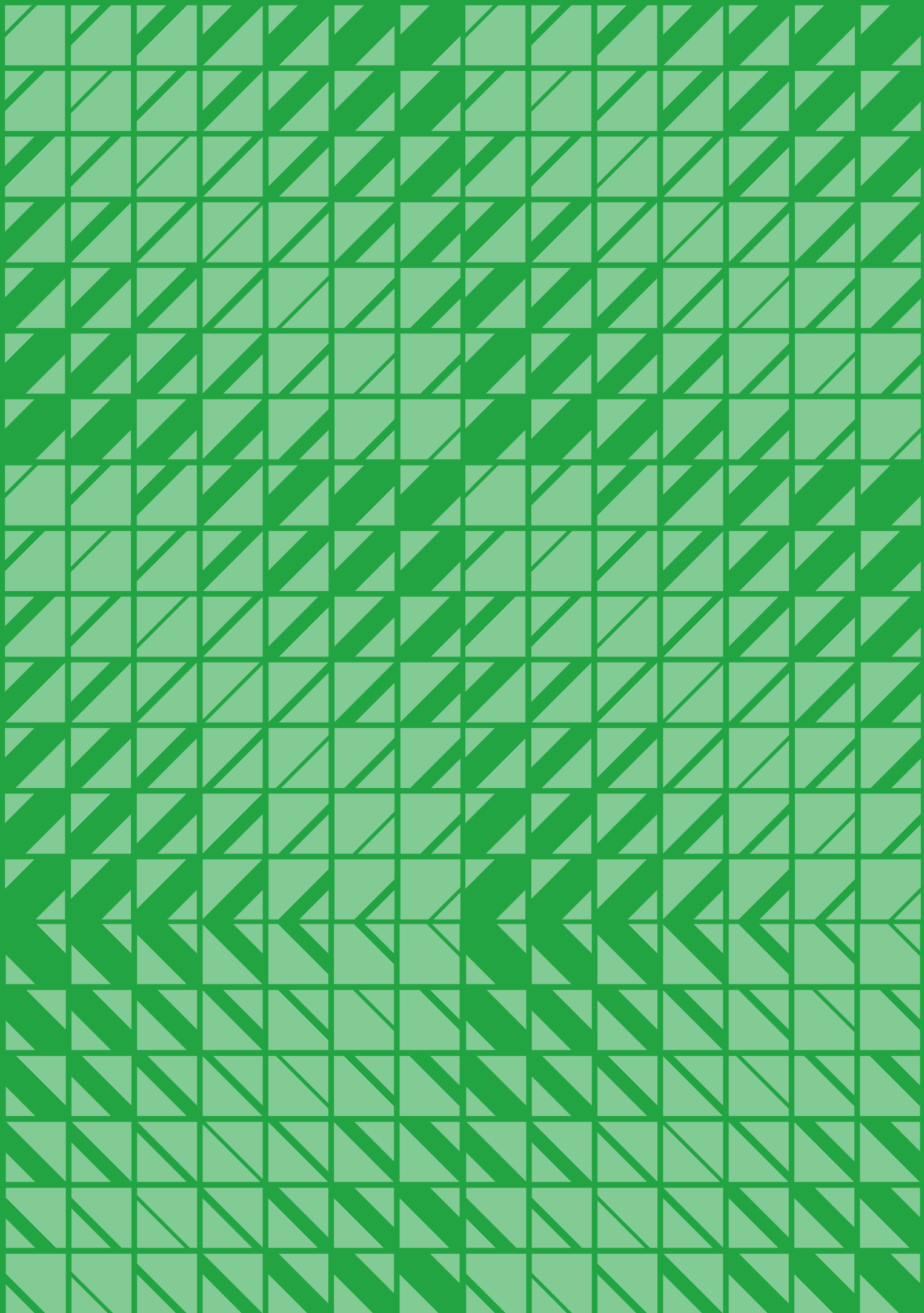
Endre Lénárd Magyar: *„A rémuralom készséges szolgája kívánt lenni”? Perjessy Sándor és a Tanácsköztársaság elleni felkelés Szentendrén (1919. június 24–25.)* [*“Did he wish to become an eager servant of the terror?” Sándor Perjessy and the Revolt Against the Soviet Republic in Szentendre (June 24–25, 1919).*] (Clio kötetek 1.) Budapest: Clio Intézet, 2020

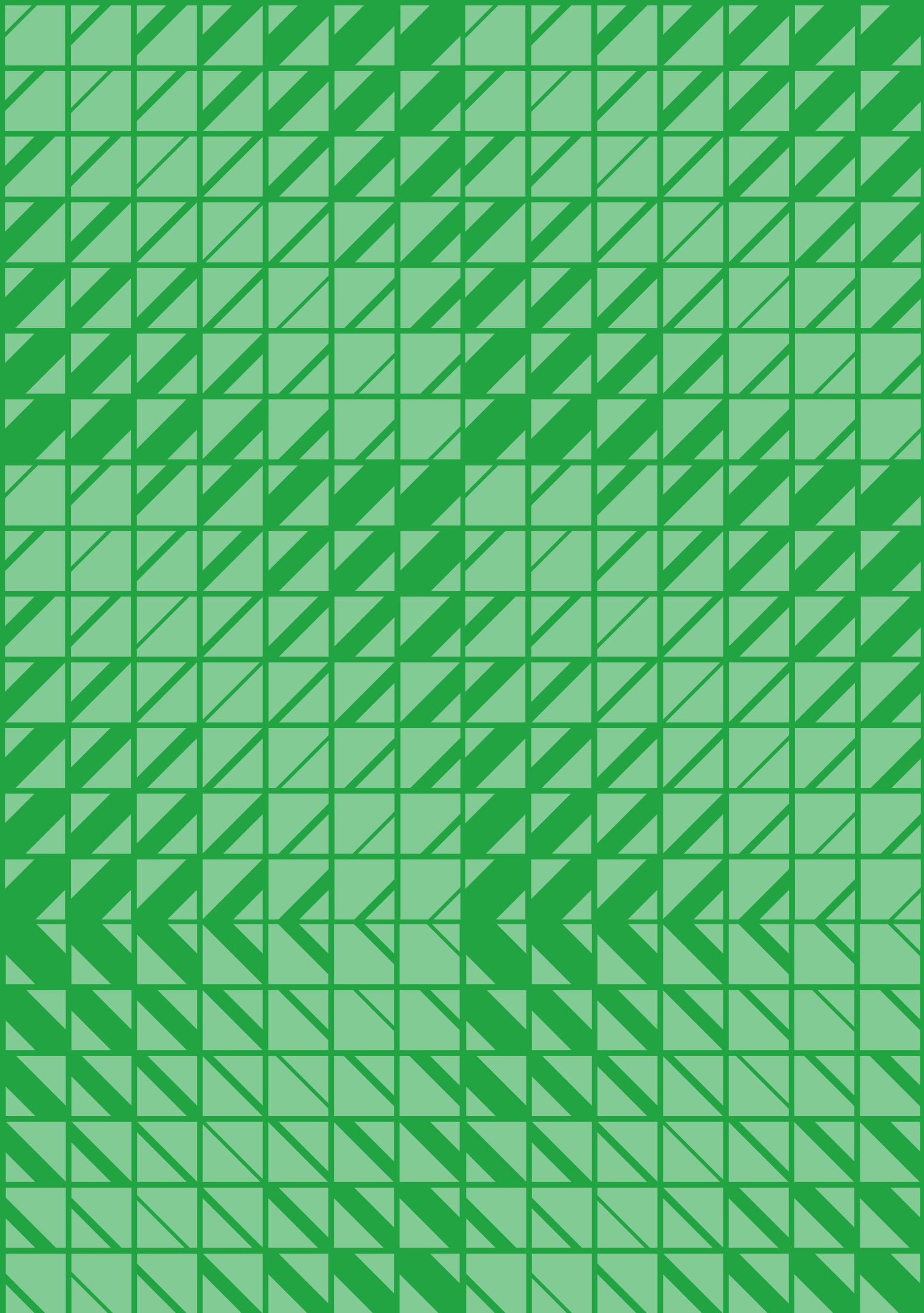
The Hungarian Soviet Republic was a brief and strange period of Hungarian history that had not achieved significant interest from historical scholarship until today. It is excellently illustrated by Endre Lénárd Magyar's work why it is worth to deal with it.

The police officer of Szentendre, Sándor Perjessy guides us to the edge of Hungarian microhistory and regional history, by introducing himself and the whirling events around him. The personal fate of the captain managing the local law enforcement among tumultuous circumstances depicts a very strong and detailed picture of the revolts in Hungary. Perjessy is loyal fundamentally to himself and the citizens of the town, his official creed had a stronger influence on him than any ideologies. He is sympathetic with the community under his care; he kept the order but tried to sabotage intimidating measures of the Commune such as hostage-taking.

His efforts practically got their deserved punishment. Following a counter-revolutionary action and a brutal homicide, the local exponents of the power, despite their roles, became serious criminals in the eyes of the counter-revolutionary government. Perjessy was imprisoned based on extremely exaggerated claims, cutting his public servant career short. Already in the Horthy era he was posthumously cleared (similarly, based on “arguments from higher levels”); however, later the state socialist system made him a local hero of the labour movement based on the 1921 judgement.

The story of Sándor Perjessy is a path of life of a functionary which was significantly distorted by politics even after his death. Magyar relies on an extremely wide resource base, and he introduces both the story of the individual and the city of Szentendre and its events in an easy style with impressive elaboration. The characteristic problems of research concerning the Hungarian Soviet Republic (like the destruction of documents or the authenticity of the sources) are only slightly indicated by the author and are not present as clear limitations. The volume therefore is an excellent example of how it is possible to look deep into a troubled period and make this sample have significance beyond its own meaning.

A FÓTI KÁROLYI CSALÁD MAGÁNGYŰJTEMÉNYÉNEK TÖRTÉNETE A 20. SZÁZADBAN

- Berényiné Kovács Gyöngyi, PhD
levéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
berenyine.kovacs.gyongyi@mn.gov.hu

Jelen dolgozat Károlyi István fóti gyűjteményének és a család nemzetségi levéltárának történeti bemutatására vállalkozik. Kiindulópontját az a kérdés adja, hogy a háború utáni értékmentő bizottságok, akciók mennyire segítettek megőrizni kastélyaink műtárgyait akkor, amikor az arisztokrácia nyugatra távozott, és értékeik az utak mentén hanyódtak.

„Mert a kastélyban, mint történelmi termékben, egy egész nemzet régi élete lecsapódik, rajta hagyják nyomukat az évszázadok, gazdagságot, pompát, sajátos ízlést, alkotni vágyást, majd a pusztítást, bukást, harcok nyomait is megmutatja.”¹

A 19. század közepétől a történelmi arisztokrácia általában igényesen gazdag berendezésű kastélyai, várkastélyai mellett Budapesten is építtetett palotákat. A régi történelmi nemesi családok évszázadok alatt felhalmozódott különféle gyűjteményei rendszer szerint oszlottak meg a budapesti és a vidéki kastély között. A családi gyűjtemények jelentős része a vidéki kastélyban kapott helyet, mint például az ősgaléria, családi képtár, fegyvertár, családi könyvtár, levéltár, numizmatikai, tárgyi, műtárgyi gyűjtemény. Ugyanakkor a budapesti palotába az épülettel egykorú interieur bútortárat vásároltak, szak-könyvtárat tartottak fenn. Akadtak például tiszta empire berendezésű fővárosi paloták is, ami egy vidéki kastélyban szinte elképzelhetetlen volt.² A kúriák gyűjteményének feldolgozása a források, lajstromok hiánya miatt rendkívül reménytelen vállalkozásnak tűnik.

Historiográfiai bevezető

Balázs Péter az elsők között foglalkozott az arisztokrácia családi gyűjteményeinek veszteségével. Elsőként, 1945–49 között a családi levéltári, könyvtári anyagok történetét vizsgálta. A második világháború utáni műtárgyvesztés felmérésére 1945 augusztusában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) „repülő bizottsága” szemleutat szervezett a nyugat-dunántúli könyvtári, levéltári és muzeális értékek háborús kárainak felmérésére. A körút hatására indult meg a műtárgyvédelem jogi kereteinek lefektetése. A további pusztítások megakadályozására létre-

hozták a VKM szervezetében az Országos Gyűjteményügyi Bizottságot. Balázs Péter a *Levéltári Szemle*ben megjelent tanulmányában ismertette az Ideiglenes Nemzeti Kormány 4450/1945. M. E. rendeletét, amely a vallás- és közoktatásügyi miniszter részére jogi alapot adott a magángyűjtemények védelmének megszervezésére.³

Mravik László a magyar főnemesség hagyatékainak „sorsát” vizsgálta a második világháború alatt. Tanulmányában felhívta a figyelmet, hogy a pusztulás és pusztítás ideje nemcsak a háború éveire terjedt ki, hanem „virtuális ideje több mint negyedszázad” volt. Véleménye szerint 1955-ig sorozatosak voltak a törvénysértések. Mravik László nemcsak a Miniszteri Biztosságok iratanyagát kutatta, hanem a Pénzügyi Központ és a három nagy budapesti bank (Hazai Első Takarékpénztár, Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, illetve a Hitelbank) iratanyagának kutatására is felhívta a műtárgytörténeti kutatással foglalkozók figyelmét.⁴

Lakos János forrásközlésében az Országos Levéltár kezdeményezését mutatta be a magánlevéltárak megmentése ügyében. Jánossy Dénes, az Országos Levéltár akkori főigazgatója felírt a minisztériumba már 1945. április 7-én, hogy az elhagyott történeti főúri családi levéltárakat meg kell védeni az idegen katonai alakulatoktól és a vidéki földosztó bizottságoktól, valamint pártszervezetektől. Véleménye szerint ezeket a nagy forrásértékű családi levéltárakat vagy az Országos Levéltárba, vagy a megyei levéltárakba kellett volna beszállítani.⁵

Voit Krisztina főleg a magánkönyvtárak történetét tárta fel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium „repülő bizottságának” felállításától a hagyatékok leállamosításáig. Összegezve a tanulmány megállapításait, belátható, hogy közel hetvenhárom év távlatából még mindig nem tudjuk felbecsülni a második világháborút követő műkincsvesztéseket.⁶

„Ha számba kívánjuk venni közgyűjteményeink sorsát az elmúlt közel ötven esztendőben, első teendőnk a háborús események veszteségeinek számbavétele. Csak ez lehet a kiindulópont. Ehhez fogjuk majd hozzáadni azokat a károkat, amelyeket a béke zúdított az országra: a megszálló

¹ Biró 1943: 7.

² Fekete 2019: 241–243.

³ Balázs 1991: 59–71.

⁴ Mravik 2009: 87–110.

⁵ Lakos 1985: 43–49.

⁶ Voit 1994: 269–280.

csapatok kártevéseit és a hazaiak fosztogatásait, nemtörődömségét és – vandalizmusát.”⁷

Monok István *A hatalom és a közgyűjtemények* című tanulmányában a hatalmas magángyűjtemények a második világháború és az azt követő kommunista rendszer által okozott pusztulását írta le. A szerző saját szavaival a következőképpen jellemezhető az a propagandatevékenység, amellyel a pártállam a közgyűjtemények államosítását elkente:

„Az államosítás, különösen a végrehajtás módja, az esztelen és értelmetlen pusztítás nehezen értelmezhető a nyilvánosság irányába mutató lépésnek.”⁸

Farkas Kornél Csánky Dénes, a Szépművészeti Múzeum igazgatójának műtárgyvédelmi tevékenységét vette górcső alá. Az igazgató alapvetően négy csoportba osztotta a műkincseket. Az első csoportba a tulajdonosok által biztonságosabb megőrzésre átadott letéteket, a másodikba az 1600/1944. M. E. rendelet előtt múzeumba beadott műtárgyakat sorolta, míg a harmadikba az időszakos kiállításra kölcsönadott, végül a negyedik csoportba a letétként ajándékozott műtárgyakat, amelyeket a családok magángyűjteményeikben őrizhettek.⁹

A kormány műtárgy- és műemlékvédelméről

A kommunista politika az egyenlőség és testvériség elvén államosította a kastélyokat, így az eltűnt rezsim értékeit állami keretek között működő oktatási, kulturális, szociális és egészségügyi intézményekbe mentette át. Az úrilakokat a „nép művelésére” és gazdagítására alkalmas kultúrházaknak nyilvánította.¹⁰

1945 tavaszán megalakult az Országos Gyűjteményügyi Bizottság, amely körlevélben hívta fel a figyelmet az elkallódó műkincseinkre, mint nemzeti értékeinkre.¹¹ A Magyar Nemzeti Múzeumban felállított Bizottság feladata volt a 4450/1945. M. E. rendelet alapján felmérni a családi könyvtárakat, okleveleket, valamint műtárgyakat.¹² Tagjai Kossányi Béla, az Országos Levéltár igazgatója, Mihalik Sándor, az Iparművészeti Múzeum igazgatója,

Vargha László közgyűjteményi előadó, valamint Sebestyén Géza VKM osztálytanácsos voltak.¹³ A Bizottság adminisztratív feladatait Fügedi Erik országos levéltárnok és Monori Erzsébet könyvtárnok látta el. Az ország egész területén ismert és ismeretlen személyek az elhagyott kastélyok műtárgyaival orgazdaként kereskedtek, ezért Keleti István rendőr főhadnagyot kinevezték műtárgyvédelmi felelősnek, akinek a feladata a műtárgyak összegyűjtése volt az ország területén található elnéptelenedett kastélyokból a helyi hatóságokkal együttműködve.¹⁴ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. július 7-én kiadott 4450/1945. M. E. rendelete biztosította a magángyűjtemények védelmét.¹⁵

A magyar múlt történeti és művészeti emlékei, a köz- és magángyűjtemények, múzeumok, levél- és könyvtárak pusztulásnak indultak. Első körben mindenki a hadműveleti pusztításokra, a tűzéségi, illetve a bombakárok okozta pusztításokra gondolt. Először a németek, majd a szovjet megszállók okoztak hatalmas károkat. Az ekkor hatályos jogszabályoknak megfelelően magánlevéltárak jogilag csak akkor kerülhettek közle-
véltárba, ha megsemmisülésnek voltak kitéve.

„Az állami kézbe vételt tehát a javaslat csak olyan esetekre korlátozza, amelyekben a levéltárt az állami kézbe vétel megsemmisüléstől menti meg, vagyis amikor a levéltárat lényegében már gazdátlanok kell tekinteni, vagy amelyekben a levéltár, tulajdonosának törvényellenes magatartása miatt, nem tudja betölteni a közérdek által tőle követelt feladatokat. A javaslat a tulajdonos tulajdonjogát a levéltár felett még ilyen esetekben is sértetlenül fenn kívánja tartani, így a legcsekélyebbre csökkenti azt a korlátot, amelyet az állami kezelésbe vétel a magántulajdon szempontjából jelent, nem tekintve, hogy az állami kezelésbe vétel a biztos és gondos fenntartás lehetőségével a tulajdonosnak is javára szolgál.”¹⁶

⁷ Voit 1994: 269.

⁸ Monok 2003: 7–14; vö. Monok 2012.

⁹ Farkas 2009: 59–104.

¹⁰ Ferenczy 1960: 55–64. Vö. Bajzik 1998: 15; Polcz 2002: 50; MNL OL XIX-I-1-k-1-y 216–217. doboz; Balázs 1993: 63; MNL PML XXIII.3-a. 40–41. doboz.

¹¹ MNL OL XIX-I-13-14. tétel-6/18. 1945. 11. 07.

¹² *Magyar Közlöny*, 1945. 07. 15., 1–2.

¹³ MNL OL XIX-I-1-h-110-3. tétel-3542/1946.

¹⁴ MNL OL XIX-I-13-18. tétel-48607/1945.

¹⁵ MNL OL XIX-I-13-18. tétel-4450/1945. M. E. rendelet.

¹⁶ CJH 1923: 139–144.

1945-ben Pest megye szovjet megszállása befejeződött. A családi levéltárak sorsa ekkor több mint szomorú képet mutatott.

„Szerte az országban gazdátlanul maradt, menekülő uraik által elhagyott családi levéltárak – mintegy jelképei a régi rend összeomlásának – voltak kitéve a megsemmisülés veszedelmének.”¹⁷

Ebben a helyzetben egy feladat mindenképpen halaszthatatlannak minősült: menteni a még menthető, megóvni a már levéltárakban levő, de veszélyeztetett anyagot és megmenteni a levéltáron kívüli, jórészt gazdátlanul hagyott történeti értékű irattárakat, irategyütteseket. Országos tudományos érdek volt – különösen a Kommunista Párt nyomására előkészített földbirtokreformmal összefüggésben –, hogy a felosztásra kerülő birtokok felszerelésének az a része, amely irodalmi és történeti vonatkozású, el ne kallódjék, hanem az országos közgyűjteményekbe kerüljön, és ott álljon a tudomány és a késői utódok rendelkezésére.¹⁸ Jánossy Dénes, az Országos Levéltár akkori főigazgatója mindvégig főszerepet szánt az országos intézménynek a családi levéltárak megmentésében. Ez már a VKM-be eljuttatott levéléből is kitűnt:

„Abban a levéltármentő munkában, amelyet az Országos Levéltár fennmaradásukban veszélyeztetett, pusztuló levéltárak anyagának megmentése érdekében végzett, mindenkor, de különösen az óta, amióta a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára az Országos Levéltár szervezetébe illesztetett, s így ez amannak feladat körét átvette, nagy szerepet játszott a magánkézben lévő levéltárakról való gondoskodás. Ennek

során az Országos Levéltár egyrészt széles körű és eredményes propagandamunkát végzett ily természetű levéltáraknak az Országos Levéltár őrzetébe való átadása érdekében, másrészt hathatósan támogatta az ezen levéltárak irat anyagának megmentését célzó, főként egyes vidéki közhatósági levéltárak részéről megindított törekvéseket.”¹⁹

Nem lehet elvitatni az akció érdemeit, mert elvi jelentőségén túl nem egy olyan értékes iratanyag megmentéséhez járult hozzá, amely enélkül talán elpusztult volna.²⁰

A fóti Károlyi-gyűjtemény

„A mai épület magja feltételezések szerint egy kis, földszintes épület volt manzárd-emelettel, amelyet a Galántai Fekete család építtetett a 18. században. A Galántaiak után Fót Csekonics József kezére került. A Károlyiak Csekonics Józseftől 1808-ban jutottak ehhez a birtokhoz. Gróf Károlyi József özvegye, gróf Waldstein-Wartenberg Erzsébet úgy látta, hogy az ország közepén, a jelentős fejlődésnek indult Pest-Buda közelében érdemes támaszpontot kialakítani. A fóti uradalmat fiainak, Istvánnak, Lajosnak és Györgynek vásárolta. Gróf Károlyi István 1821-ben, nagykorúsága idején örökölte a fóti birtokot, s vele a kastélyt. Az 1830-as évek első felében id. Heinrich Koch tervei szerint végrehajtott bővítés után a kastély park felé néző tömege elé timpanonnal

■ ¹⁷ Fügedi 1955: 3.

¹⁸ MNL OL Y.7. 21/1945. A törvény ugyan nem gondoskodott ezek sorsáról, de az alábbi pontokban összegyűjtötték ezeknek a forrásoknak a szükségszerűségét:

„1.) a földbirtokreform által érintett birtokok és uradalmak régi levéltárai, iratgyűjteményei, gazdasági iratai, tervei, térképei, jogügyleteire vonatkozó irományai, számadásai, könyvei és okmányai megóvásának, tehát számba vétésének, megfelelő országos gyűjteményekbe irányíttassanak, szállíttassanak s ott elhelyeztetvén a tudományos kutatás rendelkezésére álljanak,
2.) ezekből és a meglevő országos gyűjteményekben található anyagból a népi és népi gazdasági vonatkozású anyag haladéktalanul feltárassék,
3.) ez az anyag kellő csoportosítás és sokszorosítás útján több helyen legyen hozzáférhető a tudomány számára,
4.) megfelelő formában az ország népe számára is feltárassék s e célból állami kapcsolattal nyomdákval vagy kiadó-vállalatokkal ez az anyag ki is adattassék...”

Vö. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. M. E. számú rendelete 1945. 03. 18., 1–4.

¹⁹ MNL OL Y. 7. 21/1945.

²⁰ Magyar Közlöny, 1945. 07. 15., 1–2. E rendelet nyomán alakult meg az Országos Gyűjteményügyi Bizottság és került sor azoknak a személyeknek a megbízására, akiknek feladata volt „a veszélyeztetett magánlevéltárak, magánkönyvtárak, valamint a nemzet szempontjából fontos minden egyéb gyűjtemény és műkincs” védelmének megszervezése.

koronázott, hatoszlopos portikusz épült. A kastély főtömege a rövid oldalakon egy-egy földszintes bővítémmel egészült ki, tetejükön egy-egy nagy terasszal. Valószínűleg ekkor épült a kocsiáthajtóval kapcsolódó, hátranyúló udvari szárny is. Egy 1843-ban megjelent folyóirat-illusztráció már mai alakjában mutatta a kastélyt: a korábbi földszintes oldalrészek helyén egy-egy rizalit épült. Ybl Ervin szerint ezt a bővítést már Ybl Miklós tervezte. A későbbi szakirodalom is az ő véleményét ismétli. A fóti kastély azonban a fentiek miatt nem 1845–1849 között épült ki. Építésze pedig biztosan nem Ybl, hanem minden valószínűség szerint a már korábban is több kutató által tervezőnek tartott id. Heinrich Koch volt. Ybl Miklós forrásokkal igazolhatóan 1845–1846-tól irányította a kastély bővítését. Ez persze nem zárja ki, hogy a homlokzatdíszítés részleteinek kialakításában, valamint a belsőépítészeti befejező munkákban jelentősebb szerepet vállalt. A fóti kastéllyal eddig kapcsolatba hozott tervek közül csupán egyetlen egy alaprajz mutat a ma is álló épülettel olyan rokon vonásokat, amelyek alapján nagy valószínűséggel a kastély átalakítási, bővítési tervváltzatának tekinthetjük. Károlyi István uradalmi építészeként Ybl Miklós minden bizonnyal még többször is átalakította a kastélyt. Ezen munkák során a kastély Koch által 1843-ig tervezett külseje alapvetően nem változott meg, inkább belsőépítészeti modernizálásokról, felújításokról lehetett szó, amelyek további kutatást igényelnek. A kastély északnyugati oldalán épült terasz fölé az 1850-es évek végén, legkésőbb 1868 előtt félnyereggtetővel fedett, oldalt nyitott verandát emeltek.²¹

A kastély kincsei közül a könyvtár volt a legjelentősebb. Az első köteteket Károlyi József apja Bécsben vásárolta a szerzetesrendek felosztásakor. Károlyi István a könyveit azonos módon köttette be, az első kötéstábla bal felső sarkába ragasztva francia szövegű, címeres ex librisét. Ezek alá később fia, Károlyi Sándor némileg nagyobb, címert már nem tartalmazó ex librisei kerültek.²² A családi könyvgyűjteményről két lajstrom maradt fenn a 19. századból, az első, 1830. évi leltár 1200 kötetet vett állományba. A klasszikus görög, római szerzőket bemutató kötetek mellett a magyar állam működésével kapcsolatos, jogi és országgyűlési dokumentumok, vallási tárgyú és a katolikus egyház történetét, működését bemutató kötetek, a középkori és újkori magyar történelem forrásai, Pray György, Bonfini, Oláh Miklós kötetei kaptak helyet.²³ A korabeli, töredékes leírásokból megállapítható, hogy az almáriumot a felső szinten egy kisebb szobában helyezték el. „Ezután következik a dolgozószoba, amely többezer kötetre menő könyvtárat tartalmaz.”²⁴ Később, ahogyan gyarapodott az állomány, a földszinten a kápolna mellett egy nagyobb teremmel kötötték össze. Erős történelmi és keleti (arab, héber, egyiptomi) érdeklődésre – orientalizmusra – vallanak egyes tételek.²⁵ A birtok és a gazdasági hivatal szervezésével összefüggésbe hozható a könyvtári gyűjtemény kialakítása.²⁶ Kimondottan Károlyi István gyűjtései voltak azok a kiadványok, amelyek művészetekkel, kertműveléssel vagy lótenyésztéssel foglalkoztak. A későbbi katalógusban 6 644 kötetet tartottak nyilván. A lajstrom egyes bejegyzései német nyelven írták le a köteteket az alábbi adatokkal: szerző, kötet címe, kötetszáma. A katalógus alapján megállapítható, hogy az 1840-es években a kötetek kétharmada francia vagy angol nyelvű volt.²⁷ A magyar nyelvű kötetek között jogi, országgyűlési és szépirodalmi témájúak szerepeltek. Különleges volt a *Budapesti árvízkönyv* sorozata, amelyben Bajza József, Czuczor Gergely, Eötvös József, Fáy András, Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, Vajda János, Vörösmarty Mihály és mások írásai jelentek meg.²⁸ Az első világháború következményei természetesen a magyar arisztokrácia számára is életkörülményeik megváltozását

²¹ Ritoók é. n.

²² Buda 2006: 539.

²³ MNL OL P. 1858. I. 16, 1–55.

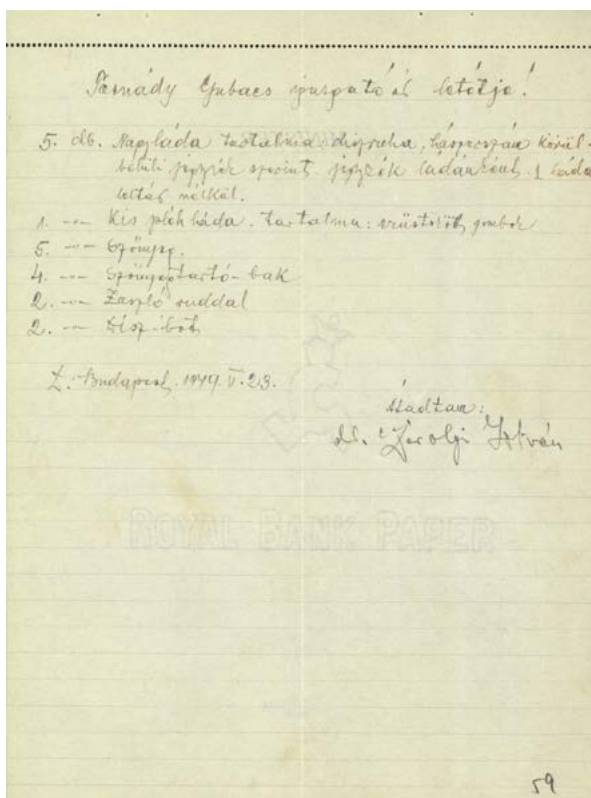
²⁴ Sz. n. 1871.

²⁵ Buda 2006: 541.

²⁶ Fekete 2019: 241–243.

²⁷ FSZEK FO 9/4. 346; vö. Buda 2006: 540.

²⁸ Eötvös 1839–1841.

1. kép: A fóti gyűjteményről (MNL OL K 726 1085/1949, 59)

hozták. Károlyi István második fia, Károlyi Sándor örökölte a könyvtárat apja után, aki szakirodalmi gyűjteménnyel gazdagította tovább ezt a ritka és értékes anyagot. Neki nem volt leszármazottja, így testvére, Ede gyermekei örökölték a könyvtárat, akik már inkább csak tulajdonosai, mintsem használói voltak a könyveknek.²⁹

A 19. századi műtárgygyűjteményeket memoriális céllal, azaz „emlékezni és emlékeztetni” hozták létre. A műkincsek a képzőművészet pártolása mellett a főúri reprezentáció fontos kellékei voltak.³⁰ A fóti kastély szalonjaiban és termeiben a falakon Ligeti Antal romantikus tájfestményei voltak láthatók Lotz Károly és id. Markó Károly képei mellett. Az ősök Barabás Miklós és Munkácsy Mihály által megfestett élethű másai ott függtek a galéria és a szalon falain.³¹ Miután a németek, majd az oroszok szabadon raboltak az országban, félő volt, hogy a kastély berende-

zését is széthordják. Ezért 1944 végén a politikailag semleges nagybirtokos ezüst dísztárgyait, porcelánjait, valamint a díszmagyar ruhákhoz tartozó boglárokat, vereteket kastélya kertjében elrejtette a németek elől.³² A család 1944-ben elhagyta az országot, majd a „felszabadulás után” visszatértek Magyarországra. A fordulat évében végleg kivándoroltak Magyarországról.³³

1949. július 1-én Károlyi István és Onczay jószágigazgató jelentette Fügedinél, a veszélyeztetett köz- és magángyűjtemények miniszteri biztosánál, hogy a fóti hitbizománynak volt leltárja, de az allódiumentől való szétválasztása ennek ellenére bizonytalan (1. kép).³⁴

A könyvtári gyűjteményt ezt követően felosztották az Országos Széchényi Könyvtár és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár között, az idegen nyelvű kötetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Angol, Német és Francia Intézetének régi könyvtári anyagába kerültek.

„A fóti Károlyi könyvtár maradványa ugyanis ritka, Magyarországon egyenesen egyedülálló esélyt kínál az angol irodalomtörténet nehezen hozzáférhető mélyrétegeinek kutatásához.”³⁵

1957 novemberében a fóti Gyermekváros gróf nagykárolyi Károlyi István rezidenciáján épült fel (2. kép). Kezdetben csak a kastély épületei, valamint a mögötte lévő versenystálló álltak.³⁶ A Márványterem melletti Tükörteremben a gyerekek szobáit rendezték be. A többi terem zsúfolásig tele volt a korábban itt elhelyezett Zrínyi laktanya katonáinak bútoraival, itt felhalmozott használati tárgyaival.³⁷

„Az 1950-es és 1960-as évek fordulóján végrehajtott nagyszabású átalakítás és bővítés során csak a homlokzatok megőrzésére törekedtek, így a kastély két legreprezentatívabb belső tere, a sárga vagy nagy szalon és a nagy könyvtár egy-két szerkezeti részlettől eltekintve teljesen elvesztette eredeti megjelenését. A belső terek díszítése csupán néhány helyiségben maradt meg. Ezek közül a leglátványosabb az egykori

²⁹ Buda 2006: 543.

³⁰ Fekete 2019: 241–243.

³¹ Buda 2006: 537.

³² MNL OL XIX-I-4-t-6. tétel-47320/1973.

³³ MNL OL XIX-I-4-t-6. tétel-47320/1973.

³⁴ MNL OL XIX-I-13-784/1949.

³⁵ Frank 2002: 355–356.

³⁶ Priszlinger 2007: 19.

³⁷ Priszlinger 2007: 19.

ebédlő, amit a műmárvány felületek után ma márványteremnek neveznek. A terem a délkeleti oldalrizalit majdnem egészét elfoglalja. Itt még a nyílászárók díszítése is megmaradt, s szerencsénkre a táblás parkettát az eredeti nyomán újították fel. A mennyezet Wendland János készítette 1842-es, 1843-as festése, stukkódísz és a csillár szinte a csodával határos módon megmaradt.”³⁸

2. kép: A fóti Károlyi-kastély (MNL PML XV. 14. 14_Fot_7)

Az átalakítás során az új pinceraktár bejáratának kialakításakor egy földbe ásott ládára bukkantak.³⁹ A Magyar Nemzeti Múzeum munkatársai megtisztították a tárgyakat, majd azokat a Gyermekvárosban helyezték el. 1971-ben vitték csak el a gyertyatartókat, ezüst tányérokat, fűszertartót, valamint a két tálcát egy kiállításra – mindenféle engedély nélkül.⁴⁰

1962-ben három Károlyi gróf rövid családi látogatásra tért haza. Monokon, Fóton, Alagon, Radványban, a László-tanyán látogatták meg rokonaikat. A fővárosban szálltak meg.⁴¹ 1965-ben az Argentínában élő gróf és két Angliában élő unokatestvére ismét rövid családlátogatásra érkezett Magyarországra. Ekkor Keszthelyre is ellátogattak, ahonnan Rábafüzes felé indul-

tak haza. A határátlépés során vámellenőrzést kaptak: az ennek során előkerült ékszereknek, családi ezüstöknek és festményeknek nem volt kiviteli engedélye.⁴² Az Argentínában élő gróf ellen a Pesti Központi Kerületi Bíróság devizagazdálkodást sértő büntett miatt eljárást indított. Az ügyészség által kirendelt óraékszer-szakértő tévedett, szakvéleményében nem ismerte fel a főköttő történeti értékét.⁴³ A vádlott azt állította, hogy Magyarországról Franciaországba sietett, és Európába azért hozta magával a műtárgyakat, hogy egyik francia barátjának ajándékozza. Azt azonban nem tudta hitelesen bizonyítani, hogy a hazánkba való belépéskor nála voltak ezek a műtárgyak.⁴⁴

Az 1960-as évek végén a családfő halálos ágyán elárulta a nagy titkot a leszármazottaknak: hogy a fóti kastély kertjében négy láda családi ereklyét ásatott el. Pontosán megmondta az elásott ládák paramétereit. Özvegye 1972 nyarán hazatért Dél-Amerikából.⁴⁵ A férjétől kapott információk birtokában felkereste a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályának vezetőjét, és kérte a park fémdetektorokkal való felderítését.

Jogi képviselője útján Károlyiné a fellelt műtárgyak egyharmadát felajánlotta az államnak, a többi családi ereklyét a hagyatéki eljárást követően Dél-Amerikába szándékozott elvinni.⁴⁶ 1972. október 28-án elkezdték a fóti gyermekváros kertjének feltárását. A megállapodásnak megfelelően a család jogi képviselője, a fóti gyermekváros vezetője, a Belügyminisztérium, illetve a Művelődésügyi Minisztérium, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum képviselője volt jelen. A feltárt terület helyreállítása a Károlyi családot terhelte (3. kép).⁴⁷ A Magyar Nemzeti Múzeum szakértői az 1971-ben Fótról beszállított műtárgyak közül, mint nemzeti értékekhez, a következőkhöz ragaszkodtak, hogy Magyarországon maradjanak: Diana-jelenetet ábrázoló ovális tál, Abafi hamutálcája, Apor István aranyozott serlege, egy 17. századi arany-ezüst trébelt tányér, valamint Catharina Korniss négy, 1670 körül, Augsburgban készült trébelt tányérja. A többi műtárgyra nem tartottak igényt.⁴⁸

³⁸ Ritoók é. n.; vö. HU BFL - XV.17.f.331.b – 010.

³⁹ MNL OL XIX-I-4-t-6. tétel-47320/1973, 2.

⁴⁰ MNL OL XIX-I-4-t-6. tétel-47320/1973, 2.

⁴¹ MNL OL XIX-E-s-34285/1967, 6.

⁴² MNL OL XIX-E-s-34285/1967, 1.

⁴³ MNL OL XIX-E-s-34285/1967, 1. Branderburgi Katalin 17. századi ezüst főköttőjét. A műtárgy Majténynál szerepelt; Károlyi Sándor és Rákóczi László személyéhez köthető.

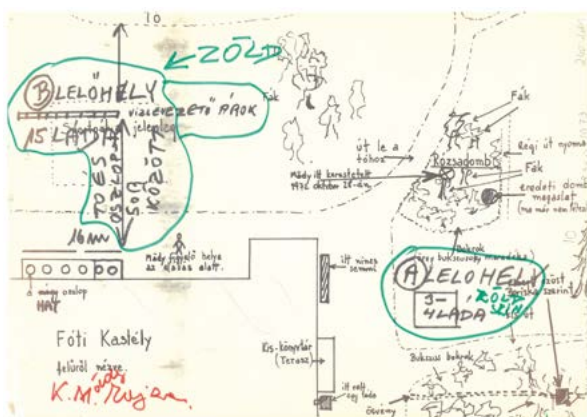
⁴⁴ MNL OL XIX-E-s-34285/1967, 13–19.

⁴⁵ MNL OL XIX-I-4-t-6. tétel-47320/1973, 2–3.

⁴⁶ MNL OL XIX-I-4-t-6. tétel-47320/1973, 1; vö. MNL OL XIX-I-7-k-11. tétel-31482/1975, 3–7.

⁴⁷ MNL OL XIX-I-4-t-6. tétel-47320/1973, 2.

⁴⁸ MNL OL XIX-I-7-k-11. tétel-31482/1975, 11.

3. kép: A fői Károlyi-kastély parkjának műkincskeresés miatti feltárása (MNL OL XIX-I-4-t-6. tétel-47320/1973, 10)

Károlyi nemzetségi levéltár

Az Egyetem utcai palota építése 1832 márciusától 1840-ig tartott a kisebb-nagyobb megszakítások miatt. A palota tervezője a hírneves Pollack Mihály volt, aki a Nemzeti Múzeumot is tervezte; az építést Koch építőmester fejezte be. Mikor György gróf 1836. május 16-án nőül vette Zichy Karolina grófnőt, Batthyány Lajosné grófnő nővérét, az új palota építését még nem fejezték be, így amikor a grófi pár Csurgóról Pestre felutazott, kénytelen volt az Üllői úti kis földszintes házban megszállni.⁴⁹ Az 1838-as árvíz idején a kapu alatt a csatorna fölszakadt, az új kert üvegháza elpusztult.⁵⁰ Az empire stílusban épült hatalmas emeletes palota kívülről korántsem árulta el azt a fényt és kényelmet, amely belül jellemezte.⁵¹ A földszinten a következő helyiségek voltak: oszlopos főbejárat az Egyetem utcáról három lépcsőházzal, cselédszobákkal, ruhatárakkal, konyhahelyiségekkel, ezüstkamrával, a levéltárral, amely négy nagyszobát foglalt el, kettős istálló tizenkilenc lóra, kocsiszínnel és kapukijáratral a gróf Károlyi utcára stb. Az első emeleten voltak a szalonok, valamennyinek díszes mennyezete volt. A hatalmas díszterem és fogadóterem falait fehér

műmárvánnyal és arany lécezettel fedték, míg a többi termet vörös vagy zöld selyemmel borították. A könyvtár mellett volt a gróf dolgozószobája. A műmárvánnyal borított ebédlő a kisebb világítóudvarra nézett. A könyvtárteremből három üvegajtó vezetett az udvari erkélyre. A képtár falait zöld selyem borította.⁵² Windischgrätz, majd Haynau is itt szállt meg.⁵³ 1877. augusztus 8-án levéltári alapítványt hoztak létre, a Károlyi család így akarta biztosítani a nemzetségi levéltár fennmaradását.⁵⁴ Az alapítvány szövege alapján Károlyi István, György és a néhai Károlyi Lajos fia, Alajos elhatározták, hogy mivel a levéltár az egész Károlyi nemzetség tulajdona, a közös jövedelmekből az 1878. és 1879. évi pénzügyi maradványt, amelyet 33 000 forintra irányoztak elő, 1902-ig tőkésítik, azzal, hogy a jelzett időpontot követően az összeg után járó kamatot a levéltári helyiség lakbérére és a levéltárnak fizetésére kell fordítani.⁵⁵ Az alapítólevélben elrendelték még, hogy az egyes családtagok tartoznak a grófi családban előforduló házasságot, születést, kitüntetést, elhalálozást, egyszerűen minden nevezetesebb mozzanatot tanúsító oklevelet eredetiben elhelyezni a nemzetségi levéltárban. A nemzetségi levéltár ezt leszámítva zárt levéltár volt már ekkor. A levéltárat Budapesten helyezik el, a levéltárnok az egész nemzetség tisztviselője, a levéltári alapítvány éppúgy kezelendő, mint a nemzetségi alapítvány – vagyis az 1877. augusztus 24-én alapított nemzetségi alapítvány igazgatóbizottsága gyakorolta felette a hatalmat, melyet az alapítók halála után hoztak létre.

„...az nemzetségünk történetét a leg-
régibb időktől tükrözi vissza illőnek
sőt, olyképpen, hogy az mint összes
Károlyi gróf nemzetségi tulajdona és
locus credibilisse a lehető legkésőbb
időig fenntartassék anélkül, hogy
akár a levéltári helyiség adása, akár
a levéltár rendbetartása és gondo-
zása egyes tagok terhére váljék. [...] Kötelességünknek tartottuk ezen
nemzetségi kincsünk jövőjéről gon-
doskodni.”⁵⁶

Az igazgatóbizottság hat főből állt, felét a családban alapított hitbizományok kezelői, a másik

⁴⁹ Éble 1897: 66.

50 Éble 1897: 67.

51 Éble 1897: 68.

52 Éble 1897: 71.

53 Éble 1897: 78.

54 MNL OL P. 405. B/2, 1-2.

55 MNL OL P. 405. B/2, 1-2.

56 MNL OL P. 405, B/2, 1.

felét pedig a család férfitagjai közül választották. Elnököt a testület tagjai közül maga választott. A levéltár ekkor még a (jelenlegi nevén) Károlyi utcában található Károlyi-palotában volt elhelyezve. 1915-ben a palota felújítása miatt a levéltárat gróf Károlyi Lajos a VIII. kerületi Szentkirályi utca 35. szám alatti hitbizományi bérház földszintjére költöztette át. Az átköltözés az I. világháború okozta nehézségek miatt közel egy évig tartott. 1916. évi június 15-én tartotta a gróf Károlyi nemzetségi alapítvány első ülését az új levéltári helyiségekben, amelyeket ekkor adtak át rendeltetésüknek. A levéltár után itt is bérleti díjat fizettek az alapítólevélnek megfelelően.⁵⁷

„Ybl először Károlyi Lajos (1799–186?), majd fia, Alajos (1822–1889) megbízásából készítette el a mai Pollack Mihály tér 10. szám alatt álló telekre palotájuk terveit. A palota 1863–1868 között épült fel. A Károlyi család tulajdonában lévő, a Nemzeti Lovardával határos telek a Pollack Mihály tértől a Szentkirályi utcáig húzódott. Míg palotájukat a téren, bérházukat a hátsó utca felől tervezték elhelyezni. Az első terveken a Szentkirályi utca 35. számú bérház három homlokzattal került volna kialakításra, a két utcai homlokzaton kívül a palotakert felé is néztek ablakok. A terveket később megváltoztatták, és a háznak csak a két utcára alakítottak ki homlokzatot. A telek palotakerttel határos szakaszán egy sávot leválasztottak, hogy oda kis gloriett kerülhessen. A bérház tűzfalának gloriett feletti szakaszát finom vakolatarchitektúrával látták el, az esztétikusabb látvány kedvéért. Míg az első terv szerint a házat a belső udvar körül négy szárnyal építették volna ki, később ez oldalra nyitott U alaprajzra módosult. A bejárat a Szentkirályi utca felől, az utolsó tengelyben került kialakításra, a kapualjból balra elegáns, ovális alaprajzú, húzott fokos lépcső vezet az emeletekre. Az emeleteken a közlekedést a három udvari homlokzat előtt végig-

futó külső folyosóval oldották meg, a két utcai szárny kéttraktusos, a palotával határos szárny egytraktusos elrendezést kapott. A földszinten és a második emeleten a Szentkirályi utca felől két nagyobb, elegánsabb, a Múzeum utca felől két szerényebb lakás kapott helyet. Az első emeleten három nagyobb lakást és egy szoba-konyhás lakást alakítottak ki. Utóbbi a belső szárnyban kapott helyet, az árnyékszékek és egy cselédlépcső mellett. A bérház Szentkirályi utcai főhomlokzata kilenc-, Múzeum utcai homlokzata tizenegy tengelyes. A homlokzat egyszerű neoreneszánsz jellegű elemekkel került kialakításra, a fennmaradt terveknek megfelelően. Az épület Szentkirályi utcai homlokzatát nézve feltűnik, hogy a szomszédos, 33. szám alatti épület homlokzatalakítása szinte teljesen megegyezik a 35. számú házéval: egy 1867-ből fennmaradt terv nélküli építési engedély szerint az előbbi ekkor építették fel a már fennálló szomszédos ház »folytatásaképpen« (4. kép).⁵⁸

A II. világháború idején a nemzetségi kormányzó Károlyi György volt, Károlyi István (1845–1907) és Csekonics Margit gyermeke; 1871. március 1-jén született Budapesten, 1954. április 17-én halt meg Dombrádon (Szabolcs megye). Károlyi László halála után 1937-től Károlyi György volt a nemzetségi alapítvány igazgatóbizottságának elnöke. A levéltár felügyelője 1907. április 1-jétől kezdődően Jambrikovics László (1874–1947) volt. Az idős levéltáros mellé Károlyi György indítványára meghatározott tiszteletdíj mellett egy segédlevéltárost szerződtettek, azzal a céllal, hogy beletanuljon az iratörzés rejtelseibe.⁵⁹ 1943-ban ezért alkalmazták Esze Tamást.⁶⁰ A levéltáros feladata a szobák szellőztetése, fűtése mellett az új szerzemények beletárolása, elhelyezése volt.⁶¹ A hivatalos nyitvatartási időben kutatók látogathatták a családi gyűjteményt.⁶² A családtagoknak lehetősége volt, hogy a levéltár pánceszobájában letéteket, értéktárgyakat helyezzenek el. A ladulákat vagy rekeszeket saját pecsétjükkel

⁵⁷ MNL OL P. 405. B/2, 1.

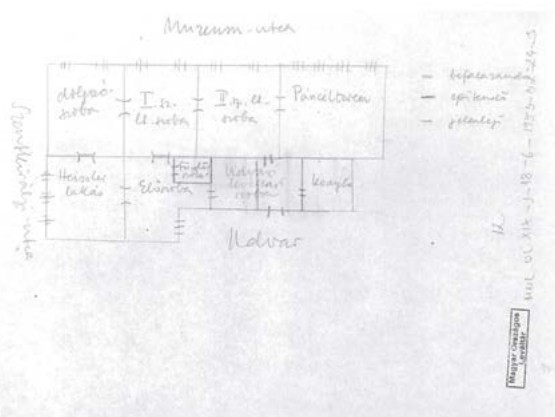
⁵⁸ Gömöré é. n.

⁵⁹ MNL OL P. 405. B 2/7 2.

⁶⁰ MNL OL XIX-I-18-b-1953-Biz-24-3, 13.

⁶¹ MNL OL P 405 B 2/8 5.

⁶² MNL OL P 405 B 2/8 5.

4. kép: A Károlyi Nemzeti levéltár elhelyezése a Szentkirályi utcai palotában (MNL OL XIX-I-18-b-24/3/1963, 12)

lepecsételhették. A négy lakulából egyet István gróf, egyet Lajos gróf, kettőt György gróf leszármazottainak tartottak fent. A rekeszek kulcsait a dolgozószobában elhelyezett Dose-féle zárral ellátott páncélszekrényből a családtagok szabadon kivehették.⁶³ Arról, hogy kik éltek ezzel és mit helyeztek el a levéltárban, nem rendelkezünk információval. Ugyanakkor Károlyi György kérelméből tudjuk, hogy egy fekete lapos bőrtokban magyar ékszereket, egy fekete tokban hozzá való kardot, egy barnás bőrtokban kamarási kulcsot tartottak.⁶⁴

Esze Tamás a református konvent levéltári és helytörténeti előadója, valamint a magyarországi református egyház tudományos gyűjteményének főigazgatójaként a hatályos jogszabályoknak megfelelően bejelentést tett a Károlyi nemzeti levéltáráról.⁶⁵ Előterjesztése alapján a Levéltárak Országos Központja (LOK) teljes egészében

nemzeti érdekű magánlevéltárrá nyilvánította.⁶⁶ 1951-ben a levéltárat a LOK tudományos osztálynak akkori vezetője meglátogatta. Az iratok őrzésének módját rendben találta, a kutatók számára Esze Tamás mindig rendelkezésre állt.⁶⁷

A LOK 1952-ben a levéltárakra bízta a közlevéltárakon kívül lévő levéltári anyagok felügyeletét és ellenőrzését. 1953. január 14-én az Országos Levéltár Családi Levéltárak és Gyűjtemények Osztályának vezetőjét bízták meg a Károlyi-levéltár állandó felügyeletével és ellenőrzésével.⁶⁸ 1953. április 28-án a Felsőoktatási Minisztérium a Károlyi-levéltár közlevéltárban való elhelyezését rendelte el, és hozzájárult ahhoz, hogy a levéltári anyag a Károlyi-palotában maradjon.⁶⁹ Az előterjesztés indoklásában szerepelt, hogy a Károlyi család tagjai közül senki sem lakott Budapesten, s a levéltár gondozásával megbízott családtag, Károlyi György Dombrádon élt kitelepítésben. Továbbá, hogy a levéltárral egy lakrészben lakott Heiszler László a feleségével, akik a levéltár egyik helyiségén keresztül tudták csak szobájukat és a konyhát megközelíteni.⁷⁰ A minisztérium utasította tehát Borsa Ivánt, a LOK vezetőjét, hogy a levéltár biztonságba helyezéséhez szükséges intézkedéseket saját hatáskörében tegye meg.⁷¹ A páncélszobán kívül a két utcai ablakot is spalltákkal szerelték fel. Az első levéltári szoba és az előszoba közötti ajtót kulccsal zárták.⁷² Borsa Iván utasítására 1953. április 30-án az Országos Levéltár nevében Bakács István átvette a levéltárat Esze Tamástól. A LOK képviselőjében Bélay Vilmos és Szigetvári István vett rész az átadáson. Az átadáskor készült egy elnagyolt jegyzék is.⁷³ Bélay Vilmos május 6-án kelt jelentése az átadásról több problémát is felvetett. Az egyik, hogy a levéltárban lakott a Heiszler házaspár.⁷⁴

⁶³ MNL OL P 405 B 2/3.

⁶⁴ MNL OL XIX-I-18-a-M389-86435-13-2/1954. Esze Tamás történész, irodalomtörténész, teológus Szekszárdon született 1903. szeptember 20-án. Esze Tamás kuruc brigadéros idősebb bátyjának, Mártonnak, egy tarpai bognármesternek a leszármazottja.

⁶⁵ MNL OL XIX-I-1-h-1610-26/1950. VIII, 8.

⁶⁶ MNL OL XIX-I-1-h-1612-4/1951 VII. 4. sz. rendeletével.

⁶⁷ MNL OL XIX-I-18-b-1953-Biz-24-3, 13-14.

⁶⁸ MNL OL XIX-I-18-b-1953-Biz-24-3, 8.

⁶⁹ MNL OL XIX-I-18-b-1953-Biz-24/2, 1.

⁷⁰ MNL OL XIX-I-18-b-1953-Biz-24/1, 8.

⁷¹ MNL OL XIX-I-18-b-1953-Biz-24/2, 8.

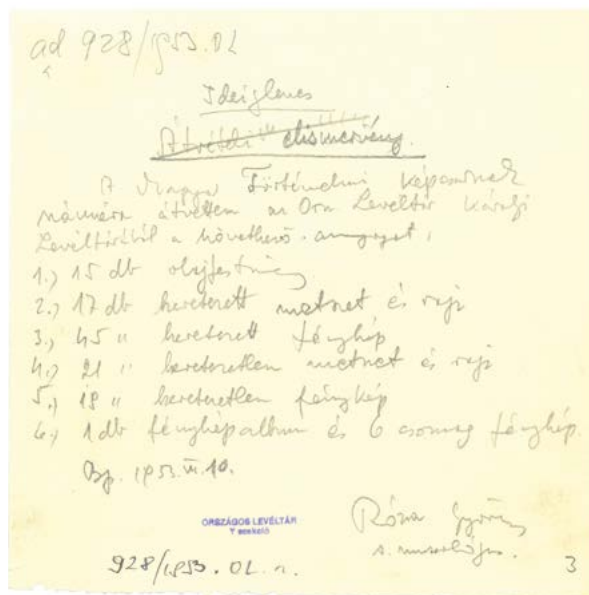
⁷² MNL OL XIX-I-18-a-M-839-86435-7/1953, 13.

⁷³ MNL OL XIX-I-18-b-1953-Biz-24/2, 6-7.

⁷⁴ MNL OL XIX-I-18-b-1953-Biz-24/1, 11. Heiszler Lászlóné volt a Károlyi-levéltár altisztje. 1958 januárjáig a közös helyiségeket: fürdőszobát, előszobát, az előszobát a konyhával összekötő udvari szobát ingyen takarította.

„Tanított a Református Teológiai Akadémián, több évig szerkesztette az *Egyháztörténet* című folyóiratot. Tudományos munkája elismeréseként 1952-ben kandidátus címet kapott. Fő érdeklődési és kutatási területe a protestantizmus 16-17. századi története, valamint a Rákóczi-kor társadalom-, egyház-, irodalom- és pénztörténete. Kis példányszámú kötetben jelent meg Esze Tamás életét bemutató munkája a brigadéros szülőfalujában, Tarpán elhelyezett szobor avatása alkalmából.”

Esze Tamás Emlékszoba. <https://wmm.hu/varmegyehaz-kiallitasok/kiallitasok/esze-tamas-emlekszoba/> (letöltve: 2020. 02. 14.)

5. kép: A család nemzeti levéltárában elhelyezett festmények listája (MNL OL Y.7. 928/1953, 3)

A másik, hogy a levéltári helyiségekben muzeális tárgyak (nagy méretű festmények) találhatók. Véleménye szerint ezek nem a levéltár tartozékai, zavarják a közlekedést is.⁷⁵ Ezután a festményeket Rózsa Béla, a Magyar Történelmi Képcsarnok fő muzeológusa átnézte, negyvennégy tételt a Képcsarnokba, továbbá rézmetszeteket és egy vízfestményt a Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztályára vitetett be, a többit értéktelenné nyilvánította (5. kép).⁷⁶

A múzeumi gyűjteményekbe nem került festményeket, fényképeket a LOK jegyzékelte, majd átmenetileg a Károlyi-palota páncélszobájából az udvari szobába szállították át. Rövidesen két családtag, Károlyi György és Esterházy Mórinné is kérvényezte, hogy bizonyos műtárgyakat, karos gyertyatartókat, családi festményeket, fényképeket visszakaphassanak a Szentkirályi utcai Károlyi-levéltárból.⁷⁷ A műtárgyak átadására 1954. május 15-én került sor: a család részéről Esterházy Menyhért, Csányi Ödön, az Országos

Levéltár részéről Szűcs Jenő levéltáros, valamint a LOK részéről Romhányi Emil voltak jelen.⁷⁸ Átadásra kerültek a festmények, fotókon kívül ezüst gyertyatartók, gyertyatartó-fragmentumok, tálak, díszkard tokban, fémből készült figurák (fogoly, kutya és bagoly), valamint két dobozban díszmagyar ruházat.⁷⁹

1954. szeptember 26-án Esterházy Mórinné Károlyi Margit és Károlyi Emma bejelentették, hogy tulajdonjoguk fenntartása mellett hozzájárulnak a Károlyi-levéltárnak az Országos Levéltár kezelésébe kerüléséhez.⁸⁰ 1950-ben Károlyi Lászlóné bejelentést tett, hogy a fóti családi levéltárat halála esetén az Országos Levéltárban jogi képviselője útján letétként kívánja elhelyezni.⁸¹

„Lakásomon van a Károlyi-család fóti levéltára, amely a család fóti ágának általam gyűjtött és csoportosított iratait, és a rokonság révén idekerült iratokat, továbbá genealógiákat, fényképeket, családi vonatkozású könyveket, »Apáról-fiúra« címmel készülő családtörténeti kéziratokat stb. tartalmaz, amelyek a XV. századtól kezdődnek...”⁸²

1951. október 12-én az Országos Levéltárban helyezték el a fóti irategyüttest. 1965-ben a nemzeti levéltárban helyezték el a fóti levéltárat.⁸³ A 317 dosszié, 73 pallium és a 7 kötetből álló hagyaték legnagyobb része az Apponyi, Károlyi, Kornis, Scher-Toss családok irataiból áll. Érdekessége Apponyi Albert 19. század eleji észak-olaszországi útinaplója.⁸⁴ A Károlyi család gazdasági hivatala a Szentkirályi utca 35. első emeletén volt. 1954-ben Reichart József bejelentést tett, hogy lakásán egy páncélszekrényben fellelte a Károlyi nemzetség hitbizományi alapítólevelét, és a hitbizományi javak hagyatéki leltárát.⁸⁵

A Károlyi család levéltára egyike a történelem viharai ellenére szépen megőrzött családi okmánytáraknak. Kincsei, oklevelei külön kötetekben is megjelentek a század elején. Az Országos Levéltár részlegeként 1953-tól 1998-ig a Szentkirályi utca 35-ben voltak kutathatók a Károlyi család iratai, azokban a szekrényekben,

⁷⁵ MNL OL XIX-I-18-b-1953-Biz-24/2, 8.

⁷⁶ MNL OL XIX-I-18-a-M-839-86435-7/1953, 3.

⁷⁷ MNL OL XIX-I-18-a-M-839-86435-13/1953, 15–18.

⁷⁸ MNL OL XIX-I-18-a-M-839-86435-13-7/1953, 1–2.

⁷⁹ MNL OL XIX-I-18-a-M-839-86435-13-5/1953, 10–11.

⁸⁰ MNL OL Y.7. 1294/1954, 1–3.

⁸¹ MNL OL Y.7. 1231/1952, 1–4.

⁸² MNL OL Y.7. 1231/1952, 1. Lakása Fót, Mandák-villa volt.

⁸³ Bakács 1965: 2.

⁸⁴ MNL OL Y.7. 1231/1952, 3.

⁸⁵ MNL OL XIX-I-18-a-M389-86435-13-6-1954, 10.

amelyeket egykor Waltherr László csináltatott. Az épületet azonban fel kellett újítani, mert fűtése, elektromos rendszere teljesen elavult: a heti egy kutatónapon kabátban dolgoztak a kutatók. A Károlyi-levéltár anyagát átköltöztették az Országos Levéltárba, a műemléki jelentőségű, múlt századi bútortárat pedig restaurálandónak ítélték, a restaurálás kivitelezésére pályázatot írtak ki. A felújított berendezés azonban nem a Szentkirályi utcába kerül vissza, hanem a Kecskeméti utcai Károlyi-palotába, ahol ma a Petőfi Irodalmi Múzeum működik. A levéltár ugyanis eredetileg itt volt, csupán 1916-ban, az első világháború alatt költöztették át berendezésével együtt a Szentkirályi utcai bérpalotába, ahol akkor a Károlyi családot ellátó személyzet lakott, és ahol egy lakást foglalt el a beköltöző levéltár. Tehát a bútorok az eredeti helyükre kerültek, de immár az iratok nélkül.⁸⁶

Összegzés

Összegzésként megállapítható, hogy az ország szovjet megszállása után az addig decentralizált levéltárügyben emberfeletti munkával mentették a még menthető: az úgynevezett magángyűjteményeket, azaz a családok, a birtokosok és az uradalmak műtárgyait, ősgalériáit, könyvtárait, levéltárait. A földbirtokreformmal kapcsolatban felhívták a figyelmet, hogy a felosztásra kerülő birtokokon olyan jelentős történelmi iratok voltak, amelyek nemcsak a birtokos család magániratai, levelezései, hanem az uradalom gazdálkodására vonatkozó, sőt, településtörténeti, társadalomtörténeti források. A Károlyi család gyűjteményei letétként kerültek a közgyűjteménybe. 2017-ben úgy tűnt, hogy a fóti kastély múzeummá alakítását a kormány és a család közösen valósítja meg.⁸⁷

■ ⁸⁶ Csorba 1999.

⁸⁷ Lőrincz 2017.

Források

- FSZEK Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK)
Budapest Gyűjtemény, Károlyi István fóti könyvtárának kézirat-katalógusa 1843-ból.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
K 726. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának iratai, 1922–1950
P 405 B. Károlyi család Nemzetségi Levéltára, Levéltár irattára, 1689–1945
P 1818. Károlyi család Nemzetségi Levéltára, Károlyi család iratai, 1616–1947
XIX-E-1-s. Igazságügy Minisztérium, Bírósági Főosztály, 1951–1988
XIX-I-1-h. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Felsőoktatási és Tudományos Főosztály, 1945–1951
XIX-I-4-t. Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Osztály, 1958–1973
XIX-I-7-k. Kulturális Minisztérium Múzeumi Osztály, 1974–1977
XIX-I-13 Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosa, 1946–1950
XIX-I-18-a Levéltárak Országos Központja általános iratok, 1950–1952
XIX-I-18-b Levéltárak Országos Központja, TÜK iratok, 1950–1956
XIX-K-1-y Mezőgazdasági Minisztérium, Földrendezési Főosztály, 1945–1967
Y. 7. Országos Levéltár iratai, 1945–1994

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)
XV. 14. Képes levelezőlapok levéltári gyűjteménye, 20. század

1922. évi 19. tc. A nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetükről. In: *Corpus Juris Hungarici* (CJH) 1922. évi törvények, 1923, 139–144.

4450/1945. M. E. rendelet. Az ideiglenes kormány rendelete a magángyűjtemények anyagának védelme tárgyában. In: *Magyar Közlöny* 77 (1945. 07. 15.), 1–2.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. M. E. számú rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról. In: *Magyar Közlöny*, 10 (1945. 03. 18.), 1–4.

Hivatkozott irodalom**BAJZIK 1998**

Bajzik Zsolt: A vas megyei kastélyok és műkincsek sorsa 1945 után. I. rész. In: *Vasi Szemle* 1 (1998), 11–28.

BAKÁCS 1965

Bakács István: A Károlyi család nemzetségi és fóti levéltára. Repertórium (Levéltári leltárak 33.) Budapest: Művelődésügyi Minisztérium, 1965.

BALÁZS 1991

Balázs Péter: A VKM „repülő bizottságának” szemleútja 1945 augusztusában a nyugat dunántúli könyvtári, levéltári, és muzeális értékek háborús kárainak felmérésére és védelmének megszervezésére. In: *Levéltári Szemle* 1 (1991), 59–71.

BIERBAUER 1927

Bierbauer Virgil: A magyar klasszicizmus korának kastélyai. I. Fót és Gyömrő. In: *Magyar Művészet* 3 (1927), 465–475.

BIRÓ 1943

Biró József: *Erdélyi kastélyok*. Budapest: Új Idők Irodalmi Intézet, 1943.

BUDA 2016

Buda Antal: A Károlyiak fóti könyvtára. In: Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): *Szabolcs–Szatmár–Beregi Levéltár Évkönyve* 17 (2016), 537–548.

CSORBA 1999

Csorba László: A Károlyi-levéltár sorsa. In: *Népszabadság*, 1999. 10. 20., 32.

ÉBLE 1897

Éble Gábor: *A Károlyi grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája*. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1897.

EÖTVÖS 1839–1841

Eötvös József (szerk.): *Budapesti árvízkönyv*, I–V. kötet. Pest, 1839–1841.

FARKAS 2009

Farkas Kornél: Műtárgymozgások 1938–1945. Az Országos Szépművészeti Múzeum a második világháborúban. In: *Századok Füzetek* 5 (2009), 59–104.

FEKETE 2019

Fekete J. Csaba: A főúri lakóhelyek társasági és gyűjteményes tereinek funkcionális elrendezése a 18–19. században. In: *Építés – Építészettudomány* 3–4 (2019), 219–288.

FERENCZY 1960

Ferenczy Károly: Kastélyok felhasználása és helyreállítása. In: *Magyar Műemlékvédelem 1949–1959*. Budapest: Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai, 1960, 55–64.

FRANK 2002

Frank Tibor: A főtí kastélytól az Angol Tanszékiig. In: Ittész Gábor, Kiséry András (szerk.): *Míves semmiségek. Elaborate trifles. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2002, 349–356.

FÜGEDI 1955

Fügedi Erik: A levéltári anyagot ért veszteségek. In: *Levéltári Közlemények* 1 (1955), 3.

FÜLÖP–RITOÓK 1997

Fülöp Csilla – Ritoók Pál: A főtí Károlyi-kastély története. In: Benczédi Sándor (szerk.): *Tusnad 1996. A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései*. Sepsiszentgyörgy: T3 Kiadó, 1997, 119–122.

GÖMÖRY É. N.

Gömöry Judit: *Károlyi Alajos (Károlyi Lajos) gróf bérháza*. <http://ybl.bparchiv.hu/temak/karolyi-alajos-karolyi-lajos-grof-berhaza> (letöltve: 2020. 02. 14.)

LAKOS 1985

Lakos János: 40 éve történt... Az Országos Levéltár előterjesztése a magánlevéltárak megmentése ügyében (1945. április 7.). In: *Levéltári Szemle* 1 (1985), 43–50.

LŐRINCZ 2017

Lőrincz Tamás: Nem Mészáros Lőrinczhez kerül a főtí kastély. In: *Magyar Nemzet*, 2017. 03. 24., 4.

MONOK 2003

Monok István: A hatalom és a közgyűjtemények. Bevezető gondolatok egy szimpózium munkájához. In: *A könyvtárak és a hatalom. Tanulmányok és dokumentumok*. Budapest: OSZK–Gondolat, 2003, 7–14.

MONOK 2012

Monok István: *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*. Budapest: Kossuth, 2012.

MRAVÍK 2009

Mravík János: Magyar főnemeselek hagyatékainak sorsa, 1912–1952. Második világháborús kulturális veszteségek. In: *Történeti Muzeológiai Szemle: A Magyar Múzeumi Történelmi Társulat Évkönyve* 9 (2009), 87–110.

POLCZ 2002

Polcz Alaine: *Asszony a fronton*. Budapest: Pont Kiadó, 2002.

PRISZLINGER 2007

Priszlinger Károly: *50 éves a Főtí Gyermekváros*. Budapest, 2007.

RITOÓK É. N.

Ritoók Pál: *Károlyi István gróf kastélya, Fót*. <http://ybl.bparchiv.hu/temak/karolyi-istvan-grof-kastelya-fot> (letöltve: 2020. 02. 14.)

SZABÓ–ZÁDOR 1958

Szabó Erzsébet – Zádor Anna: Fót. In: Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei I*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958.

SZ. N. 1871

Sz. n.: Ferenc József látogatása Fótton. In: *Katholikus Néplap*, 1871. 10. 05., 322.

VOIT 1994

Voit Krisztina: Magán- és közgyűjteményeink sorsa a II. világháborúban és az azt követő években: 1944–1950. In: *Magyar Könyvszemle* 3 (1994), 269–280.

YBL 1956

Ybl Ervin: *Ybl Miklós*. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1956.

BERÉNYINÉ KOVÁCS GYÖNGYI

A fóti Károlyi család magángyűjteményének története a 20. században

1944-ben Károlyi István, mielőtt elhagyta Magyarországot, budapesti bérpalotájának ingóságait négy ládában elásta a fóti kastély udvarán. A fóti Károlyi-kastély története akár sablonosnak is mondható. A második világháború vége felé a család elhagyta az épületet, amelybe aztán frontkórház költözött. Az elhagyatottság hónapjai alatt a berendezésnek lába kelt, a hozzáértők még ma is kutatják, mi került a család kincsei közül a hazai közgyűjteményekbe. A negyvenes évek végén a határőrség foglalta el az épületet, hiszen a park ideális helyszínnek mutatkozott egy kiképzőbázis számára.

1957 novemberében egy frissen megalakított gyermekotthon került Fótra. Kezdetben minden odabent, a kastélyban volt: a tanterem, a húsz-harminc ágyas hálóterem, az étkező és a konyha. Később aztán megindult a gyermekváros kialakítása. A hatvanas-hetvenes években jobb-rosszabb modern épületekkel építették tele a kastélyparkot. Épült iskola, több lakóház, számos szolgálati lakás, orvosi rendelő, sőt még bolt és posta is.

1962–63-ban, az épület átalakításakor, az udvaron felleltek egy láda ezüst műtárgyat, amelyet körülbelül egy évig a gyermekváros területén tároltak, majd múzeumba szállították. 1965-ben Károlyi Ede Boriska Sándorral együtt Hegyeshalomnál néhány családi ékszert megpróbált kicsempészni az országból. Károlyi Sándor ellen ekkor devizagazdálkodást sértő bűncselekmény miatt feljelentést tettek. Halálos ágyán a gróf felfedte titkát örököseinek a Fóton elásott műtárgyáról. 1972-ben a leszármazottak kérelmezték a Művelődésügyi Minisztériumnál a négy láda műkincs feltárását a fóti kastély kertjében. Az emeleten 1994-ben kialakították a Károlyi László és felesége által lakott épületrészt, a gyermekváros mozaikjainak előterében pedig létrehozták a főúri ősgalériák modern változatát, a család és a kastély történetét idéző kis házimúzeumot.

A család levéltárát, amely 1785-től a Károlyi-palotában volt, 1915-ben a Szentkirályi utca 35. szám alatti, hitbizományi tulajdonban lévő bérház földszinti helyiségeibe költöztették át. A főúri család levéltárnoka ekkor Jambrikovics László volt, tőle Esze Tamás vette át a családi levéltárát 1943-ban. A Levéltárak Országos Központjának intézkedésével az Országos Levéltár 1953. április 30-án berendezéseivel együtt átvette a budapesti Szentkirályi utca 35. szám alatti bérház földszintjén elhelyezett Károlyi családi levéltárát.

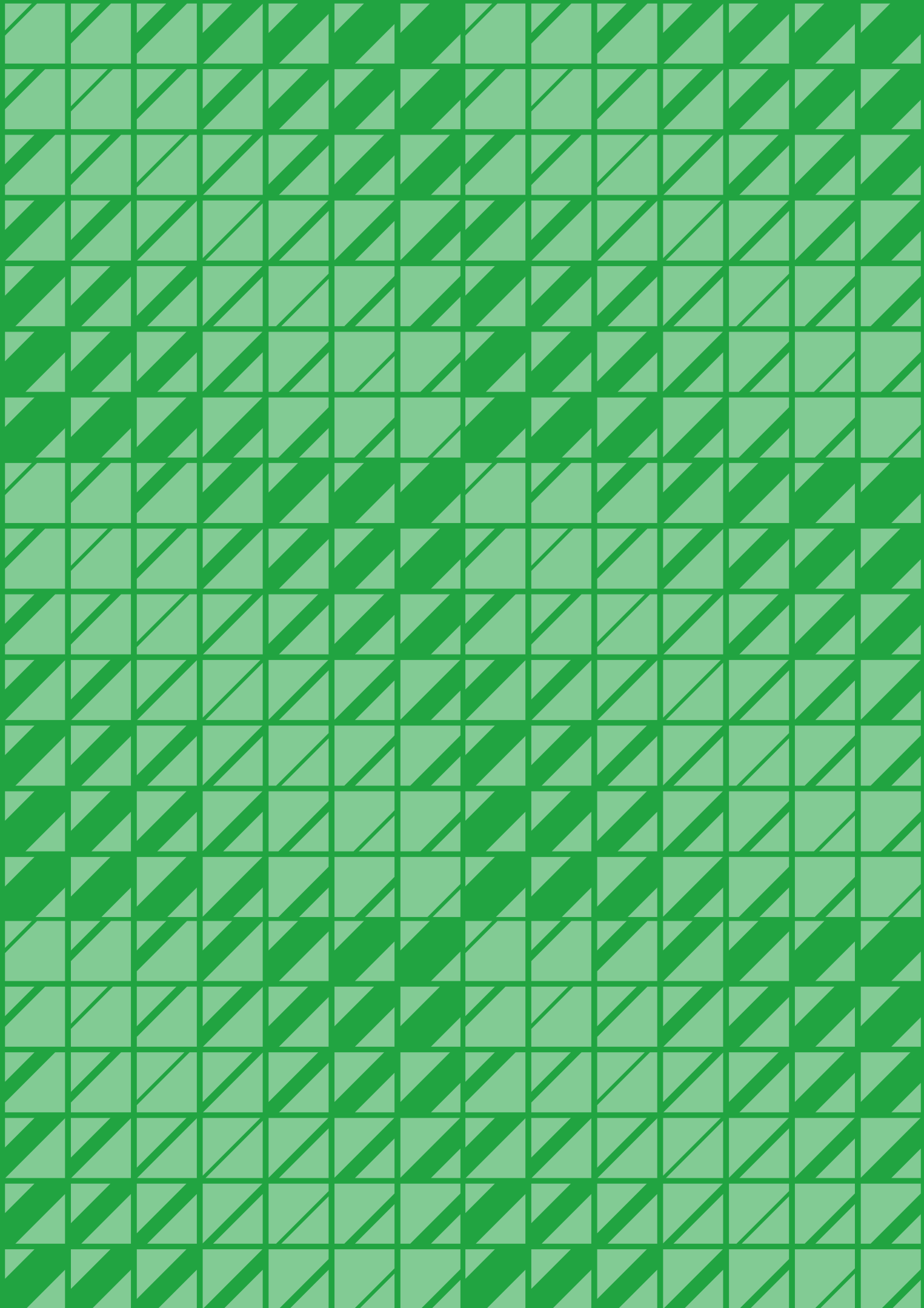
GYÖNGYI BERÉNYINÉ KOVÁCS

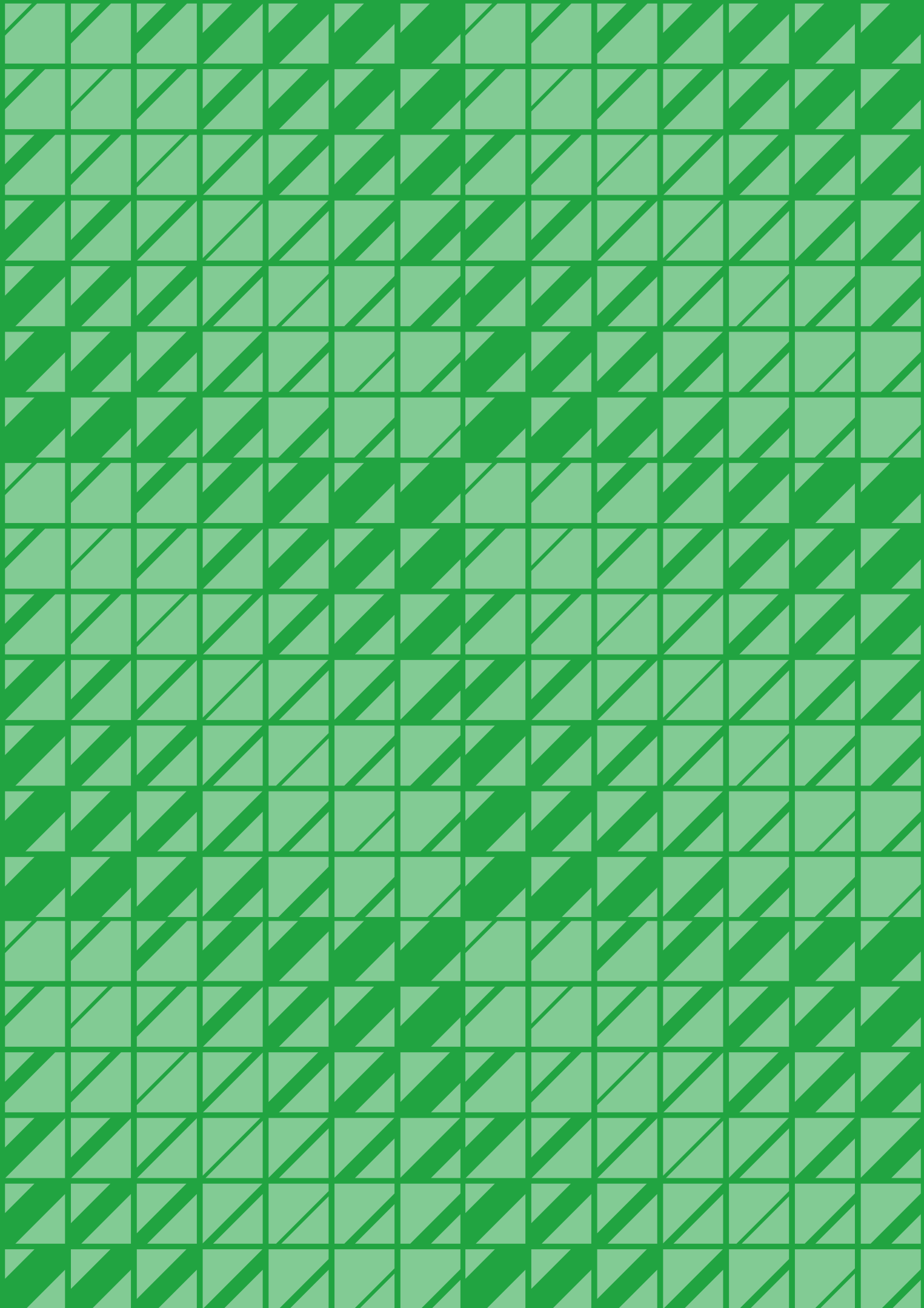
The History of the Private Collection of the Károlyi Family of Fót in the 20th Century

In 1944 before leaving Hungary, István Károlyi hid his belongings from the Budapest mansion in four chests and buried them in the yard of the Fót castle. The history of the Károlyi castle in Fót is rather stereotypical. At about the end of the Second World War the family abandoned the building which then became a field hospital. During the months of abandonment the furniture and other goods got stolen, experts still investigate the items that entered Hungarian public collections from the treasures of the family. At the end of the 1940s border guard services moved into the building since the park seemed to be an ideal place for a training base.

In November 1957 a newly founded children's home got to Fót. At first everything was inside the castle: the classrooms, the dormitories for 20–30 children each, the canteen and the kitchen. Later on the development of the children's town had started. In the sixties-seventies the castle park became flooded with modern buildings of lesser and better quality. School, several houses, numerous official residences, a doctor's office, and even a grocery shop and a post office were built. In 1962–63, during the reconstruction of the building, a chest filled with silver artworks was found which was stored for about a year at the children's town and then was taken to the museum. In 1965 Ede Károlyi, together with Sándor Boriska tried to smuggle out a couple family jewelleries from the country. At this time, Sándor Károlyi was reported for a crime against foreign exchange controls. On his deathbed the count revealed his secret to his successors about the artworks buried in Fót. In 1972 the descendants applied to the Ministry of Cultural Affairs for excavation of the four chests in the yard of the Fót Castle. In 1994 a wing was rebuilt for László Károlyi and his wife on the storey, and in the atrium of the cinema of the children's town a modern variation of the aristocratic ancestral portrait galleries was set up, a home museum to remember the history of the family and the castle.

The family archive that was stored in the Károlyi Castle from 1785 was moved to the ground floor of a fee tail apartment building in 35 Szentkirályi Street in 1915. The family archivist at this time was László Jambrikovics, and then in 1943 Tamás Esze took over the family archives. The Hungarian National Archives arranged that the National Archives took over the Károlyi Family Archives together with the furnishings of the ground floor of the apartment building in 35 Szentkirályi Street.

A LEGMÉLTÓSÁGOSABB ÜNNEP. ÚRNAPJA A SVÁB NÉPI VALLÁSSOSSÁGBAN

▪ Sz. Tóth Judit
néprajzkutató, muzeológus
Ferenczy Múzeumi Centrum
judit.sztoth@muzeumicentrum.hu

Úrnapja a katolikus egyház egyik legnagyobb ünnepe, amelyet a pünkösd utáni tizedik napon látványos külsőségek között, a legnagyobb pompával a főváros környékén élő németek ünnepeltek és ünnepelnek meg. A körmenethez kapcsolódó különleges szokás, a virágszőnyeg-készítés – a korabeli média közvetítésével – korán ismert lett, de a néprajzkutatás alig foglalkozott vele, ahogy az úrnapja hagyományaival sem. A tanulmány ezt a hiányt igyekszik pótolni Pest megye nyugati felének svábok lakta – egy vagy több nemzeti-ségű – településeinek végzett kutatómunka alapján.¹ A katolikus német lakosság a 18. század végén dél-német területről, Württembergből érkezett a Budai-hegyvidékre; voltak, akik innen továbbvándorolva a Pilis falvaiban telepedtek le.² Népi vallásosságuk leglátványosabb megnyilvánulási formája az úrnapja megünneplése, mely a 20. század elején egységes szokásrendszer szerint zajlott, és amelynek jellegzetes elemeit, a virágszőnyeget és a virágkoszorúk készítését néhol a katolikus szlovákok is átvették (1. kép).

Az Eucharisztia megünneplését IV. Orbán pápa rendelte el 1264-ben; az úrnapjának Magyarországon a 14. század elején már virágzó kultusza volt.³ A királyi udvar körmeneteibe a középkor folyamán számos sajátosság beleszővődött: életképek megjelenítése, ereklyék, keresztek, képek hordozása, virágok hintése a szentség előtt. A középkori adatokból kitűnik, hogy hazai városaink nagy pompával ülték meg ezt az ünnepet.⁴ Az úrnap körmenet a barokk időkben a katolikus egyházhoz való tartozás kifejezésének ünnepélyes alkalmá volt, azok számára is, akik ezt nem mindenkor teheték meg.⁵ A részvételre kötelezték a pásztorokat, a céhek tagjait, minden katolikus hívőt. Bécs, Pozsony, Buda és más városok ünnepi pompája tükröződött később a falusi körmenetekben.

Úrnapja történetével, az ünnep (körmenet, ol-tárok, virágszőnyeg, hiedelmek) vallásnéprajzi vonatkozásaival átfogóan először Bálint Sándor foglalkozott, munkájában Pest megyei adatokat is közöl.⁶ Az úrnap kultusz néprajzáról szóló, az ezredfordulón született újabb munka viszont

1. kép: Indul a budaörsi körmenet a virágszőnyeges utcán, 1938 (fotó: Preznovich József, magántulajdon)

nem tartalmaz nemzetiségi anyagot, így vidékünk hagyományait sem említi.⁷ A 21. századi tanulmányok a virágszőnyeg-készítés társadalmi vonatkozásait, identitásformáló szerepét vizsgálják egy-egy település példáján úgy, hogy a szokás életéről, az egyház és közösség, hagyomány és újítás viszonyáról is pontos képet adnak.⁸

A vidék, a falvak úrnap ünnepeléséről a 20. század elejéig nincsenek írásos forrásaink, egyházi dokumentumok sem. A virágszőnyeg eredetét kutató Bednárík János megállapítása szerint az úrnap díszítményekkel kapcsolatban az egyháznak semmiféle hivatalos állásfoglalása nincs.

■ ¹ A kutatást Biatorbágy, Budakalász, Budakeszi, Budaörs, Csobánka, Diósd, Dunabogdány, Pilisborosjenő, Piliscsaba, Pilisszentiván, Pilisvörösvár, Pomáz, Solymár, Üröm, Visegrád és Zsámbék településeken végeztem.

² Manherz 1998: 6.

³ Bálint 1989: 347.

⁴ Bálint 1989: 348–349.

⁵ Bálint 1989: 353.

⁶ Bálint 1989: 346–362.

⁷ Sári 2000.

⁸ Nagy 2000; Bednárík 2014, 2015.

Az 1860-as évek egyházi folyóiratában föllelhető úrnapi cikkekből viszont kitűnik, hogy szerzője a fővárosiak ünnepi dekorációját az egyház céljaival egyező, dicséretes cselekedetnek és követendőnek tartja.⁹ A falusi közösségekben kialakult szokásokat – mint a liturgiát kiegészítő, az ünnep pompáját emelő cselekedeteket – a katolikus egyház ugyanígy elfogadta, de nem emlékezett meg róla.

Az első világháború utáni évtizedekből már bőséges anyag lelhető fel az úrnapi szokásokról, különösen a virágszönyegről. A források egyik csoportja a magánszemélyeknél, intézményekben, képeskönyvekben, fotóadatbázisokban föllelhető nagyon gazdag archív fényképanyag. Különösen sok fekete-fehér és színes kép öröközte meg az úrnapiját Budaörsön és Budakeszin, mivel e két, fővároshoz közeli településen a virágszönyeges úrnapi körmenet idegenforgalmi látványosság lett. A vallási ünnep a látogatók számára népviselet-bemutató is volt, a résztvevők fényképei – amelyek ma is kerülnek elő családi hagyatékokból – a szokás és a viseletkutatás számára egyaránt értékesek, akárcsak a korabeli média tudósításai. Már az 1920-as években jelentek meg a lapokban a budaörsi, majd a budakeszi és csömöri úrnapijáról szóló írások és képriportok, a csömöri ünnepéről 1936-ban a filmhíradó is beszámolt.¹⁰ A források másik csoportja a kitelepítettek által Németországban kiadott, illetve itthon megjelent falumonográfiák visszaemlékezései, a helytörténeti kiadványok, cikkek, a két évtizede zajló recens gyűjtések és interjúk.

Úrnapja eseményei a következő rend szerint zajlottak. A pünkösdöt követő vasárnap, szentháromság vasárnapján kezdődtek az előkészületek a több napon át tartó virággyűjtéssel. A munkák zöme az utolsó napra, szerdára összpontosult: a férfiak fűvet kaszáltak, zöld ágakat vágtak az erdőn az utcák díszítésére és a sátrakhoz, a település négy pontján összeállították a lombkápólnákat, az utcák mindkét szélét három-négy méter távolságra letűzött tölgy- vagy bükkfaágakkal szegélyezték. A nők koszorút kötöttek, virágfüzért fontak a sátrakhoz, előkészítették az oltár tárgyait. Csütörtökön, az ünnep hajnalán készült – ahol szokás volt – a virágszönyeg. Mindenki a háza előtti szakaszon dolgozott a rokonság, távolabb

lakó ismerősök segítségével. A sátrakat és az oltárokat is feldíszítették virágokkal, koszorúkkal, szentképekkel.

A vallási közösség tagjai az előkészületek során fokozatosan hangolódtak rá az ünnepre. Az Úr útját méltóképpen elkészítve maguk is ünneplőbe öltöztek, a paraszti lakosság a legnagyobb ünnepeket megillető népviseletbe, az egyesületek tagjai egyforma ruhába. A feldíszített utcákon az emberek felemelt lélekkel indultak a templomba. A visszaemlékezések szerint az időjárás is ünnepi ilyenkor, ritkán volt zápor vagy viharos idő.

A szentmise végén a monstrenciába helyezett Oltáriszentséget a pap kiviszi a templomból, és baldachin alatt vonul vele végig a virágszönyegen a négy oltárhoz a hívek kíséretében. Az egyes stációknál megállva az oltárra helyezi a monstrenciát, megtömjénezi, evangéliumot olvas, majd a sáturnak megfelelő égtáj felé áldást oszt az Eucharisziával. A 20. század elején evangéliumkor még díszlövéseket is adtak le a lövészegyesület tagjai, és mozsárágyúk dördültek.¹¹ Az áldás ma már szimbolikus jellegű – korábban gyakorlati rendeltetése volt: a lakóhelynek, a földnek, a zsendülő vetésnek a megáldása.¹² Áldás után a menet énekelve haladt tovább a következő oltárhoz, fúvószenekar kíséretében. A negyedik oltártól a templomba visszatérve ért véget a szertartás. A második világháború előtt a liturgia és az énekek nemzetiségi nyelveken szóltak.

A sátrat csak a délutáni litánia után bontották szét. Az Oltáriszentséggel megáldott lombátorról a hívek gallyat, virágot, koszorút vittek haza, amelyeknek mágikus erőt tulajdonítottak. A padlásra, tornácra tették, hogy óvja a házat a vihartól, villámcsapástól.

Az ünnepet a más vallású falubeliek is tiszteletben tartották, passzívan ők is részesei voltak. Nem hajtottak ki fogattal a kapun, nem hangoskodtak, az asszonyok kerti virágot gyűjtöttek, a körmenet útvonalán lakók az ablakokat gyertyával, virággal díszítették.

Úrnapja dologtöltő nap, amikor semmilyen munkát nem végeztek. A tilalom betartását hiedelmek segítették: nem fogták be az állatokat, mert azt tartották, ha szekér megy át a virágszönyegen, tűz fog pusztítani a faluban. Tilos volt kenyeret sütni, mert az kővé változik. Dunabogdányban

⁹ Bednárík 2014: 39–40: „[az egyház] Urnapján azonban mindent, mindent kíván, ohajt, kér, követel, amit az állam, a társadalom, a község az ünnep fényére az utcák díszítésére csak megtehet [...]”

¹⁰ Gy. E. 1936; sz. n. 1926; Magyar Világhíradó 1936; Horváth 1931. A budaörsi úrnapijáról német lapokban megjelent cikkről: Bonomi 1933: 2.

¹¹ A lövéseknek eredetileg gonoszűző célzata volt (Bálint 1989: 357).

¹² A négy égtáj felé adott áldás hazai liturgikus fejlemény lehet (Bálint 1989: 346).

őriztek egy olyan kődarabot, amely a hagyomány szerint egy úrnapián kővé vált kenyér maradványa.¹³ A néphit szerint a vízbefúlás elkerülésére a legjobb módszer úrnapián részt venni a körmeneten és mind a négy kápolnánál megvárni az áldást.¹⁴

Úrnapi kápolnák

A településeken a négy égtájnak megfelelően elhelyezett négy oltár virágokkal díszített lomb-sátor védelmében állt. Megnevezése: sátor, kápolna, *Hütte*, *Hittn*. Rendszerint íves formájú volt, de előfordult hegyes tetejű házikóforma is. A lombsátorhoz hat-nyolc pár suhángot szúrtak a földbe, fölül gúzzsal összefogták, közeit lombos gallyakkal befönték, a hátoldala rendszerint deszka volt. A harmincas években már favázat használtak, közeibe ágakat tettek, és az egészet teletűzdelték lombbal, kerti zölddel, virágokkal. A sátor csúcsán, illetve az elején az ív alatt hagyományos formájú díszítmény volt, virágból kötött kereszt, lecsüngő szív vagy korona, rúdra fűzött koszorúk és szalagok sora (2. kép).

2. kép: Oltár lombkápolnában, virágkoszorúkkal, előtte virág-szőnyeg Oltáriszentség-ábrázolással, Budaörs (Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény)

3. kép: Szenképekkel, szalagokkal díszített úrnapi kápolna Torbágyon, 1949 (Bruckner 1984: 113)

A lombkápolnák díszítése vidékenként más-más jellegzetességet mutat. A sváb településeken több száz virágkoszorú borította azokat. Az oltár mögött, a kápolna hátsó falán egy-két szentkép, gyakran az utolsó vacsorát ábrázoló nyomtatott kép függött. Előfordult, hogy a sátor két széléhez díszletoszlopokat állítottak.¹⁵ A Budai-hegység déli részén a szentképek sokasága szinte eltakarta a kápolnát. Több sorban, nagyság, esetleg téma szerint (Jézus szíve, Mária szíve ábrázolások) elrendezett képekből álló díszítmény volt Buda-keszin és Biatorbágyon (3. kép). A szomszédok, utcabeliek szívesen adták ezeket a kápolnába, hiszen megszentelve vihették haza. Az oltárra vallási jelképekkel hímzett terítő, feszület, szobrok, gyertyatartók kerültek, és egy virágkoszorú, amelybe az Oltáriszentséget állította a pap. Az oltárok alá szokás volt lestyánt és szarkalábat tenni, hogy azok gyógyító erőt nyerjenek.¹⁶ A négy sátor helye a lakóházak előtt emlékezet óta változatlan volt, felállításuk ugyanazon családok kiváltsága maradt. Ezért az oltárok és kápolnák megjelenése évtizedekig nem változott. A sátorállítás „szent kötelessége” generációkon át öröklődött, az utódok folytatták tovább. Ha egy porta gazdátlan maradt, beteg vagy özvegy férfi élt benne, a szomszédja vette át a feladatot, mivel az oltár égtáj szerinti helye meghatározott volt. Az oltárok vagy kápolnák megnevezésére a családnév szolgált (Ringler-kápolna, Sieszl-kápolna). Előfordult, hogy az oltárok különleges helyszínre kerültek. Pomázon és Pilisborosjenőn, mivel az állítatók kereskedők voltak, az oltárt a kirakatban, illetve a bolt bejárati portáljában helyezték el.

¹³ Bálint 1989: 361.

¹⁴ Bonomi 1933: 57.

¹⁵ Budaörsön lombkápolnát, Pilisvörösváron épített kápolnát ábrázoló fényképen látható ilyen oszlop. Eredetéről, anyagáról nincs információ.

¹⁶ A lestyánnal a torokfájást gyógyították. A szarkalábat az ágyba tették, mint görcs ellen hatásos szert (Bonomi 1933: 54).

Néhány nagyobb kiterjedésű településen az úrnapi körmenet útvonalja változó volt. Visegrádon, Zsámbékon három kijelölt útvonal volt, évente másikon mentek, az oltárok is oda helyeződtek át. Pomázon az egyik évben az alvégen, a másikon a felvégen haladt a körmenet; mindkét esetben az ott lakókra került a sor, hogy az utcákat méltóképpen feldíszítsék. A négy oltár közül kettő a templom közelében mindig változatlan helyen maradt, a másik kettőt a soron következő falurészen állították fel, lombkápornában.

A többnemzetiségű katolikus falvakban az oltárállítás (sátorállítás) arányosan megoszlott a nemzetiségek között. Az 1930-as években Zsámbékon két német és két magyar oltár volt. Piliscsabán két sátor állt német, kettő szlovák család háza előtt. Csobánkán a két német és egy szlovák oltár mellett 1939-től a magyarok készítették a templom előtti, negyedik oltárt. A szertartás során a menet a német, szlovák vagy a magyar énekeket énekelte.

A nagyobb létszámú, nem paraszti életformájú új betelepülők nem tudtak zökkenőmentesen beilleszkedni ebbe a hagyományon alapuló rendbe. Az 1930-as években Pilisszentivánon a kolónián élő bányászok is szerettek volna oltárt állítani. „A béke érdekében” a plébános beleegyezésével meg is tették, csakhogy ez a hagyományos útvonalon kívül eső ötödik oltár volt.¹⁷ Több hasonló esetről nincs tudomásunk. A második világháború előtti időkben szintén példa nélküli, hogy 1930-ban Pomázon nem voltak úrnapi oltárok.¹⁸ Budakeszin az Erzsébet-szanatóriumnak a községtől független, önálló úrnapi körmenete volt a negyvenes években. Az oltárokat, a lombsátorakat és a virágsznyeget az alkalmazottak és a betegek készítették.¹⁹

A Budától északra, északnyugatra fekvő településeken jellemző volt a kőből, téglából falazott úrnapi kápolna, amelyet sváb családfők építtettek a házuk elé vagy mellé, a kerítés vonalába. Az építtetők közül többen egyházi tisztséget is betöltöttek. A kápolnaállítással kifejezték kötődésüket egyházukhoz, általa erősödött az illető család társadalmi státusza is. A kápolna berendezési tárgyait csak úrnapiján használták, máskor

otthon őrizték; rendben tartásukról a gazdaszszony gondoskodott.

Az épített úrnapi kápolnák többsége egyszerű kunyhó formájú volt, hegyes tetővel, ívelt bejárattal, de volt köztük tornyocskákkal díszített és oszlopos is (4. kép). Számuk településenként változott. Pilisvörösváron, Pilisborosjenőn egy, Ürömon és Pilisszentivánon kettő, Nagykovácsiban három, Budakalászon és Solymáron négy körmeneti kápolna állt, amelyeket csak úrnapiján használtak, máskor zárva voltak. Az ünnep előtt kimeszelték, a fal tövébe sódert terítettek, hogy esőben ne csapjon föl rá a sár. Úrnapiján a bejáratához virágfüzért tettek, oldalához zöld ágakat támasztottak. Volt, amelynek díszítése a lombsátorakéhoz hasonlított, külső falára képeket akasztottak, köztük Mariazellből származó gyöngykeretes szentképeket. Az épület belsejében lécek, szögek szolgáltak a virágok elhelyezésére. Ahol sok virágkoszorú készült, mint Solymáron, rudakra fűzve akasztották fel a falakra. Pilisszentivánon két úrnapi kápolna épült. Az egyik különálló építmény volt, a másikat egy lakóház tornácán, annak befalazott utcai végében alakították ki. A kápolnák száma lombsátorral egészült ki négyre, vagy más – a Szűzanya vagy védőszentek tiszteletére emelt – kápolnákat használtak úrnapi funkcióban is.²⁰

4. kép: A Sieszl család úrnapi kápolnája Budakalász főutcáján (fotó: Bloch Hugó, Ferenczy Múzeumi Centrum, F 38187)

¹⁷ „Úrnapiján a bányamunkások a kolónia melletti Szt. Borbála kápolnában külön oltárt állítottak fel, és az első oltártól oda vonultunk. A falusi lakosság eleinte tiltakozott, mert azt hitték, hogy az egyik falusi oltárt elveszjük. [...] Nagyszerűen sikerült, az egész falu levonult a kolóniába, a bányamunkások remekül feldíszítették az oltárt.” A plébános a második oltárhoz tartozó szertartást végezte itt is, de magyarul, és a hívek magyarul énekeltek. A következő évekből nincs úrnapijára vonatkozó bejegyzés. SZPL, *Historia domus*, Pilisszentiván, 1934.

¹⁸ Pomázon a *Historia domus* szerint 1930-ban nem állítottak úrnapi oltárokat. Ennek oka lehetett a körmenet változó iránya okozta békétlenség vagy a tót hívek tiltakozása a német nyelvhasználat mértéke miatt. Szakáll Antal plébános közlése, 2009.

¹⁹ Ezeket a plébánosnak ajándékozott két fényképes album örökölte meg 1942-ben és 1947-ben. SZPL, F 107; F 665.

²⁰ Pilisvörösváron egy úrnapi (*Steckl*), a Mariahilf (*Pfeifer*), a Szt. Flórián (*Stui*) és a Fő utca 38. szám előtti lombkápolna alkotta a négy stációt (Zsámboki 2016).

Ha a körmenet útvonalán új szakrális építmény létesült, helyenként azt is bevonták a kultuszba. Pomázon 1921-ben állították fel Szent Vendel szobrát a felvégen, ettől kezdve kétévenként eléje emelték az egyik oltárt.²¹ Csobánkán egy özvegy-asszony által a háza elé építtetett Jézus Szíve kápolna lett az úrnapi körmenet egyik stációja.²²

Virágszőnyeg

Az Oltáriszentség útjának virágokból való elkészítése az ország más területein nem ismert, a Budapest környéki svábok szokása.²³ Eredete csak az utóbbi években látszik tisztázódni. Budaörs, Budakeszi, Diósd, Törökbálint lakosai szerint elődeik az őshazájukból hozták magukkal a szokást.²⁴ Abban a kérdésben, hogy a hagyomány az őshaza barokk ünneplését őrzi-e vagy hazai fejlemény, adatok híján hosszú ideig nem lehetett állást foglalni.²⁵ Az eredet és átvétel kérdéséről először Verebélyi Kincső írt, miszerint a német nyelvterületen csak a 19. század elejétől gyakoriak a virágszőnyeg-készítést bizonyító adatok.²⁶ Az utóbbi években Budakeszi kapcsán Bednárík János – a nemzetközi kutatási eredményeket összefoglalva – cáfolja a hazai szokás 18. századi eredetét. Megállapítja, hogy jóval a németek betelepülése után, a 19. század közepén vagy második felében honosodhatott meg a Buda környéki falvakban. A legkorábbi ismert visszaemlékezés csak az 1890-es évekre datálható.²⁷ Felhívja a figyelmet arra, hogy a körmeneti dekorációk megvalósulásában döntő szerepe lehetett a papoknak és az apácáknak, tehát az egyház részéről érkező kezdeményezéseknek. A virágszőnyeg meghonosításában feltételezhető a szerzetesnővérek közvetítő szerepe.²⁸ Az ünnepre való készülődés jól begyakorolt rendben és munkamegosztás szerint zajlott. Az előkészületek során a köznapi élettereit megtisztították, szakrális térré alakították, méltó módon feldíszítve az Eucharisztia fogadásához. A templomot és a négy kápolnát mintegy két

5. kép: Készül a budaörsi virágszőnyeg, 1943 (fotó: Carl Lutz, Fortepan, képszám: 105694, adományozó: Archiv für Zeitgeschichte ETH Zürich, Agnes Hirschi)

kilométer hosszan összekötő virágszőnyeg és az utat szegélyező zöld ágak sora ezt a szakrális teret látható módon jelölte (5. kép). Ez a tér egybeesett a korabeli településmaggal, ezáltal az eucharisztia áldása az egész településre kiterjedt. A mezei virágokból, szirmokból, aprított fűből készített, változatos mintájú szőnyeg több méter szélességben, hosszan díszítette az Oltáriszentség útját (6–7. kép).

A virágszőnyeg-készítés évente rituálisan ismétlődő társas munka. Részt vett benne a katolikus közösség minden tagja, a nagyobb gyermekektől az öregekig. Kultikus célja miatt nem tekintették munkának: a szokásrend által meghatározott közös tevékenység volt, amelybe minden generáció belenevelődött. Ugyanakkor lelki szükséglet is, fontos része a közös ünnepre hangolódásnak. Úrnapija előtt egy-két héttel a határban járva az emberek tájékozódtak a virágzó növényekről, tervezték a mintákat, előkészítették a sablonokat. A mezei virágok gyűjtése a napi munkából való kikapcsolódás, a fiatalság számára társasági alkalom volt. Az asszonyok, a fiatalság, az iskolások csoportosan végezték a gyűjtést. Az idősebb asszonyok főztek a szedők számára, akik sokszor

²¹ Laszlovszky 2001: 106.

²² Walper 1986: 63.

²³ A virágszőnyeg ismert Budafok, Budakeszi, Budajenő, Budaörs, Diósd, Pesthidegkút, Pilisszentiván, Pilisvörösvár, Solymár, (Bia)Torbágy, Törökbálint és Zsámbék településeken, illetve a ma már szlovák lakosságú Csömörön és Tárnokon. A Baranya megyei Bólyba egy Budaörsről elszármazott szerzetesnővér révén került és honosodott meg 1927-ben (L. Imre 1991: 185).

²⁴ Ritter 1996: 122. Ez szerepel az *Úrnapija Budakeszin* prospektusban is, amit a Német Kisebbségi Önkormányzat adott ki 2000 pünkösdjén.

²⁵ Bálint 1989: 355.

²⁶ Virágszőnyeget úrnapijára először Itáliában, Genzanóban készítettek 1780-ban; dél-német területről csak a 19. század elejéről ismeretes hasonló (Verebélyi 1992: 30).

²⁷ Bednárík 2014: 37; 2015: 333.

²⁸ Bednárík 2014: 41–42. A 19. század végétől Budaörsön a vincés Irgalmas nővérek, Budakeszin az Isteni Megváltó Leányai, Zsámbékon és Törökbálinton a Szent Keresztről Nevezett Irgalmas nővérek tanították és nevelték a leányifjúságot.

6. kép: A budaörsi virágszőnyeg: színes sávok és Oltáriszent-ség-ábrázolás, 1938 (fotó: Preznovich József, magántulajdon)

messze, más határba is elmentek. A rokonok, szomszédok összedolgoztak a színek, fajták szerinti gyűjtésben. A virágszőnyeghez az 1950-es évek előtt csak vadvirágot, erdőn, mezőn szedhető növényeket használtak igen nagy mennyiségben. A lósóska különböző színű terméséből, az akác, a bodza lemorzsolts fehér virágaiból tömör felületet lehetett kialakítani. Ezeket alkalmanként színezték is. Ha nem volt elég virág, akáclevéllal, aprított fűvel helyettesítették.

A virágszedés az ünnep előtti héten kezdődött, de főként a szentháromság vasárnaptól szerda estig tartó három napon zajlott. Budaörsön szentháromság vasárnapján az öt órai hajnali mise után indultak a határba.²⁹ Solymáron még napfelkelte előtt keresték az asszonyok a gyógyító erejű fekélyfüvet (*succisa pratensis*) az állatok számára.³⁰ Reggelente szedték azt a varjúhájfélét is, melyek-

7. kép: Budaörs végtelen virágszőnyege, 1930-as évek (Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény)

ből a koszorúkat kötötték, az utolsó napokban pedig a szálcs virágot, margarétát, búzavirágot. A virágokat szellős kosarakban vagy a pince földjére terítve tárolták. Az ünnep előtti szerdán végeztek – a gyerekek segítségével – a kis virágfejek és a szirmok leszedését, *cupfolását* és kötötték a legtöbb koszorút. Minden család a portája előtti szakaszon készítette a virágszőnyeget, a középületek előtti részeket iskolások, vallási egyesületek díszítették.

A fényképek tanúsága szerint az 1940-es évekig a virágszőnyegnek két változata volt. Az egyik Budaörsön, Törökbálinton, Torbágyon és Diósdon az utcát néhol teljes szélességében borító hosszanti csíkokból állt, kizárólag növények felhasználásával (7-10. kép). A sávokat szirmocsomókkal, virágfejekkel pöttyözték, vagy sakktáblamintát készítettek lécek és sablonok segítségével. A szín és a felület tömörsége az alapanyag függvényében változott. A közbülső, kör- vagy négyszög-

²⁹ Ritter 1996: 122; a szőnyegkészítés előkészületeiről és a virággyűjtésről: Kovácsné-Kovács 1999: 83.

³⁰ A körmeneten a kezükben vitték, majd a megszentelt növényt az istállóba tették a jószág védelmére (Bonomi 1933: 55).

8. kép: Törökbálintiak a virágszőnyeg mellett; két oldalon zöld ágak szegélyezik az utat, 1937 (színezett fénykép, Törökbálinti Helytörténeti Gyűjtemény)

10. kép: Diósd virágszőnyege 1941-ben (www.diosdfa.hu)

9. kép: Virágszőnyeg Törökbálint főutcáján, 1930-as évek (Törökbálinti Helytörténeti Gyűjtemény)

alakú felületen vallási jelképek, virágokból kirakott szövegek szerepeltek.³¹ A körmenetben a baldachin előtt haladók a virágszőnyeg két szélén mentek párosával, a szőnyeg közepén pedig az Oltáriszentséget tartó pap.

A szentelményeknek mágikus erőt tulajdonító népi vallásosságban nemcsak a kápolnában, de a szőnyeg közepén lévő virágoknak – amelyen az Oltáriszentség végighaladt – is jelentős szerepe volt. Törökbálinton, Budafokon egykor felszedték ezeket a szirmokat, és gyógyító teát főztek belőle.³² Párnába töltve szokás volt beteg ember vagy halott feje alá tenni. Az összesöpört virágot az istállóba szórták, és oda kerültek az utat szegélyező gallyak is. A virágszőnyeget nem mindenütt takarították össze, idővel a szél, az eső tüntette el a maradványait.³³

A virágszőnyeg másik változata Budakeszin alakult ki, ahol a fehér köpor, helyi szóhasználatban fehér homok (*Reipsand*) képezte a virágszőnyeg alapját. Ezt hetven centiméter szélességben terítették le az utca közepén, a teljes útvonalon. A tetjére sablonok segítségével virágsziromból, apró virágfejekből rakták ki a tömött mintázatot (11–12. kép). Ehhez itt is az erdőn-mezőn gyűjtött virágokat, növényeket használták. A szőnyeg két oldalán vastagon terített lucerna vagy fű borította az utat,

■ ³¹ „A kétkilométeres útvonalat, amerre a körmenet elvonult harminc, más-más színű párhuzamos sávból összerakott, tisztán virágsziromból álló futószőnyeg borította. [...] A szivárvány minden színében játszó virágszőnyegnek a templomhoz visszahajló részén az apostoli kettős kereszt a kis címerrel s alatta a Magyar Hízekegy volt kirakva szintén virágsziromból.” (Sz. n. 1926).

³² Bonomi 1933: 55.

³³ Bálint 1989: 356.

11. kép: Kőporalapra kirakják a virágminták kontúrját, Budakeszi (fotó: De Ponte József, Budakeszi Helytörténeti Gyűjtemény)

a szélét zöld ágak szegélyezték. A geometrikus formákat vagy növényi ornamentikát mintázó virágszőnyeg megjelenésében futószőnyegre emlékeztetett. A virágok mennyiségétől függően kisebb-nagyobb mértékben a minta részét képezte a kőporalap is. Figurális vagy szöveges díszítmények az oltárok előtti szakaszon voltak: Jézus-monogram, kehely az ostyával, szív és kereszt, magyar címer.³⁴ Budaörsön és Budakeszin színes felvételek is készültek, megörökítve a mezői virágok harmonikus színvilágát.³⁵

A kőporalapú virágszőnyegnek egy sajátos változata, a csupán kőporból mintázott „szőnyeg” egyedi, solymári fejlemény.³⁶ Virág helyett itt más, természet adta alapanyag, a kőpor (dolomit), illetve a földfesték kapott ünnepi funkciót.

12. kép: Virágszőnyeg Budakeszin, a fűvel (levéllel) borított utcán, az 1930-as években (fotó: De Ponte József, Budakeszi Helytörténeti Gyűjtemény)

A solymári szokás kezdetét nem ismerjük, de az eljárást az 1930-as években már alkalmazták községi ünnepek, egyházi események (papszentelés, hősök napja) alkalmi díszítéséhez. Fénykép örökítette meg Dauner András első miséje alkalmából a szülőháza udvarára készített, latin szöveget és egyházi jelképeket tartalmazó díszítményt, valamint hősök napján a hősi emlékmű előtti mintákat. A kőporból mintázott „szőnyeg” a későbbiekben is jellegzetes tartozéka volt a plébániatemplom ünnepi eseményeinek. Készítették az idelátogató egyházi méltóságok tiszteletére, toronyszentelés alkalmára is.

Feltételezhető, hogy az oltároknál úrnap szőnyegként is alkalmazták ezt a díszítő eljárást a második világháború előtt, ahogy az adatközlők emlékeznek, erről azonban sem írott, sem vizuális források nincsenek. Az úrnapját, az úrnap szőnyegét és annak készítőit megörökítő fényképek csak

³⁴ SZPL, F. 36, Úrnap Budakeszin. De Ponte József fényképalbuma, 1934.

³⁵ De Ponte József udvari fényképész az 1930-as években sorra megörökítette nemcsak a virágszőnyeget, hanem a munka fázisait is. Fényképei Budakeszin a tájházban és magánszemélyeknél, illetve Székesfehérváron a Püspöki Levéltárban is megtalálhatók.

³⁶ Sz. Tóth 2017.

13. kép: Készül a kőporszőnyeg Solymáron, a templom előtt, 1955 (magántulajdon)

az 1950-es évektől ismertek, az 1960–80-as évekből pedig Jablonkay István dokumentumértékű színes diafelvételei maradtak fenn.³⁷ A köznyelvben virágszőnyegnek nevezett úrnapi kőporszőnyeg anyaga a községi bányákból kitermelt fehér vagy sárga kőpor volt.³⁸ A templomtól a tér széléig tartó szakaszon másfél méter szélességben futott, mintákkal, vallási jelképekkel díszítve (13–14. kép). A körmenet további útvonalán mintegy hatvan centiméter szélességet tett ki az út közepén, de a kápolnák előtt kiszélesedett, nagyobb területet adva egyszerűbb díszítményeknek. A kőporsáv két oldalán lucerna vagy fű borította a zöld ágakkal szegélyezett utcákat. Az úrnapi szőnyeg első ismert készítője, Gerleházi Mihály az 1950-es évek elejétől tervezte a mintákat, a sablonjait is maga készítette kartonlemezekből. Az anyagbeszerzés és a kivitelezés férfimunka volt. Az alapszín rendszerint fehér, a szélek vagy szélminták vörös, ritkábban sárga árnyalatúak voltak. A középső sávba mindig három kör, koszorú került, ezek foglalták magukba a legfőbb vallási szimbólumokat: Isten bárányát, a hit, remény, szeretet hármasságát és az ünnep elmaradhatatlan jelképét, az Oltáriszentséget. E minták színes porfestékből (földfesték) készültek, olykor korommal kiegészítve. Virág csak a hatvanas években jelent meg, a kutyatej (*euphorbia esula*), helyi nevén békavirág szélmintaként lerakva, valamint piros rózsafejek. Idővel egyre aprólékosabb és színesebb mintájú szőnyeget készítettek a Templom téren kartonból kivágott sablonok segítségével, lefedéses-kitakarásos technikával. Az 1980-as évektől

14. kép: Az úrnapi szőnyeg háromszínű kőporból, kutyatej szegéllyel, Solymár (fotó: dr. Jablonkay István, magántulajdon)

már csak a fehér kőporhoz lehetett hozzájutni, a fehér „szőnyegen” egyre több minta készült színes festékpórral, egyre több kerti viraggal. A kőporszőnyeg a tér burkolását követően, 1992-ben szűnt meg.

A szomszédos Pesthidegkúton a második világháború előtt a solymárihoz hasonló, a körmenet útvonalán díszítetlenül leterített fehér kőporszőnyeg volt a fűvel felszórt utcák közepén, az oltárok elé viszont itt virágszőnyeget raktak.³⁹ Budakeszi mellett a kőpor úrnapi szőnyeghez való részleges felhasználása a 20. század második felében azokon a településeken jellemző, ahol a közelben kőbánya működött. Pilisszentivánon, Pilisvörösváron a szőnyeg nyomvonalát, két szélét és osztásait jelölte a kőporsáv, de használták és használják nagyobb motívumok kialakításához vagy azok háttereként is.

Az említett településeken – Budaörsön, Budakeszin, Budafokon, Diósdon és Törökbálinton – kívül a két háború között hagyományos virágszőnyeget

■ ³⁷ A színes felvételeket Jablonkay Mária, a solymári Helytörténeti Gyűjtemény vezetője bocsátotta rendelkezésemre. A minták sablonjai a gyűjteményben találhatók.

³⁸ Monográfiájában Seres István is virágszőnyegről ír (Seres 1993: 279–280).

³⁹ Kröninger 1999: 48.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

1. tábla: Virágszőnyeg: 1: Csömör; 2: Pilisszentiván; 3: Pilisvörösvár; 4: Visegrád; 5: Budaörs; 6: Vecsés

készítettek még Csömörön, ahová a szlovák lakosok mellé a 19. század közepén katolikus németek telepedtek át Budaörsről és honosították meg a szokást. Egy 1936-os filmhíradó felvételén látszik az út közepén futó hatvan-hetven centiméter széles virágszőnyeg mezei virágokból, két szélén színes sávval, az egyik kápolna előtt Oltáriszentség-ábrázolással.⁴⁰

A csömöri hagyomány folytonos, a virágszőnyeg és a körmenet itt a háború előtti útvonalon halad. Viszonylag korán alkalmaztak kerti virágokat, leveleket, amiből gyorsan haladva látványos mintákat lehet kirakni (1. tábla 1). A szőnyeg szélét, egy-egy szakasz keretét ma is sárga kutyatejcsíkkal jelölik ki, mint korábban a solymáriak.

A virágszőnyeg-készítés az említett településeken – egy-két évnyi kihagyástól eltekintve – folytonos, élő hagyomány. Nyomvonal a körmenet lerövidült útvonalának függvényében jóval rövidebb lett, helyenként szűk térbe kényszerült. A készítés technikája nem, de a szőnyeg megjelenése változott. Egyik oka a kerti virágok alkalmazása: ezeket könnyebb beszerezni, könnyebben lehet velük dolgozni, látványosabb eredménnyel. Mezei virágot kevesebb helyen lehet gyűjteni, bár napjainkban erősödik ennek az igénye.

Budakeszin a kőporalapot megtartva, egyre több kerti virág alkalmazásával a szőnyeg mozgalmassabb, látványosabb, de néhány régi mintasablon is használatban van. A korábbi gyakorlat szerint, apró növényi elemekből Budaörsön dolgoznak leginkább, de a csíkminta helyett a geometrikus és növényi ornamentikájú sablonokkal egységes felületű, tömött, szőnyegszerű virágszőnyeget készítenek. Az oltárok mögötti, virágokból kirakott hátterek is különleges alkotások. Megmaradt az ünnep idegenforgalmi jellege, a virágszőnyeg ma is sok látogatót vonz Budaörsre és Csömörre. A 20. század második felében már sok településen készült, napjainkban még több helyen készült virágszőnyeg. Információ hiányában azonban a szokás korábbi tér- és időbeli terjedése nem, illetve csak néhány esetben követhető.

A visszaemlékezések szerint virágszőnyeg a fent említetteknél több településen is létezett még a második világháború előtt. A helyzet azért nem

egyértelmű, mert ugyanaz a megnevezés használatos a körmenet teljes útvonalán lévő, illetve a csak az oltárok előtti hosszabb-rövidebb szakaszokra. Ilyen oltárok előtti virágszőnyeg volt a háború előtt Budafokon, Budajenőn, Hidegkúton, Zsámbékon, Békásmegyeren, Vecsésen, Soroksáron.⁴¹ Több faluban, Tárnokon, Pilisvörösváron, Pilisszentivánon csak később terjedt el (1. tábla 2, 3).⁴² Dunabogdányban és Visegrádon – ahol a szokás a közelmúltban honosodott meg – a virágszőnyeg speciális, beltéri változata alakult ki. Visegrádon 1946-ban készítették először virágszőnyeget egy Budaörsön járt asszony javaslatára. Méretéről nem tudunk, a legkorábbi képek csak a kápolna előtti dekoratív mintázatot örökítették meg. Az ötvenes évektől, amikor nem lehetett körmenetet tartani, a virágszőnyeget a templom főhajójában a két padosor között rakták le (1. tábla 4). A visegrádi úrnap szőnyeg azóta beltéri, mozaikra készített művészi alkotás, melyre nem lépnek rá, és több hétig látható.⁴³ Dunabogdányban szintén a templomban, a bejáratától az oltárig készítik el évtizedek óta szinte változatlan mintával a virágszőnyeget. Az 1990-es évektől megjelenítik rajta a készítés évszámát is.

A körmenet rendje

Az úrnap körmenet a katolikus közösséghez tartozás kifejezése, az ünnep megélésének közösségi formája. Mindenki a saját falujában, saját közösségével ünnepelt. A körmenet nemcsak egyházi, de jelentős társadalmi esemény is volt. Részt vett benne a katolikus közösség (a település) minden tagja szertartásos rendben a korcsoportjának, nemének, társadalmi státuszának megfelelő szűkebb közösség (iskolák, vallásos társulatok, egyletek, foglalkozási csoportok) tagjaként.

A híveket legfeljebb néhány fénykép örökölte meg, a körmenet részleteiről alig van további információnk.⁴⁴ Általános volt a szirmokat hintő elsőáldozók és a *márialányok* (katolikus leánytársulat tagjai) jelenléte, és a menetet kísérő fúvószenekar. A résztvevők száma az 1930–40-es években akár több ezres tömeget is jelenthetett.⁴⁵ A menet felállítását rendszerint a kántor-

■ ⁴⁰ Magyar Világhíradó 1936.

⁴¹ Kröninger 1999: 48; Wittinger 1997: 42. Zsámbékon „az újabb korban” készítenek virágszőnyeget, de egyszerűbbet, mint a budaörsi. Mindemellett a negyedik kápolna elé az apácák és a leánykőr tagjai gazdagon díszített virágszőnyeget tettek (Jelli 1988: 68).

⁴² Pilisvörösvár virágszőnyegét a helyi plébános színes diafelvételeken örökítette meg 1968-tól 1971-ig.

⁴³ A templom előterében 1962-től fényképes tablókön követhető a szokás alakulása.

⁴⁴ A megye keleti felén, Bernecebarátiban az újmenyecskék (fiatal asszonyok) menyasszonyi ruhájukban vettek részt a körmeneten (Bálint 1989: 355).

⁴⁵ A baldachin után a bíró, a főjegyző és a község egész előjárósága haladt, feltűnést keltett a község egyenruhás levente-csapata és „a schwarzwalddi módon felbokrétázott lövészgyeget osztaga”. A csaknem hatezer résztvevő majdnem fele a fővárosból érkezett (sz. n. 1926).

15. kép: Iskolások a körmenet elején; mindenki a virágszőnyeg mellett megy, Diósd, 1960 (www.diosdfa.hu)

16. kép: Szűz Mária gyermekei a menetben, Budaörs, 1938 (fotó: Preznovich József, magántulajdon)

tanítók irányították. A rendezésben esetenként – például a bányásztelepüléseken – szervezésben jártas, nem egyházi személy is vállalt szerepet.⁴⁶ A körmenet rendjére vonatkozóan a sváb közösségekben a két háború közötti évekre tudunk visszatekinteni. A vallásukat gyakorló helybeliek ismerték és tiszteletben tartották ezt a rendet. A faluba érkező idegenek számára azonban a budaörsi plébániahivatal kétnyelvű tájékoztatót adott ki az úrnapi körmenet rendjéről, amely az elhangzó énekek német szövegét és a viselkedési szabályokat is tartalmazta.⁴⁷ A menet élén a kereszt után az elemi iskolás fiúk, a lányok, majd az ismétlő iskolások sorakoztak tanítóikkal (15. kép). Őket követték az egyesületek tagjai saját zászlójuk alatt, egyforma ruhában, az ösztetartozást kifejező jelvényekkel, korosztályok szerinti sorrendben: szívárdisták, cserkészek, a legényegylet tagjai. A menet legpompásabb színfoltját a leánytársulatok alkották: a Jézus Szíve Egyesület pilisvörösvári tagjai fehér szoknyát, fekete kötényt, piros selyemmellényt viseltek. A Mária Kongregáció, Szűz Mária Gyermekei (Mária Társulat) fehér öltözetben, mirtuszkoszorúban voltak, kezükben égő gyertyát vittek. A solymári márialányok vállán széles selyemszalag is volt. A budaörsi márialányok viszont nem fehér ruhát, hanem a korabeli menyasszony öltözetét viselték: kék szoknyát és harisnyát, fehér kötényt, fekete ujjast és mirtuszkoszorút. Itt a leányiskolában szerzetesnővérek tanítottak, a kislányok életkoruk szerint más-más vallásos társulat tagjai lettek,

17. kép: Márialányok, kezükben gyertya, Budaörs, 1938 (fotó: Preznovich József, magántulajdon)

⁴⁶ „Május 23. Gyönyörű úrnapi körmenet volt, melyen kb. 5 000 hívó vett részt, Risztek [?] Ernő százados, bányaintéző igazán zseniális és katonás rendezése szerint. Egy üteg ludovikás tüzér is kijött és a kálvárián felállítva kis kaliberű hegyi ágyúkkal díszlovásokat adtak le az evangéliumok éneklése alkalmával.” SZPL, Historia domus, Pilisvörösvár, 1940.

⁴⁷ A budaörsi úrnapi körmenet rendje (Program der Fronleichnams-Prozession in Budaörs), 8 oldal, sz. n., é. n., magántulajdon.

18. kép: A virágszőnyegre az Oltáriszentséggel a pap lép először, Solymár (magántulajdon)

19. kép: Férfiak és asszonyok a körmenetben, Solymár (magántulajdon)

ezt a nyakukban különböző színű szalagon viselt érem mutatta. A körmenetben ők voltak talpig fehérben, mirtuszkoszorúban (16–17. kép).

Mindenki a virágszőnyeg két szélén ment, közepére először a pap léphetett a virágkoszorús Oltáriszentséggel a ministránsok és a papság kíséretében (18. kép). A baldachint az egyházi képviselő-testület tagjai tartották, mellettük két oldalon a gyertyákat, lámpásokat vivő testületi tagok haladtak. Minden kelléket, a baldachin

négyszögletét, a gyertyákat, lámpásokat, zászlókat kis koszorúkkal díszítették fel. A papság mögött a falu világi vezetői, a bíró, jegyző és az előjáróság ment, majd – ahol voltak – a tűzoltók, bányászok ünnepi egyenruhában. Mögöttük a férfiak levett kalappal, a menet végén pedig az asszonyok.⁴⁸ A nők kezükben énekes könyvet, rózsafüzért, virágot vagy koszorút tartottak. Pólyás gyermeküket az anyák vitték magukkal a menetben (19. kép).

Úrnapi koszorúk

Az úrnapi sátor zöldje, a kis csokrokban vagy szálszerűen betűzött, az Oltáriszentséggel megáldott úrnapi virág a népi vallásosság legnagyobb becsben tartott szentelménye. Az úrnapi virágkoszorúról csak egy-két elszórt hazai adat van, de valószínűleg több helyen előfordulhatott.⁴⁹ A koszorúkötés a Buda környéki németeknél az úrnapi hagyomány szerves része, amelyet – a virágszőnyeg mellett – a koszorúknak a sátrakban való tömeges elhelyezése tesz jellegzetessé: a kápolnákat több száz kis virágkoszorú borítja be (20–21. kép).

Az úrnapi koszorú (*Kranzl*) ismert volt a Buda-hegyvidék német településein, Budaörsön, Budakeszin, Törökbálinton, Diósdon, Zsámbékon, Soroksáron, a Pilis környékén, Solymár, Pilisvörösvár, Pilisszentiván, Pilisborosjenő, Csobánka, Békásmegyér községekben.

A szokás – akárcsak a virágszőnyeg – az emlékezet szerint „mindig” megvolt. Leírása először Bonomi Jenő szokásstudományában szerepel,⁵⁰ ezt követően a falumonográfiákban találunk adatokat: Csobánkán a kápolnát koszorúkkal „bőven díszítették”; Zsámbékon az úrnapi oltárok fölé emelt lombosátrak (*Hittn*) falát beborították a virágkoszorúcskák.⁵¹

A koszorút a határban gyűjtött mezei virágokból (gyógynövényekből) fonták, melléjük később kerti virágokat is tettek. Nem tudjuk, mikor kezdődött a másik jellegzetes alapanyag, a sárga színű borsos varjúháj (*sedum acre*, *Kullkraut*, *Herrgottskraut*) koszorúként való alkalmazása, de az 1930-as években már szokás volt. A határban föllelhető legtartósabb növényt találták meg erre a célra.

■ 48 Pilisvörösváron a körmenet elején a nagykeresztet és az iskolai zászlót vitték, mögöttük az iskolások mentek tanítóikkal. Majd a Jézus Szíve Leánykör, a Katolikus Legényegylet tagjai zászlóikkal, a tűzoltók, a frontharcosok és a zenekar. A baldachin alatt a pap az Oltáriszentséggel, előtte mennek a ministránsok csengőkkel, gyertyával, tömjénnel, a kisebb, feldíszített fakereszttel, mellette az egyházi képviselőtestület tagjai hat gyertyát és négy lámpást vittek. Utánuk következtek a férfiak, végül az asszonyok; a menetet hat templomi zászló kísérte, két piros, két fehér és két zöld alapszínű (Zsámboki 2016).

49 Szeged környékéről: Bálint 1989: 357; Pest megyéből: Sz. Tóth 2013.

50 Bonomi 1933: 54–55.

51 Walper 1986: 91; Jelli 1988: 68.

20. kép: Koszorúkkal bélelt lombkáporna, Budaörs (Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény)

Elsősorban a gazdasági épületekre szánt koszorút készítették varjúhájból, Budaörsön az istállóba sárga kutyatejből font koszorúkat akasztottak.⁵² A lakóház és a háziak számára színes virágból készült a koszorú. A korabeli fényképeken az oltár körül vagy a nők kezében ezek láthatók (22. kép). Később Solymáron a varjúhájkoszorú vált általánossá, és az emlékezet többfelé szintén csak ezt, a jellegzetesebbet őrizte meg: Torbágyon is csak a varjúhájkoszorúkra (*Herrgottskraut*) emlékeznek, akárcsak Pilisszentivánon, Budakeszin és Soroksáron (2. tábla 1).

A koszorúkötés a nők feladata volt, azoknál a házaknál, ahol az úrnapi kápolna állt, többnyire közösen végezték. Szentháromság vasárnapján kezdték a munkát a varjúhájkoszorúkkal, mert ezek maradtak frissek a legtovább. A legtöbb német családban az asszonyok otthon is kötöttek koszorúkat, és valamelyik kápolnában akasztották fel.

Az elkészült nagy mennyiségű koszorút rudakra fűzve tárolták és vitték el a sátrakba az ünnep

21. kép: Solymári nők úrnapi koszorúkkal, a márialány vállán szalag, kezében gyertya, 1934 (fotó: Jablonkay Pál, Dr. Jablonkay István Helytörténeti Gyűjtemény)

22. kép: Koszorúkkal borított lombsátor a Mária Kongregáció oltára körül, 1942 (Törökbálinti Helytörténeti Gyűjtemény)

⁵² *Mülikroodnkranzl* volt a neve (Bonomi 1933: 55).

1.

2.

3.

4.

6.

5.

2. tábla: Úrnapi koszorúk: 1: varjúhájkoszorúk a solymári piacon; 2: koszorúk egy asszony karján a körmeneten; 3: luštak, a pilisvörösvári úrnapi csokor; 4: száraz Weissen Klee Kranz koszorú, mellette gyufásdoboz; 5: az Oltáriszentséget díszítő rózsakoszorú a szobában, Pilisszentiván; 6: virágkoszorúk az úrnapi kápolna falán és mennyezetén Csömörön

hajnalán. A rúdon hagyva került a sátor mennyezetére, illetve külön díszítő jelleggel a bejárata fölé, ahol az egyes darabok közé lecsüngő szalagot kötöttek.⁵³ Az épített úrnapi kápolnáknak rudakra fűzve vagy felakasztva szintén ott voltak a koszorúk. Budaörsön és Solymáron a második világháború előtt a faluba látogató idegenek számára is készítettek koszorúkat.

Minden sátor vagy kápolna gazdasszonya az oltárra is kötött egy nagyobb koszorút, amelybe a pap a monstranciát állította, ezért különös jelentőséggel bírt. Jelképértékké, hogy lehetőleg búzavirágból, margarétából vagy fehér virágból készült. A délutáni áldás után a virágokat szétosztották a rokonság között.⁵⁴ A gazdasszony helyi szokás szerint készített koszorút a körmeneti zászlóra is. Torbágyon, amikor a zászlót az oltár felé meghajtották, az oltárt állító családból a gazdasszony *Herrgottskraut*-ból készült koszorút akasztott rá.⁵⁵ Csömörön az első kápolnánál tesznek búzavirág-koszorút a monstranciára.

A körmenet után a kápolnák érintetlenül maradtak, csak a litánia után mentek vissza oda az asszonyok elosztani a koszorúkat. Otthon a padlásra tették, hogy óvja a házat az égháborútól, villámlástól. A budaörsi hívek évente panaszkodtak, hogy az idegenek elviszik a koszorúkat, meg sem várva a szertartás végét. A körmenet rendjéről tájékoztató szórólap tiltja a koszorúk elvételét.⁵⁶ Az oltáron vagy az oltár közelében elhelyezett minden virág szentelmény, különleges erejű lett. De még hatásosabbnak tartották, ha nem egy, hanem mind a négy áldás érte, ezzel magyarázzák, hogy miért vitték kézben a koszorút a körmeneten (2. tábla 2).⁵⁷

Pilisvörösváron koszorú helyett az úrnapi csokor (*luštak*, *lustauk*) volt a jellemző, amely a Nagyboldogasszony-napi virágszentelés jegyeit hordozza. A katolikus egyházban a virágszentelés a harmincas években még élő liturgikus gyakorlat volt.⁵⁸ Mára elfelejtődött, csupán Vörösváron és Solymáron lelhető fel ezzel kapcsolatban lévő hagyomány. Solymáron az úrnapi körmenetben a baldachin négy tartórúdját egykor mezei virág-csokorral díszítették, amely kilencféle virágból

állt: magyarázata szerint „a nagy bajban is a kilencedet kell imádkozni”.

A virágszentelés kilencféle virágból kötött csokra Vörösváron az úrnapihoz kapcsolódó paraliturgikus szentelményként élt tovább. A vörösvári római katolikus templom búcsúnapja ugyanis Nagyboldogasszony, ami miatt a virágszentelés gyakorlata idővel elmaradt, illetve az úrnapi csokorban öltött formát. A virágszenteléssel való kapcsolatot erősíti, hogy – ellentétben az úrnapi virágokkal – a *luštak*-ot bevitték a házba, a tisztaszobában volt a helye.

A hosszúkás formájú *luštak*, *lustauk* nevét a lestyán sváb nevére (*Lustaschtok*) kapta, amelyet gyógynövényként tartottak a kertekben. A csokor alapja egy lestyánág, erre kötötték rá egyenként a virágokat fajta szerint, szorosan, hogy száradás után se essen szét (2. tábla 3). A csokorba kerti virágok is kerülnek, de ma is betartják, hogy kilencféle legyen: „a nyolc boldogság, kilencedik az Atya”. A csokrot mindig kézben vitték, rendszerint a karjukra fektetve, olykor koszorúval együtt (23. kép). A hagyományörző törekvéseknek köszönhetően a szokás az utóbbi évtizedben újjáéledt. Pilisvörösváron korábban egy ritka fehér virágból (*weesi*, *weesn klee*) is kötöttek úrnapi koszorút (2. tábla 4). Megszáradva a szalmavirághoz hasonló, tartós maradt.⁵⁹ A *luštak* szentelmény volt éppúgy, mint a sátorról letört ág és virág. Viharos időben, villámláskor lemorzsolgáltak belőle, és szentelt gyertyán elégettek egy darabot, imádkozva, hogy ne érje kár a házat. Idős asszonyok a tavaszi meszelés után meggyújtották a csokor maradványát, és végigfüstölték, beszentelték vele az egész házat.⁶⁰

A koszorúkötésnek voltak specialistái, ők díszítették virággal az Oltáriszentséget. Ez a különleges koszorú azé lett, aki kötötte. A szobában a falra akasztva, olykor bekeretezve őrizte (2. tábla 5).⁶¹ A következő évit átadta másoknak. Pilisvörösváron az egyháztanács más-más tagja vitte haza a monstranciakoszorút. A körmenetre a baldachint, a zászlókat, a lámpásokat is feldíszítették, amit helyi szokás szerint végezhetek közösen, mint Torbágyon, ahol szentháromság vasárnapján az

⁵³ Torbágyon az első rúdon mirtuszkoszorúk, köztük fehér selyemszalagok voltak (Bruckner 1984: 115).

⁵⁴ Bonomi 1933: 55.

⁵⁵ Bruckner 1984: 114–115.

⁵⁶ *A budaörsi úrnapi körmenet rendje*, magántulajdon. Magyar és német nyelven tartalmazza a fölvonulás sorrendjét, a szertartás rendjét és az énekek szövegét. „[Az oltároknál] a virágok és koszorúk szétszedése és elhordása a délutáni áldás végéig rendőrhatalósággal tilos.”

⁵⁷ A budakesziek is úgy tartották, hogy négy áldásnak kell érnie a koszorút (Bálint 1989: 359).

⁵⁸ Bonomi 1933: 61.

⁵⁹ Zsámboki 2014.

⁶⁰ Zsámboki 2014.

⁶¹ Piros rózsabimbókból kötött, bekeretezett monstranciakoszorú látható a pilisvörösvári sváb tájház szobájában.

23. kép: Az úrnapi csokor a legidősebb generáció kezében, Pilisvörösvár, 1980-as évek (magántulajdon)

asszonyok együtt kötötték meg a tizenkét lámpás koszorúját istenfűből (*Herrgottskraut*).⁶² Másutt a zászlókat, lámpásokat vivő férfiak családja készítette a kis koszorút vagy virágdíszet. Kevés kivétellel ez a szokás a 20. század második felében megszűnt. Csak a szentségtartón van koszorú, rendszerint fehér színű nemes virágból.⁶³ Solymáron még megvan a liturgiai kellékek fel díszítésének hagyományos rendje. Az egységes megjelenés érdekében az utóbbi három évtizedben egyforma koszorú került a baldachinra, a zászlókra, lámpásokra, csengőre, és a legszebb a monstranciára – ezeket ugyanaz az asszony köti közösen vásárolt virágból, rendszerint szegfűből.⁶⁴

A koszorúkötés a 20. század végére szinte eltűnt a német falvakban, de az utóbbi évtizedben újjáéledése tapasztalható. Solymáron folytonosan meg lévő szokás, amelyet a hagyományörzés más területén is jeleskedő idősebb korosztály gyakorol. Itt az 1930-as évekbeli fényképeken még látható, színes virágkoszorút szinte teljesen felváltotta a borsosvarjúháj-koszorú és lett a körmenetek jellemzője. Sokan maguk kötik a kertbe ültetett növényből, de vásárolni is lehet a piacon vagy a virágboltban. Van, aki kerti virágot, rózsát is tűz közé. A körmeneten kézben, csuklóra húzva vagy

táskához erősítve viszik. A megszentelt koszorút a lakóház bejárata fölé, a tornác gerendájára, udvari ablakba szokás akasztani. Az előző évit nem dobják el, az újjal együtt a helyén marad, vagy a porta más helyére, garázsba, kútra teszik át. Akinél koszorú van, ismeri annak oltalmazó, bajelhárító szerepét. Solymáron virágvasárnap szentelt barkát és úrnapi koszorút is szokás vinni a temetőbe a közeli családtagok sírjára.⁶⁵

Aki még köt koszorút, gyakran nemcsak magának készít, hanem a helyben lakó vagy távol élő gyermekei, rokonai számára is. Külföldön élő falubeli kérésére csomagban is küldtek már megszentelt koszorút. Az 1980-as években Budaörsön az oltár mellett, idős asszonyok kezében még lehetett látni koszorút, majd egyre kevesebbet. Napjainkban újra fonnak kerti virágokból és varjúhájból is. Szombat délután annál a háznál, ahol a virágszőnyeg előkészületei folynak, az összegyűlt szálas virágot az asszonyok közösen dolgozzák fel. A koszorúkat a harmatos fűvön hagyják hajnalig, majd kosárban teszik az oltár mellé, mivel kápolnát nem készítenek. A szokást hagyományörző céllal kezdi feleleveníteni, több település körmenetén újra látni a híveknél virágkoszorút.

A lombsátrakban ma már nincsenek koszorúk, ami pedig egykor a sváb úrnapija egyik jellegzetessége volt. Átvette és megőrizte viszont ezt a szokást két vegyes lakosságú település szlovák közössége. Piliscsabán – ahol a németek és a szlovákok által is gyakorolt koszorúkötés az ötvenes években megszűnt – két évtizede a szlovák közösség újjátotta fel a hagyományt. Színes koszorúik a szlovák kápolnában az oltár körül borítják a földet. Csömörön is továbbviszik a németek úrnapi hagyományainak látványos elemeit: a virágszőnyeg-készítést és a koszorúkötést. Napjainkban egyedül itt vannak sátorban felakasztott, mezei és kerti virágokból készített koszorúk. Ezek aránya az ünnep időpontjától és az időjárástól függ, de a virágoskertek beültetését úgy tervezik, hogy úrnapijára nyíló virágok legyenek. Egy-egy lombsátorhoz több százat kötnek, beborítják vele a belső falakat, a mennyezetet pedig rúdra fűzött koszorúk borítják (2. tábla 6).

A háború utáni években a kommunista hatalom a templom falai közé igyekezett szorítani az egyházat, megszüntetni az egyházi ünnepeket, megfosztva az embereket a vallás közösségi élményétől. 1950-ig úrnapija hivatalos ünnep volt.

■ ⁶² Bruckner 1984: 114.

⁶³ Budakeszin a plébános javaslatára van újra koszorú a monstrancián és a baldachinon (Bednárík 2015: 357).

⁶⁴ Bővebben: Sz. Tóth 2013. Néhány éve a restaurált monstranciára annak állapota miatt nem lehet koszorút tenni.

⁶⁵ Budakeszin is szokás volt még az 1980-as években (Bálint 1989: 357).

24. kép: Lombkápola az oltárt díszítő család tagjaival, Solymár, 1971 (magántulajdon)

1951-től munkanap lett, ezért a következő vasárnapon tartják meg.⁶⁶

1946-ban a német lakosság többségét kitelepítették Németországba. A kitelepítés a legnagyobb mértékű Budaörsön, Budakeszin és Törökbálinton volt, ahonnan szinte a teljes sváb lakosságot elűzték. Ez azonban nem vonta maga után az úrnapi szokások megszűnését. A szokásokat az itthon maradt sváb családok vitték tovább, akik a változó körülmények között is folytatták a kápolnaállítást, a virágszőnyeg-készítést. A szokások egyes elemei erősödtek ott, ahol kisebb arányú volt a kitelepítés (solymári köporszőnyeg, koszorú). Azokon a településeken, ahol megmaradt a sváb lakosság (Pilisszentiván, Pilisvörösvár), meghonosodott a körmenet teljes útvonalára készített virágszőnyeg.

A körmenet egy-két évig a korábbi külsőségek nélkül vagy minimális dekorációval zajlott. Helye, útvonala többször változott, függően a helyi hatalomtól, a plébános velük való viszonyától. Az eredeti, két kilométeres útvonal különböző időben és mértékben, de mindenütt lerövidült. A körmenet – és ahol szokás, a virágszőnyeg – a legtöbb településen a templom körül halad.

Ez alatt értendő a templom körüli rövidebb, valamint a teret, a környező kis utcákat is érintő hosszabb útvonal. Az épített kápolnákat viszont mindenütt elkerülte, funkciójukat veszve idővel lebontották őket. Pilisszentivánon a háború előtti útvonal csak a hetvenes években rövidült le.

Az áthelyeződött négy oltárt és sátrakat kezdetben ugyanazok a családok készítették, akik korábban is (24. kép). A kitelepített sváb családoktól az itthon maradt rokonság vagy szomszéd vette át. „Örökölttem ezt a kápolnát” – mondják az utódok. A svábok helyébe érkező betelepülők (felvidékiek, alföldiek, székelyek, matyók) jórészt katolikusok voltak. A helyi plébánosoknak nagy szerepe volt abban, hogy bekapcsolódhassanak az úrnapi dekorálásba. A plébános kezdeményezésére elsőként – 1947-ben – a budajenői hívek szinte azonnal megosztották a sátorállítást a betelepülőkkel: kettő a sváboké maradt, kettő a székelyeké lett, és a virágszőnyeg felét is ők készítették.⁶⁷

Van, ahol napjainkig családok állítják az oltárokat, állandó segítőikkel, másutt közösségek vették át ezt a feladatot. A többnemzetiségű Piliscsabára a kitelepített németek után felvidéki lakosok érkeztek. A 20. század vége felé az úrnapi sátorállítást a családoktól egyházi és nemzetiségi közösségek vették át. Van ifjúsági, magyar, szlovák – és a rendszerváltozás óta újra – német sátor. A koszorúkötés szokását a szlovák közösség őrizte meg és újította fel; a sátor hajdani díszítését (korona, koszorúk) és a zöld ágakat megtartva törekednek a hagyományok éltetésére.

A beszerzési nehézségek és az egyszerűbb kivitelezés miatt sok helyen már nem készül lombkápola. Ilyenkor az oltár háttere valamilyen textil, virágból művészi módon kirakott dekoráció. Leggyakrabban a templom környezetében álló szobrok, szakrális objektumok alkotják az oltár háttérét (3. tábla 1-4).

Az oltárok és a kápolnák megjelenésében egyfajta állandóság tapasztalható, jól felismerhető jegyekkel rendelkeznek. A fa vagy fém sátorváz biztosítja ugyanazt a formát, meghatározza a díszítmény jellegét. Az oltár felszerelése ugyanaz, sok helyen az alkalmazott virágok színe és elhelyezése is ismerős. A látvány kevésbé függ az időjárástól, mert a sátrakhoz kerti és bolti virágokat használnak, a nagybani piacon színben és formában megfelelő virágot vásárolnak vagy kapnak ajándékkul. Mezei virágot a koszorúkötéshez és a virágszőnyeghez gyűjtenek.

⁶⁶ Horváth 2007: 48.

⁶⁷ Nagy 2000: 207.

1.

2.

3.

4.

3. tábla: Úrnapi oltárok: 1: Budaörs, az első világháború áldozatainak emlékműve (Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény); 2: Törökbálint, missziós kereszt a templom falán; 3: Pomáz, Szent Anna kápolna; 4: Dunabogdány, Nepomuki Szent János szobor

A virágszőnyeg-készítés folytonossága sehol sem szakadt meg, sőt, az 1960-as évektől és az ezredfordulón a szokás terjedése tapasztalható. A virágszőnyeg fennmaradásának magyarázata az egyházi liturgia által biztosított állandóság. Terjedésében, népszerűségében Bednárik megállapítása szerint döntő tényező lehetett, hogy a sváb szokás vizuális jellegű, nyelvtől független, „etnikumsemleges”. Nem jelennek meg benne a svábságra utaló jelképek és elsősorban a katolikus vallásossághoz köthető. A sváb gyökerekkel nem rendelkezők, az újonnan betelepülő hívek is be tudtak kapcsolódni, átvették a szokást.⁶⁸

Az idegenforgalom korábban is visszahatott a szokás alakulására és hozzájárult annak éltetéséhez.⁶⁹ A rendszerváltozás óta Budaörsön és Csömörön újra megnőtt az ünnep idegenforgalmi jellege. Kevés kivétellel a turizmus nem vallási jellegű, a látogatók elsősorban a virágszőnyeg, a vizualitás miatt érkeznek. A budaörsit tartják a legszebbnek, ez az etalon, minden közösség ehhez viszonyítja a maga alkotását (1. tábla 5–6). Ma Csömörön a leghosszabb, a háború előttihez hasonló hosszúságú a virágszőnyeg, és itt van a legtöbb koszorú. Valóságos kultusza lett a koszorúkötésnek és az ünnepre érkező turisták kiszolgálásának. Tapasztalatunk szerint az idegenek a koszorúval a hozzá kapcsolódó ismereteket is megkapják. Ez a jelenség ráirányítja a figyelmet arra, hogy a vallási célú úrnapi dekoráció készítésében és a körmenet során a hagyományőrző törekvések egyre inkább jelen vannak. A körmenet alkalom a sváb ősök kultúrájának nyilvános vállalására, például a családban őrzött eredeti viseletek felvételére. Budaörsön és Csömörön a márialányok öltözetét is igyekeztek rekonstruálni. Az úrnapi koszorúkötés, amely az 1990-es évekre szinte megszűnt, napjainkban újraéled. A virágszőnyeg-készítés évről évre terjedő, egyre népszerűbb tevékenység. Mindkettőben szerepet játszik az esztétikai élmény és a közösségben, a közösségért végzett alkotó tevékenység. A sváb virágszőnyeg ma már a katolikus közösségek sa-
játja.

⁶⁸ Bednárik 2015: 352–353.

⁶⁹ Bednárik 2015: 334.

Források

Székesfehérvári Püspöki Levéltár (SZPL)

Historia domus. Diósd, Solymár, Pilisvörösvár, Pilisszentiván, Zsámbék római katolikus plébánia-története.

F 36. Úrnap Budakeszin. De Ponte József udvari fényképész fényképalbuma, 1934.

F 107. De Ponte József Scheilich Antalnak ajándékozott fényképalbuma, 1942.

F 665. Úrnap ioltárok az Erzsébet szanatórium kertjében, Budakeszin, 1947 (fotós ismeretlen).

Hivatkozott irodalom**BÁLINT 1989**

Bálint Sándor: *Karácsony, húsvét, pünkösöd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából.* Budapest: Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1989.

BEDNÁRIK 2014

Bednárík János: Virágszőnyeg, egyház, társadalom. In: Komor Judit – Schiller Katalin (szerk.): *Utak, technikák, hagyományok.* Budapest: ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola Európai Etnológia Program, 2014, 37–57.

BEDNÁRIK 2015

Bednárík János: Egy virágszőnyeg képei. A budakeszi úrnap dekoráció néprajzi nézetben. In: *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve* 32 (2015), 331–369.

BONOMI 1933

Bonomi Jenő: *Az egyházi év Budaörs német község nyelvi és szokásanyagában (tekintettel Budaörs környékére).* (Német Philologiai Dolgozatok 53.) Budapest: Pfeifer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedése, 1933.

BRUCKNER 1984

Bruckner, Franz: *Turwaller (Torbágy) Heimatbuch. Geschichte einer schwabischen Gemeinde im Ofner Bergland.* Ulm: Werbedruck Mareis, 1984.

Gy. E. 1936

Gy. E.: Ahol egy napig virágszőnyegen járnak. In: *Tolnai Világlapja*, 1936. 06. 10., 16.

HORVÁTH 2007

Horváth Attila: A hatalom ünnepe – az ünnep hatalma. Ünnepek Magyarországon a szovjet típusú diktatúra korában. In: *Jogtörténeti Szemle*, különszám (2007), 42–49.

HORVÁTH 1931

Díszbe, virágba borul a falu urnapján. Dr. Horváth Géza felvételei Csömörön. In: *Magyarság képes melléklete*, 1931. 06. 14., 8–9.

JELLI 1988

Jelli, Marton: *Schambek/Zsámbék. Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer "schwabischen" (donauschwabischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn.* II. Stuttgart: Heimatverein Schambek, 1988.

KOVÁCSNÉ–KOVÁCS 1999

Kovácsné Paulovits Teréz – Kovács József László: Úrnap virágszőnyeg Budaörsön. Történeti áttekintés. In: *Honismeret* 3 (1999), 82–88.

KRÖNINGER 1999

Kröninger, Hans (szerk.): *Pesthidegkút. Története, krónikája, hagyományai*. Budapest: Budapest II. kerület Német Kisebbségi Önkormányzat, 1999.

L. IMRE 1991

L. Imre Mária: A katolikus németiség népi hitélete a pécsi egyházmegyében. *Baranya* 1–2 (1991), 175–188.

MAGYAR VILÁGHÍRADÓ 1936

Úrnapján Csömör lakossága népviseletben kísért a virágszőnyegen haladó körmenetet. In: *Magyar Világhíradó* 643 (1936. június). <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1915> (letöltve: 2020. 04. 22.)

MANHERZ 1998

Manherz Károly (szerk.): *A magyarországi németek*. (Változó Világ 23.) Budapest: Útmutató Kiadó, 1998.

Sz. n. 1926

Sz. n.: Budaörs körmenete. In: *Új Nemzedék*, 1926. 06. 05., 4.

NAGY 2000

Nagy Balázs: Úrnap szokások és identitástudat Budajenőn. In: L. Imre Mária (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 3. Pécs: Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2000, 207–214.

RITTER 1996

Ritter, Michael: *Ein Jahr in Budaörs. Egy naptári év szokásai Budaörsön*. Budaörs: Stark János, 1996.

SÁRI 2000

Sári Zsolt: *Egy ünnep mindennapjai. Adalékok a magyarországi úrnap kultusz néprajzához*. Debrecen: Ethnica, 2000.

SERES 1993

Seres István: *Solymár története és néprajza*. Solymár: Helytörténeti Alapítvány, 1993.

Sz. Tóth 2013

Sz. Tóth Judit: Virágkoszorúk a Buda környéki nemzetiségek hagyományaiban. In: Pilipkó Erzsébet (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 8. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum, 2013, 148–168.

Sz. Tóth 2017

Sz. Tóth Judit: A solymári úrnap szőnyeg. In: Pilipkó Erzsébet (szerk.): *Vallási kultúra és életmód a Kárpát-medencében* 10. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum, 2017, 722–746.

VEREBÉLYI 1992

Verebélyi Kincső: Úrnap virágszőnyeg. In: *Múzsák* 2 (1992), 28–30.

WALPER 1986

Walper, Franz: *Csobánka. Beiträge zur Geschichte eines Nationalitätendorfes im Ofner Bergland in Ungarn und Erinnerungen*. Pölten: Niederösterreichisches Pressehaus Druck- u. Verlag, 1986.

WITTINGER 1999

Wittinger László (szerk.): *Szülőfalunk Békásmegyer. Krónika – történetek – szokások*. Budapest: Braunhaxler Német Hagományokat Ápoló Egyesület, 1999.

ZSÁMBOKI 2014

Zsámboki Szabolcs: Egy máig élő hagyomány – Úrnapja. In: *Vörösvári Újság Online* (2014 július). <http://vorosvariujsg.pilisvorosvar.hu/bejegyzesek/2014-julius/egy-maig-elo-hagyomany-urnapja/> (letöltve: 2020. 04. 27.)

ZSÁMBOKI 2016

Zsámboki Szabolcs: Úrnapja – Frohnleichnam. In: *Vörösvári Újság Online* (2016 május). <http://vorosvariujsg.pilisvorosvar.hu/bejegyzesek/2016-majus/urnapja-frohnleichnam/> (letöltve: 2020. 04. 27.)

SZ. TÓTH JUDIT

JUDIT SZ. TÓTH

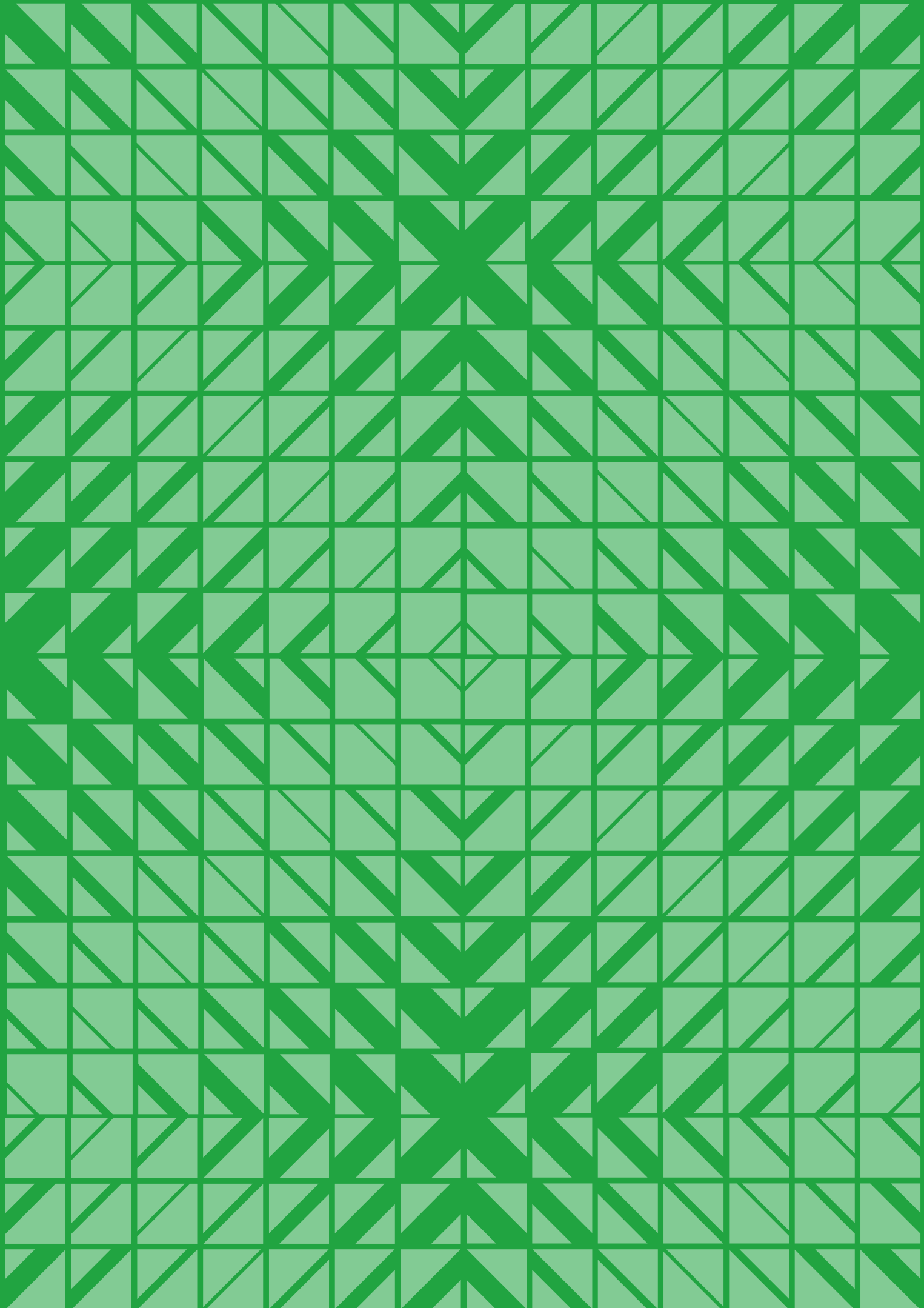
A legméltóságosabb ünnep. Úrnapja a sváb népi vallásosságban

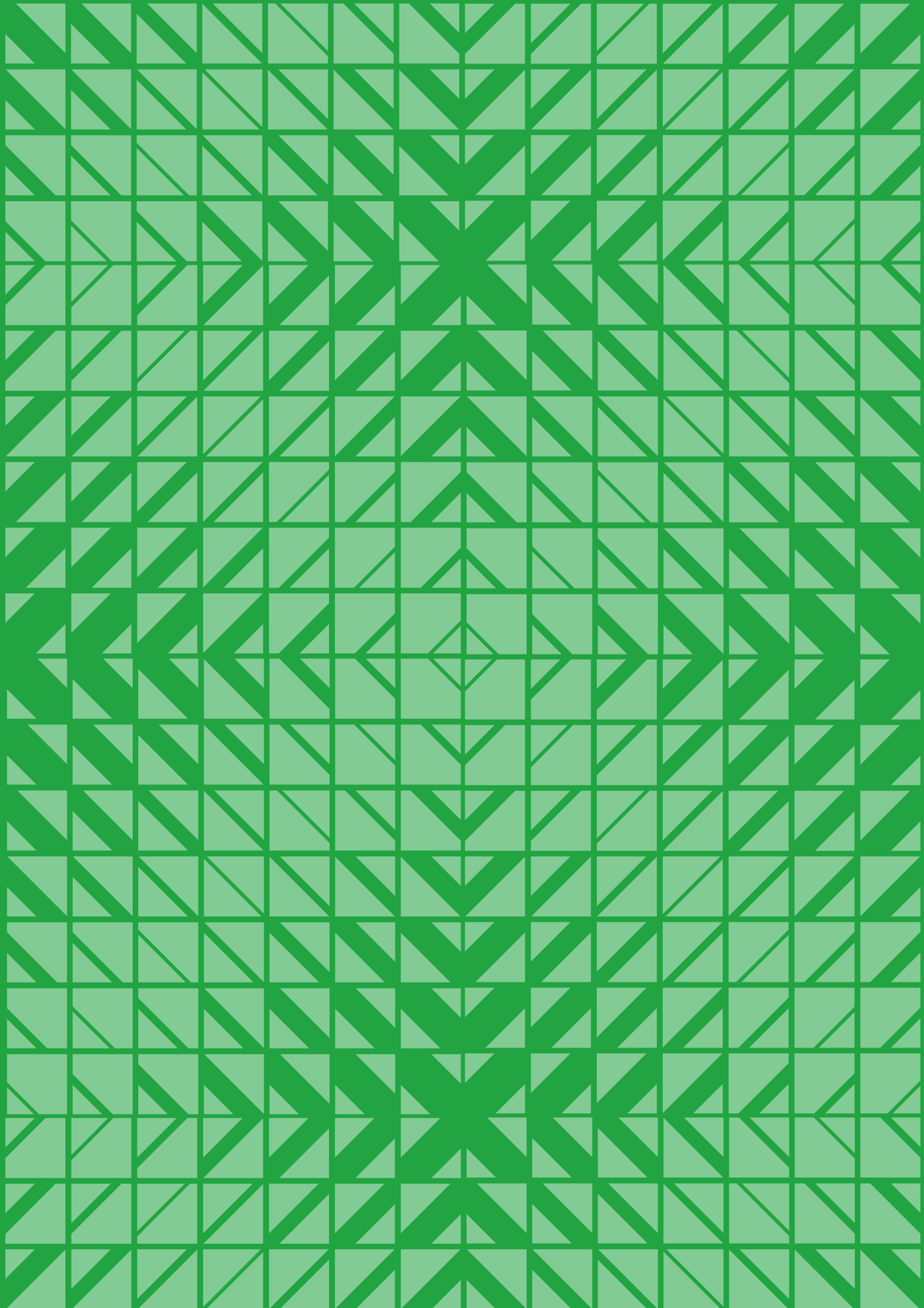
A tanulmány a Budai-hegység, a Pilisi-medence és a Pilis németek lakta településein több éve végzett kutatás eredményeit foglalja össze. A dél-német eredetű katolikus németiség vallásos lelkületét tükrözte életmódja, szokásai, környezetének szakrális tárgyai és az egyházi ünnepek dekorációja is. Népi vallásosságuk leglátványosabb megnyilvánulási formája az úrnapja megünneplése, mely a 20. század elején egységes szokásrendszer szerint zajlott. Két jellegzetes eleme volt: a virágszőnyeg és a virágkoszorúk készítése. Az Oltáriszentség útjának virágokból való elkészítése az ország más területein nem ismert, csak a Buda környéki svábok szokása – máig élő hagyomány. A 19. század második felében honosodott meg – feltételezhetően a községekben élő szerzetesnővérek közvetítésével –, és terjedt el a környéken. Két változata volt: a csak növényeket (virágfej, szírom, termés, levél, aprított fű) használó, az utcát beborító, színes sávokból kialakított virágszőnyeg (Budaörs, Törökbálint, Diósd) és az utca közepén futó, kőporalapra rakott virágszőnyeg (Budakeszi). Solymáron a helyben bányászható, többszínű kőporból készült a különleges úrnap szőnyeg.

A sváb úrnap hagyomány szerves része volt a koszorúkötés, amit a lombkapolnában vagy a kőből épített kápolnában való tömeges elhelyezésük tett jellegzetessé. A koszorú, a kilencféle mezei virágból kötött csokor kapcsolatban állhat a Nagyboldogasszony-napi virágszenteléssel. A virágszőnyeg- és koszorúkészítést néhol a németekkel együtt élő katolikus szlovákok is átvették és máig őrzik (Csömör). A virágszőnyeg napjainkban reneszánszát éli, és tapasztalható az úrnap hagyományok újjáéledése, terjedése.

The Most Dignified Feast. Corpus Christi in the Swabian Folk Religiosity

This paper summarizes the results of the research carried out in the last several years in the settlements of the Buda Hills, the Pilis Basin and the Pilis, populated by Germans. The religious temper of the Catholic Germans of South German origin could be described by their lifestyle, customs, sacred objects of their environments and the decoration of the liturgical feasts. The most spectacular manifestation of their folk religion was the celebration of Corpus Christi, which was held according to unified habits in the early 20th century. It had two characteristic parts: the carpet of flowers and the preparing of flower wreaths. Paving the way of the Holy Sacrament with flowers is unknown in other parts of the country; it is the custom of the Swabians living near Buda – even today. It became popular in the second half of the 19th century – supposedly coming from the nuns living in the villages – and spread in the neighbourhood. There were two variations: one used solely plants (flower heads, petals, crops, leaves, chopped grass), it covered the street with a flower carpet composed of colourful stripes (Budaörs, Törökbálint, Diósd), and the other one put the flower carpet on a stone powder base in the middle of the street (Budakeszi). In Solymár the colourful Corpus Christi carpet is made of stone powder of different colours, mined locally. Making wreaths of flowers was an integral part of the Swabian Corpus Christi tradition; characteristically they were placed in large amounts in foliage chapels or in the stone chapels. The wreaths, the bouquet made of nine kinds of wild flowers might be in connection with the blessing of flowers on Assumption Day. The flower carpet and wreath making was taken over at some places by the Catholic Slovaks living together with the Germans, who keep the tradition alive even today (Csömör). The flower carpet has its comeback today and the revival and spreading of Corpus Christi traditions can be experienced.

AZ EMOCIONÁLIS MÚZEUMI TÉR

▪ György Gabriella
múzeumpedagógus
Ferenczy Múzeumi Centrum
gabriella.gyorgy@muzeumicentrum.hu

„Vajda Lajos miért rajzolt ilyen *béna* rajzokat, ha egyébként ilyen jól tudott rajzolni?” – ezt a kérdést egy hetedik osztályos diák tette fel a 2018. 11. 11. – 2019. 03. 31. között nyitva tartó Vajda Lajos életmű-tárlaton (*Világok között. Vajda Lajos élete és művészete*) a szentendrei Ferenczy Múzeumban. Erre a kérdésre sokféleképpen lehet(ne) válaszolni. Ám milyen meggyőző érvet tudunk felhozni egy tizenhárom éves (X/Y/Z generációs) diák számára, azon kívül, hogy Vajda nem érezte *trendinek*, hogy realista módon ábrázolja a környezetét és saját, belső világát? Esetleg visszakérdezzünk, hogy „szerinted miért?” Vagy előhúzhatjuk a művészettörténet- és a kultúrtörténet-kártyát is természetesen. Az intellektussal megérthető, előzetes tudáson alapuló verbális válaszok helyett sokkal hatékonyabbnak bizonyulhat a tevékenység útján való felismerés, megértés előmozdítása. A tevékenység, cselekvés által a diákok gyakorlati tapasztalatokat szerezhetnek elvont fogalmakról, folyamatokról. A tudás gyakorlati megszerzése azért hatékonyabb, mert mozgástevékenység és érzelmek kapcsolódnak hozzá. Ezek erősítik, több oldalról támogatják az emberben a megértési és tanulási folyamatokat. Ugyanakkor éppen ebben az érzékeny, kora kamaszkori időszakban dől el, hogy valaki tovább folytatja-e a rajzolást, vagy (sajnos) abbahagyja, és teljesen kikopik az életéből. A tizenhárom éves fiú kérdéséből nem azt kell kiolvasnunk, hogy vizuálisan képzetlen vagy nincs affinitása a művészethez, hanem éppen ellenkezőleg: az őszinte meglepődést, hogy valaki számára nem az a fontos, hogy a látható valóságot minél pontosabban ábrázolja. Ő ugyanis éppen ezt várja el magától: az élethű rajzok elkészítésének képességét.

„A valós események több élményszerű választ váltanak ki, mint a valódi gondolatok.”¹

Egy olyan foglalkozást mutatok be, amely a kiállítási teret mint felfedezésre váró teret használta. Ebben a játéktérben sok minden találkozott. A közvetítendő tartalmak: az egyes művek, a vajdai életmű, a kurátori koncepció, a kiállítási narratíva, a vizuális kommunikációs ismeretek, a múzeumhasználat gyakorlata, a művészetelmélet és a művészettörténet. A befogadók részéről: a jövőbe mutató elvárások, a múlt- és jelenbeli

tapasztalatok, valamint az egyéni motivációk sokfélesége, az egyének pillanatnyi pszichés állapota, képességei, szociális közege, a csoportdinamika stb. A múzeumpedagógus a kiállítás terének kreatív használatával, módszertani fogásokkal a nézők és a művek közötti generációs (megértési) távolságot igyekszik áthidalni, a művekkel való kapcsolatteremtést segíti elő, és összhangba hozhatja az elvárásokat, a tapasztalatokat az új ismeretekkel. Olyan közeget igyekszik teremteni a foglalkozás ideje alatt, ahol az egyszerre csoportos és egyéni élmény során a látogatók a lehető legtöbbet tanulhatnak, tapasztalhatnak. E közvetítő, áthidaló szerepkörben a látogatókban zajló egyéni kognitív folyamatokat támogatja, ami csoportműködésben bontakozik ki. Az átadás módszere ily módon akkor a leghatékonyabb, ha rendszerszemléletű.

A befogadó sohasem passzív. Már az érzékelés szintjén az aktivitás jellemzi. A kép „érzékileg szerveződött értelem”, amelynek a szem kezdetől fogva szerves alkotórésze.² A kép szerkezeti összefüggései nemcsak az alkotó produktív pillantását hordozzák magukban, hanem a befogadót is. A kép a befogadóban jön létre, a befogadó testében, az ő érzékszerveinek szervezettsége teszi lehetővé az érzékelést; szintén szervezett kognitív folyamatai, a figyelem, a memóriaműködés, az emlékezés stb. teszik lehetővé a megértést.³ A képek hordozói mi magunk vagyunk; az egyes ember ugyanakkor az emberi kultúra része, a képeket a kollektív gondolkodás révén tudjuk dekódolni. „A kép mediális tapasztalat, kulturális gyakorlat”, konszenzuson alapul.⁴ Az emlékezés során öt különböző információt hívunk elő: a szenzoros, perceptuális részleteket, a kontextuális információkat, a szemantikus részleteket, az érzelmi színezetet és az esemény idején végzett kognitív műveletekkel kapcsolatos információt.⁵ A befogadást egyrészt a kognitív folyamatok támogatásával (figyelem és ismeretek strukturálása), másrészt az érzelmi kapcsolódás megteremtésével tudjuk segíteni.

Az alkotásban és az értelmezésben is kitüntetett szerepe van – a szem mellett – az alkotó kéznek, a befogadó részéről azért, mert a kreativitás, a „produktív képzelőerő” gyakorlati, tapasztalati úton fejlődik. Mivel a látás nem fogalmaktól vezérelt, a verbalitás önmagában nem tanít látni.⁶

■ 1 Baddeley 2001: 576.

2 Boehm 1997: 242.

3 Belting 2003: 16.

4 Belting 2003: 67.

5 Baddeley 2001: 575.

6 Boehm 1997: 251.

Ez a művészetközvetítés szempontjából azt jelenti, hogy konkrét gyakorlati tapasztalás nélkül a műveket nem tudjuk „szóra bírni”, függetlenül attól, milyen korosztállyal dolgozunk.

A kognitív folyamatok támogatása a figyelem strukturálása által bontakozik ki. A verbalitás és a konkrét tapasztalás váltakozik sajátos ritmusban. A kreatív térben a közösen megvalósított gyakorlatoknak és az egyéni élménynek is meghatározott helye van. Ezeket a helyeket egyrészt az egyes művek, másrészt a térhasználat határozza meg. A Vajda-tárlatnak központi eleme volt két kubus, két különleges belsőépítészeti elem, ahol az egyébként szigorú kronologikus szerkezetet a kurátorok megbontották. Egyúttal a múzeum struktúráját is átalakították, amely így sokkal látogatóbarátabb lett.⁷ Múzeumpedagógiai szempontból ez nagyon megkönnyítette a munkát. Az önmagában könnyen átlátható szerkezetből adódott, hogy a vajdai életművet a kiállítás irányát követve lehetett megismerni.

A múzeum terében megvalósuló megismerés elsődlegesen egy emberi alapképességre épül: ez a körülöttünk lévő világ megismerésére irányuló speciális képesség a tájékozódás. Az új helyek megismerése során a tér múltbeli és jelenbeli tapasztalatait hozzuk összhangba az ismeretlen helyhez kapcsolódó képzetekkel és elvárásokkal. Ez a képességünk sokszor látens, ám mégis alapvető az életünkben: a viselkedésben, a játékban, az utazásban.⁸ A képességet egyértelműen a gyakorlatban használjuk, elemei az összegyűjtés, a rendszerezés, a tárolás, a felidézés, a manipulálás. Eredménye egy kognitív térkép, amely minden ember saját, egyéni, egyszeri reprezentációja a világról. A kiállítás terében minden látogató létrehozza a saját kognitív térképét, amelyben a művek, a benyomások, az élmények, a tér elemei és a múzeum munkatársai is helyet kapnak. A kiállítás megtekintése egyúttal egy séta, egy térbejárás és térmegismerés, ahol főként a művek adják az egyes tájékozódási pontokat.

Az alábbiakban elemzett foglalkozás után két héttel az őket tanító pedagógus segítségével

mentális térképet rajzoltattam a gyerekekkel a kiállításlátogatásról. A térképeket megkapva izgalmas információkat nyertem a látogatók élményeiről, a múzeumról és a saját munkámról is. A térre vonatkozó adatokat a településkutatásban használt kifejezésekkel fogom megnevezni: tájékozódási pontok, útvonal, csomópontok.⁹ A foglalkozásokon nem önállóan fedeznek fel a résztvevők egy új, speciális teret, hanem egy „idegenvezető” segítségével. Az órákon teret adok az egyéni felfedezésnek, de az útvonalat részben vagy egészben megszabom. Minden kiállításon megjelölök csomópontokat, azaz voltaképpen korlátozom az egyéni felfedezést a tudásátadás érdekében. A mintegy száz alkotásból kiválasztom azt a négy-öt művet, amelyeken keresztül a tartalmat közvetítem, amelyeket játékba hozok. Ennyi művet folyamatosan játékban lehet tartani a foglalkozás ideje alatt, minden átlagos emlékezőképességű résztvevő képes erre.

A Vajda-tárlaton ugyanakkor olyan foglalkozásokat is tartottam, amelyek esetében a lehető legkevésbé szabtam meg, milyen csomópontokat találnak a résztvevők. A diákok kooperatív módszerekkel, négy-öt fős csoportokban dolgozták fel önállóan Vajda egyes korszakait a következő instrukciók alapján: „Milyen technika jellemző az adott korszakra? Válasszatok egy művet! Mi a mű központi motívuma? Milyen érzéseket keltett bennetek a kép? Mit éreztetek, amikor ezt a képet választottátok?” Ideális esetben tehát egyrészt önállóan tanultak múzeumhasználatot (információk a műcédulákon), felfedezték a mű „esszenciáját”, és a saját érzéseikről, a műalkotással való kapcsolatukról beszéltek.

A kooperatív módszer tanulságai a következők voltak: a legtöbben nem tudják elkülöníteni az érzéseiket a gondolataiktól; értik a *motívum* szó tágabb jelentését; az érzelmileg érettebb (és bátor megnyilvánulók) Vajda Lajos műveiről megfigyeléseik alapján rendkívül „mélyre ástak”; a választásaik olyan művekre irányultak, amelyekben valamilyen emberi kapcsolatot véltek felfedezni.

⁷ Az eddig az első emeleten elhelyezkedő pénztár a földszintre került. A pénztár mellett külön ruhatárat és egy kreatív pihenőhelyet alakítottunk ki, amelybe Vajda művészetéhez kapcsolódó vizuális játékokat terveztem.

⁸ Downs-Stea 2008: II, 596.

⁹ A mentális térképezés során a kutatás nemcsak a térkép elkészítéséből áll, hanem interjúkból is, amely során az alanyok a helyeket megnevezik és különböző, le nem rajzolható benyomásaikat a kutatókkal megosztják. Az én kísérletem nem nevezhető mentális térképezésnek. Egyrészt nem településkutatást végeztem, másrészt pusztán arra voltam kíváncsi, hogy a kiállítás teréből, az átadott információkból és rajzi gyakorlatokból mi az, ami megmaradt a diákokban. Két hét után már számíthattam arra, hogy nem egészen friss az élmény, ugyanakkor még nem is olyan távoli, hogy régi emlékké váljon. Ugyanakkor nem ugyanezeket az információkat kaptam volna, amennyiben szöveget íratok. A diákoknak a rajzolás során ugyanis fejben újra végig kellett menniük az útvonalakon, meg kellett állniuk a csomópontokon, fel kellett idézniük a műveket, a foglalkozást magát és a teret is. Szóbeli közlés esetén nem feltétlenül járták volna be ezt a mentális utat.

„Rajzolj nevetve” című foglalkozás*Rétegek ritmusra*

A kiállítás kezdő kubusában a művész önarcképeit láthattuk, itt hangzott el az ominózus kérdés Vajda rajzolási képességeiről. A két irányba nyitott kubus térszervező lehetőségeit kihasználva építettem fel az első gyakorlatot, ahol ritmikus mozgással kísért közösségi rajzolás valósult meg. A rítusszerű tevékenység során egy nagyméretű papírlapra rajzoltunk. Sorban álltunk a kubuson belül, a kocka egyik kijáratánál volt a papír, majd a térformát kívülről megkerülve a másik nyílásnál álltunk vissza a sorba. Így egy körformát írt le a mozgásunk. Ezt az egyik diák elég pontosan modellezte az általa rajzolt mentális térképen (1. kép). Az instrukció így hangzott: „Rajzolj úgy, hogy nem gondolkodsz, hanem csak a felület, a helyzet és az előző rajzoló vonalai inspirálnak.” Annak érdekében, hogy valóban senki ne gondolkozzon, midősze tíz másodperc állt rendelkezésre a vonalak meghúzásához. Három kör után fejeztük be a gyakorlatot, majd címet adtunk az elkészült rajznak, amely – előre nem látható módon – egy legalább negyven rétegből álló cerurajz lett, egy transzparens montázs (2–4. kép).

1. kép: Mentális térkép 1. (a szerző felvétele)

A gyakorlat szerepe az órán az alábbi:

- a térben való játék, mozgás segítségével megteremtette az otthonosság érzését a látogatóban, ezáltal hozzájárult az egyéni identifikációhoz;
- az időbeli korlát és a folyamatos mozgás kikapcsolta a kontrollt a diákokban („én nem tudok rajzolni”);
- közösségi élményt adott, amelyben mindenkinek azonos szerepe volt, és a közösség ereje,

2. kép: Rétegek ritmusra 1. (fotó: Deim Balázs)

3. kép: Rétegek ritmusra 2. (fotó: Deim Balázs)

4. kép: Rétegek ritmusra 3. (fotó: Deim Balázs)

a sok apró és jelentéktelennek tűnő firkálás egy kész alkotást teremtett, amelyben mindenkinek megvolt a szerepe (önbizalomnövelés);
- előreutalt a foglalkozás negyedik részére, ahol Vajda transzparens rajzmontázsaival ismerkedtünk. Vajda technikáját a gyakorlatban élték át, amit később elméletben átvettünk – ez biztosította a könnyebb és mélyebb megértést;
- előreutalt a kiállítás utolsó termére, Vajda keret nélkül kiállított szénrajzaira.

Akadályoztatott rajzolás

Olyan rajzos gyakorlatsorozat, amely önmagunk pontos megfigyelését teszi lehetővé: az agyfélteke-működést és a szem-kéz koordinációt. Ez utóbbit ironikus módon, mert ebben – az egyébként a megfigyelésen alapuló – gyakorlatban éppen a szemünket nem használtuk a rajzoláshoz; a belső képet hívtuk elő, amely e vidám játék során egyre absztraktabbá vált.

A gyakorlat során fokozatosan veszítettük el a kontrollt a kezünk felett, valamint a jól begyakorolt rajzi sémáinkat, technikáinkat. A bizalom légkörét erősítve én is résztvevőként voltam jelen, illetve körben ültünk a földön. Ez a látszólag primitív eszköz varázslatos kohéziós erővel bír: mindenki lát mindenkit, a hivatalosság csírája sincs már meg, és mindenki szabadon eldöntheti, hogy mit mutat be a körben. A résztvevők mentális térképein gyakran megjelenik a körben elhelyezett párnák motívuma (5–8. kép).

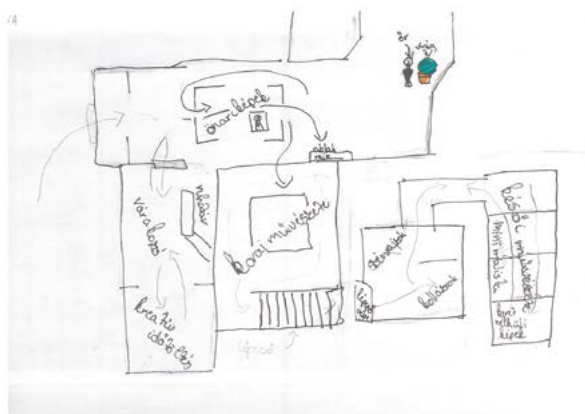
1. A résztvevők öt percet kaptak, hogy válasszanak Vajda rajzai közül egyet, amit ennyi idő alatt a lehető legalaposabban meg kellett figyelniük, meg kellett jegyezniük. Különleges képességek nélkül lehetetlen egy rajz minden vonalát megjegyezni, ezért a gyakorlat során pontosan meg tudtuk figyelni, hogyan működik a memóriánk. A saját magam által választott Vajda-rajzon keresztül mutatom be a gyakorlatot (9–13. kép).

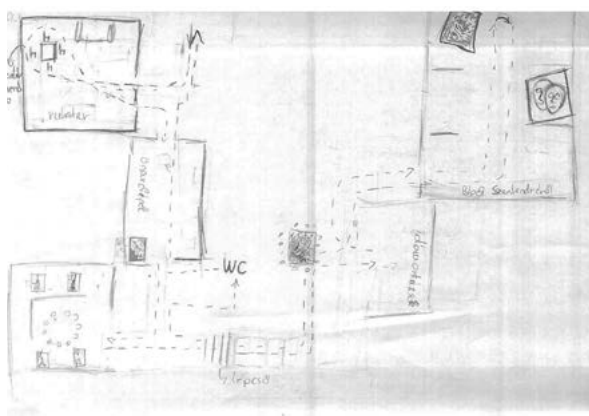
5. kép: Közös alkotás körben ülve (fotó: Deim Balázs)

6. kép: Mentális térkép 2. (a szerző felvétele)

7. kép: Mentális térkép 3. (a szerző felvétele)

8. kép: Mentális térkép 4. (a szerző felvétele)

9. kép: Vajda Lajos: *Bácsi (Vázlat)*, 1922, diófacác, papír, jelzés nélkül, magántulajdon, MK: 1922/17.

2. Mindenki egy percet kapott, hogy a megjegyzett képet emlékezetből papírra vesse az ügyesebb kezével. Az akadályt ebben az esetben az időkorlát jelenti. Ugyanakkor jól begyakorlott mozdulatokkal, a saját stílusunkban rajzolhattunk. Rajzolás után megbeszéltük a tanulságokat: mi volt a nehézség, mi az, amit ennyi idő alatt papírra lehetett vetni (10. kép)?

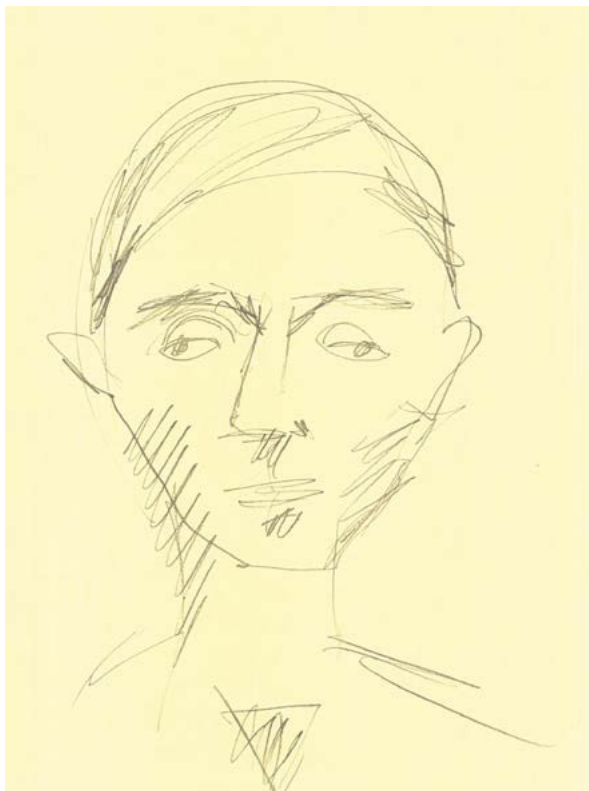
3. Mindenki két percet kapott arra, hogy ugyanezt a képet az ügyetlenebb kezével papírra vesse (kétkézesek előnyben). Az akadályt ennél a körnél látszólag az időkorlát jelentette, ám mégsem ez adta a nehézséget. Az előző rajznál megjelenő egyéni stílust rendkívül nehéz volt reprodukálnunk, a kezünk bizonytalan volt, ezáltal a vonalvezetésünk is. Ugyanakkor egy teljesen ismeretlen, ám mégiscsak saját rajzolási stílus jelent meg a papíron. A vonalaink finomodtak, mintha keresnének valamit, tétovák, határozatlanok lettek. Az egyes részletek elmaradtak. Képtelenek voltunk két percig rajzolni. A kör konklúziója az, hogy – mivel kénytelenek voltunk elhagyni a részleteket –

csak az került a papírra, ami kiemelten fontos volt számunkra az eredeti rajzon: kénytelenek voltunk egyszerűsíteni. A kezünk bizonytalansága miatt nem tudtunk összpontosítani a rajz minőségére, a rajzolás mint tevékenység megvalósítására koncentráltunk. Ami a papíron megjelent, az nem volt teljesen tudatos (11. kép).

4. Ebben a körben ismét az ügyesebb kezünkkel, ám csukott szemmel kellett megrajzolni az eredeti képet. Időkorlát nem volt. A nehézséget az adta, hogy „vakon” nem tudtunk tájékozódni a papíron, kissé elbizonytalanodunk. Általánosnak mondható, hogy rajzunkat kicsinyítettük, ami egyrészt a bizonytalanság jele, másrészt magunkat segítettük így: ha nem kell nagy távolságokat tenni a papír felületén, akkor van esélyünk kontrollálni, hol jár éppen a kezünk és benne a ceruzánk. Az arcot választók még nagyobb gondba kerültek, hiszen ahogy felemeltük a papírról a ceruzánkat, azonnal eltévedtünk: semmi garancia nem volt arra, hogy az arcrészletek valóban a már megrajzolt fejformába kerülnek. A vakon rajzolásból adódott, hogy keresővonalak egyáltalán nem jelentek meg a papírokon. Mindenki egy absztraktabb rajzot készített, és noha egyáltalán nem akarta, mégis egyre inkább kezdett hasonlítani a produktum Vajda „béna” rajzaihoz (12. kép).

5. Az utolsó körben az ügyesebb kezünkkel rajzolhattunk ismét, ám a hátunk mögé tettük a papírlapot. Ennél a rajzolási módnál nemcsak hogy nem láttuk a papírt (mint az előző körben), hanem az irányokat sem érzékeltük már. Noha először eldöntöttük, hogy magunktól távolodva, vagy magunkhoz, a hátunkhoz közelítve kezdjük el a rajzolást, menet közben elég hamar eltévedtünk a papíron. Ha nem tudtunk maximálisan összpontosítani, akkor ehhez a kezdeti elhatározáshoz nem tudtuk magunkat tartani. Így veszítettük el a jobb és a bal oldal állandóságát. A részletek megjelenítésére esélyünk sem volt immár, csak a belső képünk esszenciáját próbáltuk megrajzolni, és ha szerencsénk volt, sikerült. Néhány vonal és néhány motívum, amire szorítkozhattunk, azok a motívumok, amelyeket a legjobban megfigyeltünk, amelyek a legjobban beégtek az eredeti kép megfigyelése és többszörös újrarajzolása során. Így maradt meg a portrémon a nyakkendő, a „gülyü” szem és a nagy fülek (13. kép).¹⁰

■ ¹⁰ A rajzomra pillantva egy konkrét, rég nem látott ismerőst jelenítettem meg öntudatlanul. Úgy sejtem, az ábrázolt karakter ezt az embert juttatta eszembe, és a rajzi gyakorlatok során a portré egyre inkább rá kezdett el hasonlítani.

10. kép: Akadályoztatott rajzolás: jobb kézzel (a szerző rajza)

11. kép: Akadályoztatott rajzolás: bal kézzel (a szerző rajza)

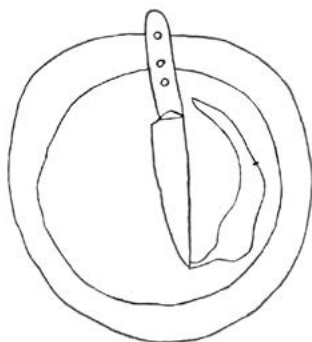
12. kép: Akadályoztatott rajzolás: csukott szemmel, jobb kézzel (a szerző rajza)

13. kép: Akadályoztatott rajzolás: a hát mögött, jobb kézzel (a szerző rajza)

14. kép: Transzprens montázsok (fotó: Deim Balázs)

15. kép: Vajda motívuma a tárlathoz készült oktatási segédanyag egyik fóliáján

Transzprens montázsok

A továbbiakban egy rövid, a montázsokról szóló kitérő (betérő: Vajda kollázsai a másik kubusban) (1+1=3) után következtek a transzprens montázsok, amelyeknél vissza tudtam utalni a kezdő gyakorlatra. Ehhez készítettem egy oktatási segédeszközt, amelyben grafikai szerkesztőprogrammal rétegekre bontottam néhány Vajda-képet, és a rétegeket külön-külön fóliára nyomtattam. A diákok egy-egy réteget kaptak, és megkeresték a kiállítótérben azokat a rajzokat, amelyeken az adott réteg motívuma megjelent. Így közösen össze tudtunk állítani egy Vajda-művet, sőt újabb, nem létező műveket generáltunk – megértve pontosan a motívumok vándorlását. A réteges montázsban térrészek csúsznak egymásra és takarják el egymást, ezért sokszor nehéz kibogozni a jelentésrétegeket. Egy szabad asszociációs mezőben találjuk magunkat, ahol az egymást takaró rétegekből, információ-töredékekből próbálunk értelmezni motívumkapcsolatokat. Az átfedésben egyszerre van jelen a takarás és

a láttatás, mindez egy azonos időpillanatban. A papír ürességét pedig érthetjük transzparenciának (azaz lehetőségnek), vagy akár hiáynak is. E kettősség által megérthetjük, hogyan befolyásolja a látásunkat a gondolkodásunk (14–15. kép).

Absztrakt expresszionista szénrajz

Az utolsó gyakorlat Vajda expresszív szénrajza-ihoz kapcsolódott. A korosztály számára ezek nagyon is átélhető művek voltak: meg tudták tapasztalni a fekete vonalak hömpölygésében rejlő kifejezőerőt. A foglalkozás során folyamatos önvizsgálatot tartottunk: megfigyeltük, hogyan működik a tudattalanunk, az agyunk, az idegrendszerünk. A kiállítás utolsó állomásán az érzésekre figyeltünk, megpróbáltuk pontosan leírni ezeket. Az erőteljes érzelmi (drámai hatást) erősítette a képek keret- és üveglap-nélkülisége. A szénrajzok így teljes anyagságukban megfigyelhetőek voltak, illetve a végtelenség látszatát keltették. A keret hiánya okán a vonalak a végtelenben folytatódtak, a médiumon kívül, amely (úgy tűnik) mégiscsak egy határt szabó felület, keret nélkül is. Ahogyan a transzprens montázsok esetében, itt is egy folyamatosan fennálló kettősséggel találkoztunk. A kamaszok, akik a gyerek- és a felnőtt lét határán vannak, erőteljesen átérzik az ambivalens helyzeteket. Az utolsó gyakorlat egyrészt a művekben rejlő feszültséget hivatott feloldani, másrészt a kifejezőerőre építő, ösztönvezérelt, teljes testtel történő rajzolási módot próbálhatták ki általa a résztvevők. Közösen dolgoztak szénrel egy nagy felületen, zenére. A kikötésem az volt, hagyják, hogy a zene, a rajzeszköz és a megjelenő vonalak vezessék a mozdulataikat, ne kezdjenek el figurális dolgokat rajzolni. Ez utóbbit nehéz volt megakadályozni, időnként a lapra álltam, és próbáltam elterelni a szívecskét rajzolók figyelmét a papír üres részeinek irányába. (16–18. kép)

16. kép: Közös rajzolás szénrel, nagyméretű csomagolópapírra 1. (fotó: Deim Balázs)

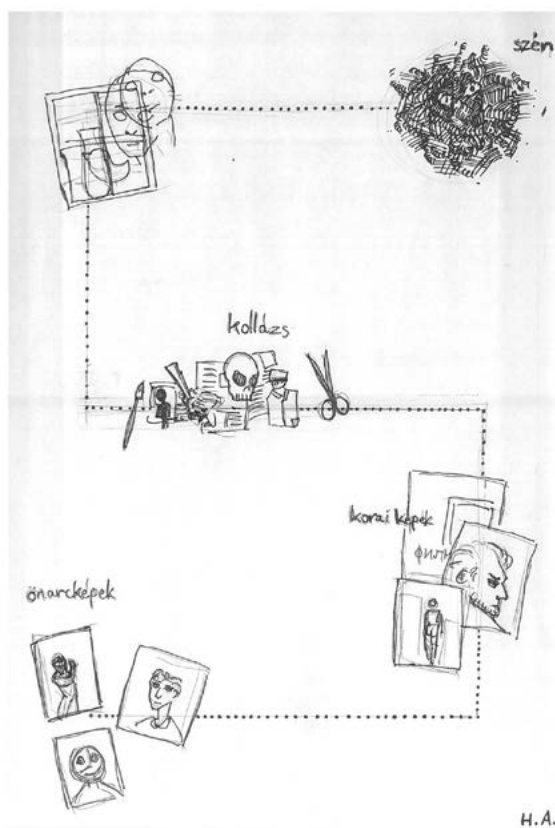
17. kép: Közös rajzolás szénnel, nagyméretű csomagolópapírra 2. (fotó: Deim Balázs)

18. kép: Közös rajzolás szénnel, nagyméretű csomagolópapírra 3. (fotó: Deim Balázs)

A gyakorlat szerepe az órán a következő: átélhetők az absztrakt expresszionizmus alkotói módszerét; flow élményben lehetett részük; megismerték a rajzszenet; levezették a felgyülemlett motorikus és egyéb feszültséget; újra kisgyerekek érezhették magukat; a szénnel való rajzolás visszavezette őket a való világba: rögtön utána kezet, nadrágot és ruhaujjat kellett mosniuk. A térképeken végigkövethető, hogy mind a körben ülés, mind a közös rajzolások nagy hatással voltak a diákokra.¹¹ A motivált és jól kommunikáló csoporttól folyamatosan kaptam a visszajelzéseket a foglalkozás közben, ám ettől függetlenül

nagyon izgalmas volt látni, hogy mi maradt meg bennük a kiállítás tereiről, Vajda műveiből és a foglalkozásról. E három aspektus elválaszthatatlan egymástól egy múzeumi élmény során, ezért az átadás módszertana és élményszerűsége kulcsfontosságú. A művész alkotásai ugyanis az élményben kelnek életre, a későbbiekben pedig az élmény felidézésével kapcsolódnak össze. A befogadóban tartós emléknymunka kell létrejönnie a módszerek alkalmazása során. A diákoktól kaptam egy különleges térképet is, ami voltaképpen egy folyamatábrára, ami teljesen pontosan leírja a foglalkozás struktúráját. H. A. emlékezetében a „transzporens montázs” kifejezés kivételével minden pontosan megmaradt, és ezt egy szemléletes infografikaként vetette papírra. Ha illusztrálni szeretném a foglalkozást, akkor ezt a képet használnám (19. kép).

19. kép: Mentális térkép 5. (a szerző felvétele)

¹¹ Érdemes végignézni a térképeket olyan szempontból is, hogy melyek azok a motívumok, amelyek a múzeumról szólnak. Megjelenik a sok terem, amelyek egymásból következnek (vagy nyílakkal jelölik az útvonalat a termek között, vagy összekapcsolják ezeket a rajzokban), fontos elem a lépcső és a kiszolgáló helyiségek (pihenő, ruhatár, mosdó). Egy fekete-fehér rajzon színesben jelenik meg az őr és a virág: ők az egyedüli élőlények, amelyek megjelentek a csoport rajzain.

Hivatkozott irodalom

BADDELEY 2001

Baddeley, Alan: *Az emberi emlékezet*. Budapest: Osiris, 2001.

BELTING 2003

Belting, Hans: *Képanthropológia. Képtudományi vázlatok*. Budapest: Kijárat Kiadó, 2003.

BOEHM 1997

Boehm, Gottfried: A képi értelem és az érzékszervek. In: Bacsó Béla (szerk.): *Kép – fenomén – valóság*. Budapest: Kijárat Kiadó, 1997, 242–253.

DOWNS–STEA 2008

Downs, Roger M. – Stea, David: Térképek az elmében – Gondolatok a kognitív térképezésről. In: Letenyei László (szerk.): *Településkutatás I–II. Módszertani kézikönyv és szöveggyűjtemény*. Budapest: TeTT Könyvek, 2008, 593–615. (Első kiadása: Budapest, Új Mandátum, 2004, 2006.)

FOUCAULT 2004

Foucault, Michel: Más terekről. In: *exindex*, 2004. 08. 09. <http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253> (letöltve: 2019. 08. 01.)

MAKÁDI É. N.

Makádi Mariann: *A téri képességek fejlesztése. Segédanyag 2. a gyakorló iskolákban, a külső képzési helyeken a földrajztanárképzésben részt vevők számára*. H. n.: k. n., é. n. http://geogo.elte.hu/images/downloads/3_Kepzeshez_kapcsolodo_anyagok/3.2_Szakmodszertani_felkeszules_segedanyagai/Segedanyag_Teri_kepesseg/Segedanyag_Teri_kepessegek.pdf (letöltve: 2019. 08. 10.)

HALL 1987

Hall, Edward T.: *Rejtett dimenziók*. Budapest: Gondolat, 1987.

NYÍRI 2013

Nyíri Kristóf: Vizuális hazatérés – a neveléstudomány képi fordulata. In: Benedek András (szerk.): *Digitális pedagógia 2.0*. Budapest: Typotex, 2013, 52–85.

TÓTH É. N.

Tóth Péter: *A téri-vizuális képességek értelmezése és rendszere*. H. n.: k. n., é. n. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412b2/2013-0002_szakmodszertan_geszeszet_mechatronika/tananyag/JEGYZET-26-3.1._A-teri-vizualis_kepesseg.scorml (letöltve: 2019. 09. 06.)

VEREBICS 2013

Verebics János: „Élménypedagógia” – elektronikus környezetbe ágyazottan. In: Benedek András (szerk.): *Digitális pedagógia 2.0*. Budapest: Typotex, 2013, 133–154.

GYÖRGY GABRIELLA

Az emocionális múzeumi tér

„Vajda Lajos miért rajzolt ilyen *béna* rajzokat, ha egyébként ilyen jól tudott rajzolni?” – ezt a kérdést egy hetedik osztályos diák tette fel a 2018. 11. 11. – 2019. 03. 31. között nyitva tartó Vajda Lajos életmű-tárlaton (*Világok között. Vajda Lajos élete és művészete*) a szentendrei Ferenczy Múzeumban. Erre a kérdésre sokféleképpen lehet(ne) válaszolni. Ám milyen meggyőző érvet tudunk felhozni egy tizenhárom éves (X/Y/Z generációs) diák számára, azon kívül, hogy Vajda nem érezte *trendinek*, hogy realista módon ábrázolja a világot és saját, belső világát?

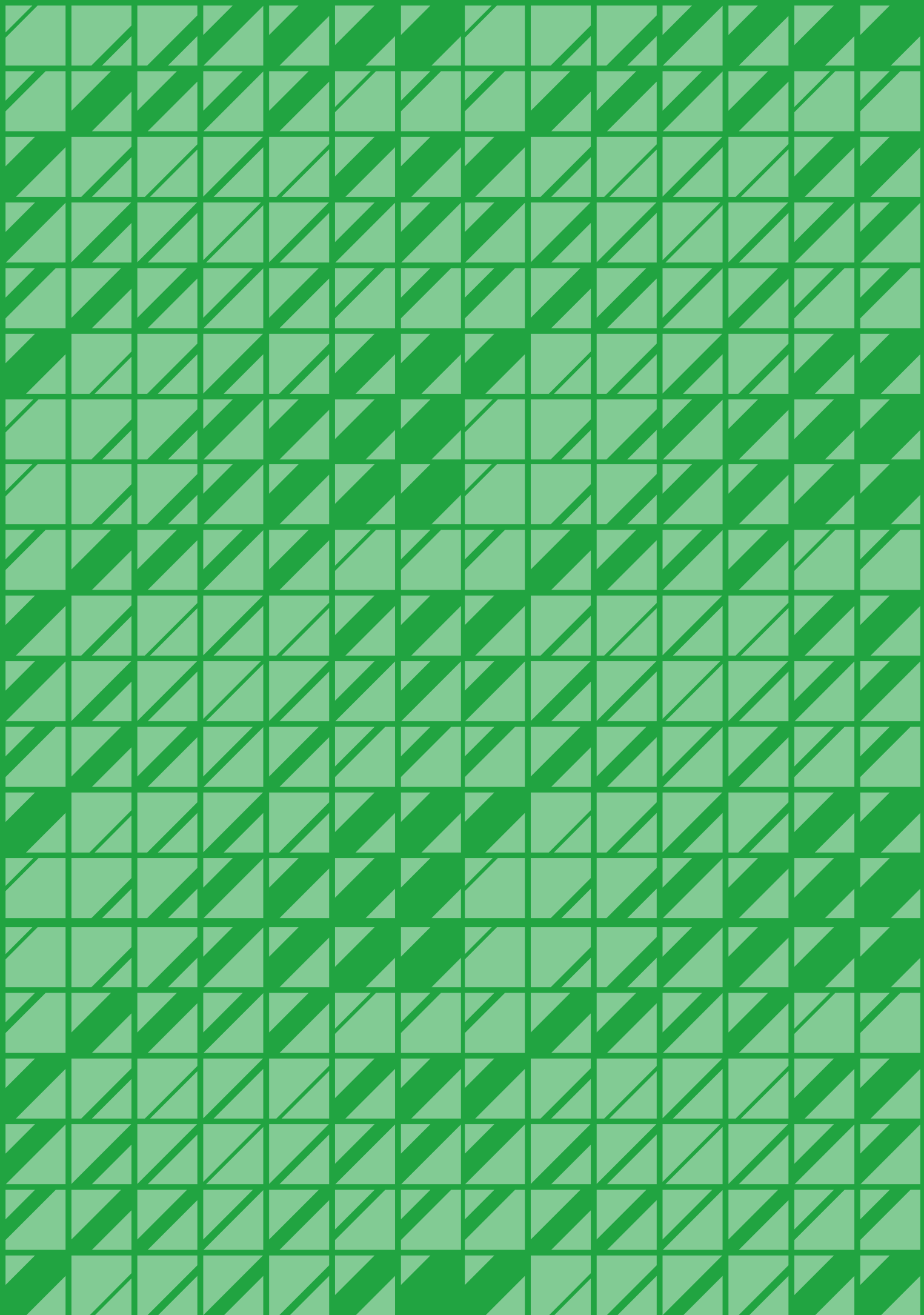
A kérdésre egy foglalkozás formájában próbáltam választ adni. A *Rajzolj nevetve* című foglalkozáson kreatív rajzi gyakorlatokon keresztül kerültünk közelebb Vajda alkotásaihoz. Az érzelmeket és a gondolkodást is megmozgató óra az önreflexiós képességek fejlesztésével komplex múzeumi élményt adott a látogatóknak. A tanulmányban az ismeretátadás módszereit részletezem, amelynek hatékonyságát kísérleti jelleggel a településkutatásban használt mentális térképezéssel mértem.

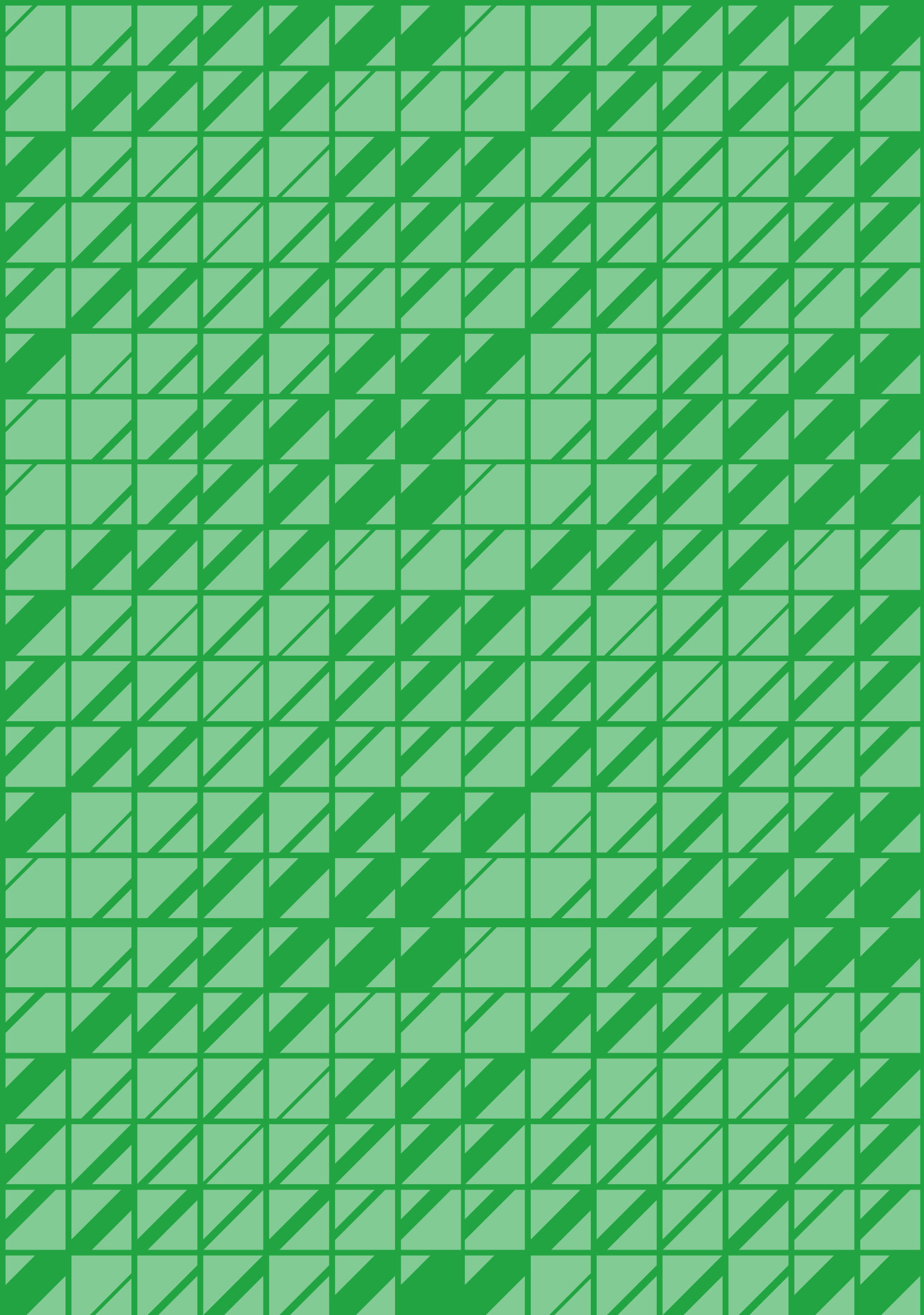
GABRIELLA GYÖRGY

The Emotional Museum Space

“Why did Lajos Vajda make so lame drawings if he could draw so well?” – a 7th grader asked me during the exhibition of Lajos Vajda’s oeuvre which was open between 11. 11. 2018 and 31. 03. 2019 (*Between Worlds. The Life and Art of Lajos Vajda*) in the Ferenczy Museum, Szentendre. There are several ways to answer this question. However, what answer can satisfy a thirteen-year-old (X/Y/Z generation) student apart from telling them that Vajda did not feel it to be *trendy* to depict the world and his own intimate world in a realistic way.

I tried to answer the question through an activity. At the event *Draw with laugh* we got closer to Vajda’s works through creative drawing activities. The class moved senses and mind and provided a complex museum experience for the visitors by developing self-reflective abilities. In the study I discuss in detail the information transfer methods; for measuring its efficiency I used the mental mapping method of settlement research as an experiment.

STUDIA COMITATENSIA 38.
A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE

- Kiadó
Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre
- Felelős kiadó
Prosek Zoltán, múzeumigazgató
- Szerkesztő
Véri Dániel
- Grafikai tervezés
Herr Ágnes
- Tördelés
Sarkadi Imola
- Korrektor
Zelei Bori
- Angol fordítás
Greskovics Eszter
- Fotók
A szerzők és a fotóknál megjelölt intézmények
- Nyomdai kivitelezés
EPC Nyomda

© Ferenczy Múzeumi Centrum, a szerzők, a fotósok és jogutódaik

ISSN 0133-3046

A kiadványt támogatta

FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM

SZENTENDRE
2020

